

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН
Хишигдэмбэрэлийн ТЭМҮҮЖИН

14201 Улаанбаатар хот, Сүхбаатар дүүрэг,
Жанжин Д.Сүхбаатарын талбай 1, Төрийн ордон
Утас 26-27-60 Факс 32-70-16
E-mail: temuujin@parliament.mn
http://www.parliament.mn

2026.02.25 № чир-03/1897
танай _____-ны № _____-т

Хуулийн төсөлд санал авах тухай

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.1.1 дэх заалт, Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 5 дугаар зүйлийн 5.1 дэх хэсэгт заасан бүрэн эрхийнхээ хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсрууллаа.

Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 21.1 дэх хэсэгт заасны дагуу Монголын Хуульчдын холбооноос санал авахаар хүргүүлж байна. Иймд уг хуулийн төсөлд хуульд заасны дагуу саналаа ирүүлнэ үү.

Хуулийн төсөл, үзэл баримтлал, товч болон дэлгэрэнгүй танилцуулга, судалгааг хавсаргав.

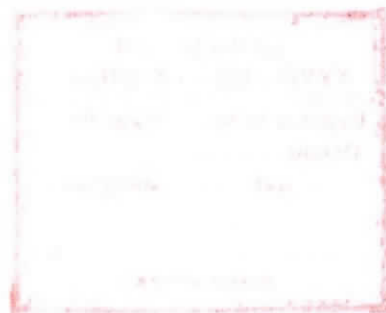
Хавсралт 14 хуудас.

Хүндэтгэсэн,

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН

Х.ТЭМҮҮЖИН

000000080

МОНГОЛ УЛСЫН ХУУЛЬ

2026 оны ... дугаар
сарын ...-ны өдөр

Улаанбаатар
хот

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦИЙН ТУХАЙ /шинэчилсэн найруулга/

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ

1 дүгээр зүйл.Хуулийн зорилт

1.1.Энэ хуулийн зорилт нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болох Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц /цаашид "Цэц" гэх/-ийн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх үндсэн зарчим, зохион байгуулалт, бие даасан байдлын баталгаа, Цэцийн гишүүний эрх зүйн байдлыг тогтооход оршино.

2 дугаар зүйл.Хууль тогтоомж

2.1.Цэцийн тухай хууль тогтоомж нь Монгол Улсын Үндсэн хууль /цаашид "Үндсэн хууль" гэх/, энэ хууль, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль болон тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан бусад хууль тогтоомжоос бүрдэнэ.

2.2.Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааныг хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлаар дүгнэлт гаргах, маргаантай асуудлыг дахин хянан үзэж магадлан шийдвэрлэх үйл ажиллагааг Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн дагуу хянан шийдвэрлэнэ.

3 дугаар зүйл.Цэцийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим

3.1.Цэц үйл ажиллагаандаа гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах, Үндсэн хуульд нийцсэн хууль дээдлэх, тал үл харах, шийдвэрийн үндэслэлээ тайлбарлах, нээлттэй, бие даасан байх үндсэн зарчмыг баримтална.

4 дүгээр зүйл.Үндсэн хуулийн цэц, түүний бүрэн эрх

4.1.Цэц Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих бүрэн эрхээ иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, Үндсэн хуулийн дэг журмыг чандлан сахиулах зорилгоор хэрэгжүүлэх бөгөөд Үндсэн хуулийн заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх нь Үндсэн хуулийн суурь үнэт зүйл, зарчим, үзэл санааг бататгах, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг хангуулахад оршино. Цэц нь Үндсэн хуулийн шүүх мөн.

4.2.Цэц үндсэн эрхийн болон эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг хянан шийдвэрлэж, дараах маргаантай асуудлыг хянан үзэж дүгнэлт гарган Улсын Их Хуралд оруулах замаар энэ зүйлийн 4.1-д заасан бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ:

4.2.1.хууль, зарлиг, Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгчийн бусад шийдвэр, Засгийн газрын шийдвэр, Монгол Улсын олон улсын гэрээ Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;

4.2.2.ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний ба Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;

4.2.3.Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх;

4.2.4.Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэл байгаа эсэх;

4.3.Энэ зүйлийн 4.2.1, 4.2.2-т заасан дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрөөгүй бол Цэц дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр гаргана.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ ЦЭЦИЙН ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ

5 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага

5.1.Үндсэн хуулийн Жаран тавдугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан хууль зүйн өндөр мэргэшилтэй гэж Улсын Дээд Шүүхийн шүүгчээр ажиллах болзол хангасан, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй гэж Улсын Их Хуралд сонгогдож байсан хүнийг хэлэх бөгөөд энэ хоёр болзлын аль нэгийг хангасан хууль зүйн дээд боловсролтой Монгол Улсын иргэнийг Цэцийн гишүүнээр томилно.

5.2.Дараах иргэнийг Цэцийн гишүүнээр томилохыг хориглоно:

5.2.1.төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн;

5.2.2.сүүлийн дөрвөн жилийн хугацаанд улс төрийн намын удирдах албан тушаал эрхэлсэн;

Тайлбар: Улс төрийн намын удирдах албан тушаал гэж намын дарга, дэд дарга, ерөнхий нарийн бичгийн дарга, нарийн бичгийн даргын албан тушаал болон эдгээртэй адилтгах албан тушаалд ажилласныг ойлгоно.

6 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүнийг томилох

6.1.Цэц есөн гишүүнээс бүрдэх бөгөөд тэдгээрийн гурвыг Улсын Их Хурал, гурвыг Ерөнхийлөгч, гурвыг Улсын дээд шүүх /цаашид "эрх бүхий байгууллага" гэх/-ийн санал болгосноор Улсын Их Хурал зургаан жилийн хугацаагаар томилно.

6.2.Цэцийн нийт гишүүний гурваас доошгүй нь шүүн таслах ажлын туршлагатай, гурваас доошгүй нь эрдэм шинжилгээний ажлын туршлагатай байна. Цэцийн гишүүнээр зөвхөн нэг удаа дахин томилж болно.

6.3.Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусах өдрөөс 45-аас доошгүй хоногийн өмнө, эсхүл гишүүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон өдрөөс хойш 45-аас доошгүй хоногийн дотор эрх бүхий байгууллага нь энэ зүйлийн 6.2-т заасан нөхцлийн дагуу Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлагыг хангасан иргэнийг нэр дэвшүүлж, саналаа Улсын Их Хуралд энэ зүйлийн 6.7-д заасан танилцуулга, холбогдох баримт бичгийн хамт хүргүүлнэ.

6.4.Улсын Их Хурал Цэцийн гишүүнд нэр дэвшигчийг санал болгохдоо дараах журмыг баримтална:

6.4.1.Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусах өдрөөс хоёроос доошгүй сарын өмнө, эсхүл гишүүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон өдрөөс хойш ажлын 15 өдрийн дотор, хэрэв чуулганы чөлөө цагт эдгээр нөхцөл бий болсон бол ээлжит чуулган эхэлсэн өдрөөс хойш ажлын 15 өдрийн дотор Улсын Их Хурал дахь олонх, цөөнхөөс тэнцвэртэйгээр, аль ч нам, эвсэл олонх болоогүй бол Улсын Их Хуралд суудал авсан нам, эвслийг авсан суудлын тоогоор нь хувь тэнцүүлж бүрдүүлсэн 9 гишүүн бүхий ажлын хэсгийг Улсын Их Хурал байгуулна. Нам, эвслийн бүлэг ажлын хэсгийн гишүүнээ өөрөө сонгоно;

6.4.2.Ажлын хэсэг байгуулагдсан өдрөөсөө хойш ажлын 15 өдрийн дотор нийт гишүүнийхээ гуравны хоёрын саналаар Цэцийн гишүүнд нэр дэвшигчийг сонгоно.

6.5.Ерөнхийлөгч Цэцийн гишүүнд нэр дэвшигчийг санал болгох тухай захирамж гаргана.

6.6.Улсын дээд шүүх хяналтын шатны шүүхийн шүүгчдээс Цэцийн гишүүнд нэр дэвшигчийг нийт шүүгчийнхээ олонхын саналаар нууц санал хураалтаар сонгоно. Улсын Их Хурал хяналтын шатны шүүхийн шүүгчийг Цэцийн гишүүнээр томилсноор Улсын дээд шүүхийн шүүгчийн бүрэн эрх нь дуусгавар болно.

6.7.Эрх бүхий байгууллага саналаа Улсын Их Хуралд хүргүүлэхээс өмнө тухайн нэр дэвшигч Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлагыг бүрэн хангасан талаарх танилцуулгыг цахим хуудастаа таваас доошгүй ажлын өдөр байршуулна.

6.8.Улсын Их Хурлын Хууль зүйн байнгын хороо энэ зүйлийн 6.3-т заасны дагуу санал болгосон нэр дэвшигчийн сонсголыг холбогдох хуульд заасны дагуу зохион байгуулна. Улсын Их Хурал нэр дэвшигчийн сонсголд ороогүй нэр дэвшигчийг Цэцийн гишүүнээр томилохгүй.

6.9.Эрх бүхий байгууллагын санал болгосон нэр дэвшигчийг Улсын Их Хурал томилохоос татгалзсан бол санал гаргасан байгууллага 30 хоногийн дотор энэ зүйлд заасны дагуу өөр нэр дэвшигчийг санал болгоно.

6.10.Эрх бүхий байгууллага Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлагыг хангах боломжтой хүмүүсийг судлах, ярилцлага хийх, ил тод байх, олон нийтийн болон мэргэжлийн оролцоог хангах зэрэг асуудлыг зохицуулсан журмыг энэ хуульд нийцүүлэн баталж, цахим хуудастаа байршуулна.

7 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүний бүрэн эрх эхлэх, дуусгавар болох

7.1.Цэцийн гишүүний бүрэн эрх томилогдсон өдрөөс эхэлж энэ зүйлийн 7.2-т заасан үндэслэлээр дуусгавар болох хүртэл үргэлжилнэ.

7.2.Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дараах үндэслэлээр дуусгавар болно:

7.2.1.нас барсан;

7.2.2.бүрэн эрхийн хугацаа дуусаж дараагийн гишүүн томилогдсон;

7.2.3.чөлөөлөгдөх хүсэлт гаргасныг Улсын Их Хурал хүлээн авч, чөлөөлсөн;

7.2.4.Монгол Улсын иргэний харьяаллаас гарсан;

7.2.5.энэ хуулийн 21 дүгээр зүйлд заасны дагуу Цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах тухай Улсын Их Хурлын шийдвэр гарсан;

7.2.6.гэмт хэрэг үйлдсэн талаар шүүхийн шийдвэр хуулийн хүчин төгөлдөр болсон.

7.3.Цэцийн гишүүнээр томилогдсоноос хойш төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн нь тухайн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох үндэслэл болохгүй.

8 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүний тангараг

8.1.Цэцийн гишүүн томилогдсоноос хойш 30 хоногийн дотор "Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн би Монгол Улсын Үндсэн хуулийг чин үнэнчээр хамгаалж, маргааныг гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдан, Үндсэн хуульд нийцсэн хуулийг дээдлэн, тал үл харж, хараат бус, шударгаар хянан шийдвэрлэж, Цэцийн гишүүний үүргээ чандлан биелүүлэхээ тангараглая" хэмээн Цэцийн хуралдааны танхимд Үндсэн хуульд тангараг өргөнө.

8.2.Цэцийн гишүүний тангараг өргөх журмыг Үндсэн хуулийн цэцийн дотоод дүрмээр /цаашид "Дүрэм" гэх/-ээр зохицуулна.

9 дүгээр зүйл.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн

9.1.Цэц маргааныг Бага, Дунд, Их суудлын бүрэлдэхүүнтэй хянан шийдвэрлэнэ.

9.2.Бага суудал гурван гишүүнээс, Дунд суудал зургаан гишүүнээс, Их суудал нийт гишүүнээс тус тус бүрдэнэ.

10 дугаар зүйл.Цэцийн зөвлөгөөн

10.1.Цэцийн нийт гишүүнээс бүрдсэн Цэцийн зөвлөгөөн /цаашид "Зөвлөгөөн" гэх/ ажиллана.

10.2.Зөвлөгөөнд хүндэтгэн үзэх шалтгаантайгаас бусад Цэцийн гишүүн оролцоно. Зөвлөгөөнийг долоогоос доошгүй гишүүн хүрэлцэн ирснээр хүчинтэйд тооцох бөгөөд энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол Зөвлөгөөнд оролцсон гишүүдийн олонхын саналаар асуудлаа шийдвэрлэнэ.

10.3.Зөвлөгөөн дараах асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэнэ:

10.3.1.Цэцийн даргыг сонгох, чөлөөлөх, огцруулах;

10.3.2.Үндсэн хуулийн цэцийн Дүрэм болон Дэгийг батлах;

10.3.3.Бага, Дунд суудлын бүрэлдэхүүний хуваарийг жил бүр батлах;

10.3.4.Цэцийн төсвийн талаар санал гаргах, төсвийн гүйцэтгэлтэй танилцах;

10.3.5.Цэцийн ажлын алба /цаашид "ажлын алба" гэх/-ны бүтэц, орон тоог батлах;

10.3.6.Цэцийн даргын саналаар ажлын албаны дарга, Цэцийн судалгааны төвийн эрхлэгчийг томилох, чөлөөлөх, огцруулах;

10.3.7.Ажлын албаны үйл ажиллагааны тайлан, мэдээлэл сонсох, чиглэл өгөх;

10.3.8.Цэцийн гишүүдийн гуравны нэгээс доошгүйн санал болгосон асуудал.

10.4.Зөвлөгөөн хэлэлцсэн асуудлаараа хууль тогтоомжид нийцүүлэн тогтоол гаргана.

10.5.Зөвлөгөөний хуралдааны тэмдэглэлийг хөтлөн баримтжуулж, архивын нэгж үүсгэн хадгална.

10.6.Дүрэм, Дэгийг Цэцийн цахим хуудаст байршуулна.

10.7.Зөвлөгөөн ээлжит болон ээлжит бус хэлбэртэй байна. Ээлжит Зөвлөгөөнийг улиралд нэгээс доошгүй удаа хуралдуулна. Ээлжит бус Зөвлөгөөнийг энэ хуулийн 11.2-т заасан хугацаанд, эсхүл Цэцийн гишүүдийн гуравны нэгээс доошгүй нь, эсхүл Цэцийн даргын саналаар хуралдуулна.

10.8.Цэцийн гишүүн Зөвлөгөөнөөр хэлэлцэх асуудалтай гурваас доошгүй ажлын өдрийн өмнө урьдчилан танилцаж, хуралдаанд оролцох, санал гаргах тэгш боломжоор хангагдана.

10.9.Зөвлөгөөний ажиллах журмыг Дүрмээр зохицуулна.

11 дүгээр зүйл.Цэцийн дарга, түүний бүрэн эрх

11.1.Цэцийн даргыг гурван жилийн хугацаагаар сонгох бөгөөд нэг удаа улируулан сонгож болно.

11.2.Цэцийн даргын бүрэн эрх дуусгавар болсон бол Цэцийн нийт гишүүн бүрдсэн өдрөөс хойш 14 хоногийн дотор түүнийг нөхөн сонгоно. Зөвлөгөөнд Цэцийн нийт гишүүн оролцох, саналаа өгөх үүрэгтэй.

11.3.Цэцийн гишүүд дотроосоо нэр дэвшүүлэн нууцаар санал хурааж нийт гишүүний олонхын санал авсан хүнийг Цэцийн даргаар сонгоно. Цэцийн даргад гурав буюу түүнээс дээш гишүүн нэр дэвшиж, анхны санал хураалтаар хэн нь ч нийт гишүүний олонхын санал авч чадаагүй бол хамгийн олон санал авсан хоёр хүний талаар дахин санал хурааж нийт гишүүний олонхын санал авсан хүнийг Цэцийн даргаар сонгоно.

11.4.Цэцийн дарга нь гишүүний бүрэн эрхээс гадна дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

11.4.1.Цэцийг дотоод, гадаадад төлөөлөх;

11.4.2.Зөвлөгөөнийг хуралдуулах, даргалах;

11.4.3.төрийн бусад байгууллагатай харилцахдаа Цэцийн бие даасан байдлыг сахин хамгаалах;

11.4.4.Цэцийн төсвийн ерөнхийлөн захирагчийн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх, Цэцийн төсвийн төслийн саналаа Улсын Их Хуралд хүргүүлэх;

11.4.5.Цэцийн гишүүний саналаар судлаачийг нь томилох, чөлөөлөх;

11.4.6.хуульд заасан бусад.

11.5.Цэцийн дарга маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой бүрэн эрхийнхээ хүрээнд тогтоол, бусад бүрэн эрхийнхээ хүрээнд тушаал гаргана.

11.6.Цэцийн тамгыг Цэцийн дарга барина.

11.7.Цэцийн даргын түр эзгүйд Цэцэд хамгийн удаан ажилласан гишүүн Цэцийн даргын үүргийг түр орлон гүйцэтгэнэ.

Тайлбар:Энэ зүйлд заасан “Цэцэд хамгийн удаан ажилласан гишүүн” гэдэгт хамгийн эхний дугаар бүхий Улсын Их Хурлын тогтоолоор томилогдсон гишүүнийг, хэрэв Улсын Их Хурлын нэг тогтоолоор хэд хэдэн Цэцийн гишүүнийг томилсон бол тухайн тогтоол дахь нэрсийн дараалалд хамгийн эхэнд бичигдсэн гишүүнийг ойлгоно.

12 дугаар зүйл.Цэцийн ажлын алба

12.1.Цэц нь Цэцийн үйл ажиллагааг хэвийн, тасралтгүй, аюулгүй явуулах, ажиллах нөхцөлөөр хангах, санхүү, аж ахуй, техник, зохион байгуулалтын туслалцаа үзүүлэх чиг үүрэг бүхий мэргэшсэн, чадварлаг ажлын албатай байна.

12.2.Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуульд заасны дагуу өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг шаардлага хангасан эсэх, Цэц урьд нь тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн эсэхийг нягтлан үзэж, бүртгэсэн эсэх талаар үндэслэл

бүхий хариуг маргагчид өгөх чиг үүрэг бүхий Ерөнхий бүртгэгч, мөн энэ чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд туслах үүрэг бүхий бүртгэгч ажиллана.

12.3.Ерөнхий бүртгэгч долоогоос доошгүй жил, бүртгэгч гурваас доошгүй жил тус тус мэргэжлээрээ ажилласан байх бөгөөд тэдгээр нь хуульчийн мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөлтэй байна.

12.4.Цэцийн үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх зорилго бүхий судалгааны төв, номын сан, тусгай архив болон зохион байгуулалтын бусад нэгж ажиллана.

13 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүний туслах, судлаач

13.1.Цэцийн гишүүн туслахтай байна. Цэцийн гишүүний туслахыг томилох, чөлөөлөхөд тухайн гишүүний саналыг үндэслэнэ.

13.2.Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой судалгаа хийх чиг үүрэг бүхий гурав хүртэл судлаачтай байна. Судлаач нь харьцуулсан эрх зүйн судалгаа хийх чадвартай эрх зүйч байна.

13.3.Их, дээд сургууль, төрийн бусад байгууллагын удирдлагатай харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр тухайн байгууллагын албан хаагчийг Цэцийн гишүүний судлаачаар хоёр жил хүртэл хугацаагаар сэлгэн ажиллуулж болно.

13.4.Цэцийн гишүүний хүсэлтээр анх илгээсэн байгууллага болон энэ зүйлийн 13.3-т заасан албан хаагчийн өөрийнх нь зөвшөөрснөөр сэлгэн ажиллуулах хугацааг нэг жил хүртэл хугацаагаар сунгаж болно. Албан хаагчийг сэлгэн ажиллуулахдаа эрхэлж байгаа албан тушаалын ангилал, зэрэглэл, цалин хөлс, зэрэг дэвийг бууруулахгүй.

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ ЦЭЦИЙН ГИШҮҮНИЙ ХАРААТ БУС, ЦЭЦИЙН БИЕ ДААСАН БАЙДАЛ

14 дүгээр зүйл.Цэцийн гишүүний хараат бус байдал

14.1.Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ хараат бус, эрх тэгш байх бөгөөд бусад гишүүний хараат бус байдалд хүндэтгэлтэй хандана.

14.2.Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор, төрийн болон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, бусад аливаа байгууллага, албан тушаалтан, иргэн хэн боловч Цэцийн гишүүнийг бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцох, шууд болон шууд бусаар нөлөөлөхийг хориглоно.

14.3.Монгол Улсын иргэн Үндсэн хуулийн цэцэд хянан үзэж буй маргаантай асуудлаар мэдээлэл өгөхийг энэ зүйлийн 14.2-т заасан нөлөөлөл гэж үзэхгүй.

14.4.Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх явцад хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадуур бусад этгээдээс нөлөөлөхөөр оролдсон үйлдэл, эс үйлдэхгүйг тэмдэглэн баталгаажуулах зорилгоор нөлөөллийн мэдүүлэг хөтөлнө.

14.5.Цэцийн гишүүний нөлөөллийн мэдүүлгийн зорилго, хууль зөрчсөнөөс үүсэх үр дагаврын талаар маргаан үүсгэсэн даруйд тухайн маргааны оролцогчид тайлбарлан, энэ тухай баримтжуулна.

14.6.Цэцийн гишүүн нөлөөллийн мэдүүлэг хөтөлсөн бол маргааны материалд хавсаргаж, хувийг Цэцийн даргад хүргүүлнэ.

14.7.Цэцийн дарга нөлөөллийн мэдүүлэгт тэмдэглэн баталгаажуулсан үйлдэл, эс үйлдэхүйг шалгуулахаар зохих байгууллага, албан тушаалтанд шилжүүлнэ.

14.8.Энэ зүйлийн 14.7-д заасны дагуу шилжүүлсэн баримт бичгийг хүлээн авснаас хойш 30 хоногийн дотор тухайн байгууллага, албан тушаалтан шийдвэрлэж, нөлөөллийн мэдүүлэг хөтөлсөн Цэцийн гишүүн болон Цэцийн даргад хариу мэдэгдэнэ.

14.9.Ажлын алба энэ зүйлийн 14.8-д заасны дагуу ирүүлсэн шийдвэрийг тухай бүр нийтэд мэдээлнэ.

14.10.Улсын Их Хурлын зөвшөөрөлгүйгээр Цэцийн гишүүнийг баривчлах, албадан саатуулах, цагдан хорих, эрүүгийн хариуцлагад татах, түүний бие, орон байр, ажлын байр, тээвэр, холбооны хэрэгсэлд үзлэг, нэгжлэг хийх, захидал харилцаанд халдах, баримт бичиг, эд зүйлийг хураан авахыг хориглоно.

14.11.Албан үүргээ хэрэгжүүлэхэд нь шаардлагатай материал, техник, тээврийн хэрэгсэл, бие хамгаалах тусгай хэрэгслээр Цэцийн гишүүнийг хангана.

14.12.Цэцийн гишүүн бүрэн эрхийнхээ хугацаанд аливаа албан дайчилгаанаас чөлөөлөгдөнө.

14.13.Цэцийн гишүүн, эсхүл түүний гэр бүлийн гишүүний амь нас, аюулгүй байдалд аюул занал учрах нөхцөл үүссэн бол шүүх, шүүгчийн аюулгүй байдлыг хангах чиг үүрэг бүхий байгууллага уг заналыг таслан зогсооход чиглэсэн арга хэмжээг нэн даруй авна.

15 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүний эдийн засаг, нийгмийн баталгаа

15.1.Цэцийн гишүүний албан тушаалын цалингийн хэмжээ нь эдийн засгийн хувьд бусдаас хараат бус ажиллах, амьдрахад хүрэлцээтэй, баталгаатай байна.

15.2.Цэцийн гишүүний цалин хөлс нь албан тушаалын цалин болон албан ажлын онцгой нөхцөлийн нэмэгдлээс бүрдэнэ.

15.3.Цэцийн төсвийг батлахдаа гишүүний цалин хөлсний хэмжээг өмнөх жилийнхээс бууруулж болохгүй.

15.4.Цэцийн гишүүний бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон зардлыг Цэцийн төсвөөс санхүүжүүлнэ.

15.5.Энэ хуулийн 7.2.2-т заасан үндэслэлээр бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болсон бол Цэцийн гишүүнд сүүлийн нэг жилийн албан тушаалын цалингийн

дундаж хэмжээгээр тооцон 36 сарын цалинтай тэнцэх хэмжээний нэг удаагийн тэтгэмжийг улсын төсвөөс олгоно.

15.6.Энэ хуулийн 7.2.2-т заасан үндэслэлээр бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болсон бол гишүүнээр томилогдохын өмнөх ажилд нь эгүүлэн ажиллуулах үүргийг тухайн байгууллага, ажил олгогч хүлээх бөгөөд ийм боломжгүй тохиолдолд түүнээс багагүй цалин, хангамж бүхий ажлаар төр хангана. Тийм боломжгүй бол ажил эрхлэх хүртэлх гурван жилийн хугацаанд Цэцийн гишүүний албан тушаалын цалингийн хэмжээнээс бууруулахгүйгээр тэтгэмжийг сар бүр олгоно. Бага цалинтай ажил эрхэлж байгаа бол өндөр насны тэтгэвэрт гарах хүртэл цалингийн зөрүүг улсын төсвөөс сар бүр олгоно.

15.7.Цэцийн гишүүнээр ажиллаж байсан хүний өндөр насны тэтгэврийг Цэцийн гишүүний цалин хөлсний 60-аас доошгүй хувиар бодож тогтооно.

15.8.Цэцийн гишүүн албан үүргээ гүйцэтгэж яваад эрүүл мэнд нь хохирсон тохиолдолд төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүртэл дараах баталгаагаар хангагдана:

15.8.1.хөдөлмөрийн чадвараа түр алдсан бол авч байсан цалин хөлсийг бүрэн хэмжээгээр олгох;

15.8.2.хөгжлийн бэрхшээлтэй болсон тохиолдолд хууль тогтоомжид заасны дагуу тэтгэвэр, авч байсан цалин хөлсний зөрүүг олгох;

15.8.3.хиймэл эд, эрхтэн хийлгэх бол түүний зардал, түүнчлэн гишүүнд туслалцаа, үйлчилгээ үзүүлэх ажилтны хөлс олгох;

15.8.4.магадлан итгэмжлэл бүхий эмнэлгийн байгууллагын шийдвэрээр гадаадад эмчлүүлэх зайлшгүй шаардлага гарсан бол зардлынх нь 70-аас доошгүй хувийг төр хариуцах.

15.9.Цэцийн гишүүн албан үүргээ гүйцэтгэх үедээ амь насаа алдсан тохиолдолд 60 сарын, өвчний улмаас нас барсан бол 36 сарын албан тушаалын цалинтай нь тэнцэх хэмжээний нэг удаагийн буцалтгүй тусламжийг ар гэрт нь олгоно.

Тайлбар: Цэцийн гишүүний бүрэн эрх нь дуусгавар болсон иргэний амь насанд урьд гүйцэтгэж байсан албан үүрэгтэй нь холбогдуулан хохирол учруулсан бол энэ зүйлийн 15.9-т заасан буцалтгүй тусламжийг түүний ар гэрт мөн адил олгоно.

16 дугаар зүйл.Цэцийн бие даасан байдал

16.1.Цэцийн Үндсэн хуульд заасан бүрэн эрхэд хэн ч халдаж үл болно.

16.2.Цэц аливаа байгууллага, албан тушаалтнаас бие даасан байж, үйл ажиллагаагаа тасралтгүй, хэвийн явуулах нөхцөлөөр хангагдана.

16.3.Цэцийн гишүүний хараат бус, Цэцийн бие даасан байдалд халдсан, дордуулсан эрх зүйн акт гаргахыг хориглоно.

16.4.Цэц тогтоосон журмын дагуу үйлдсэн тамга, хэвлэмэл хуудастай байна.

16.5.Цэц өөрийн бэлгэдэлтэй, Цэцийн гишүүн өмсгөл, энгэрийн тэмдэгтэй байх бөгөөд тэдгээрийн загвар, хэрэглэх журмыг дүрмээр зохицуулна. Цэцийн бэлгэдэл, Цэцийн гишүүний өмсгөл, энгэрийн тэмдэг өөрчлөх асуудлыг Цэцийн нийт гишүүн санал нэгтгэйгээр шийдвэрлэнэ.

16.6.Цэцийн бэлгэдэл, оноосон нэртэй адил хэлбэр, агуулгатай бэлгэдэл, нэршлийг зөвшөөрөлгүй ашиглахыг хориглоно.

16.7.Цэц үйл ажиллагаагаа хэвийн явуулах нөхцөлийг хангасан өөрийн байртай байна.

16.8.Цэцийн байрны аюулгүй байдлыг шүүхийн аюулгүй байдлыг хангах чиг үүрэг бүхий байгууллага хариуцна.

16.9.Цэц, түүний гишүүний болон хуралдаанд оролцогчийн аюулгүй байдлыг хангах, хуралдааны дэг сахиулах үүргийг энэ зүйлийн 16.8 дэх хэсэгт заасан байгууллага гүйцэтгэх бөгөөд холбогдох журмыг Цэцийн дарга, тус байгууллагын дарга хамтран батална.

17 дугаар зүйл.Цэцийн төсөв, санхүүгийн баталгаа

17.1.Цэц бие даасан төсөвтэй байх бөгөөд төсөв нь үйл ажиллагаагаа явуулахад хангалттай хүрэлцэхүйц байна.

17.2.Цэцийн төсөв, цалингийн сан, гишүүдийн цалин хөлсний хэмжээг Зөвлөгөөний санал болгосноор Улсын Их Хурал тогтоож, батална.

17.3.Цэцийн гишүүний туслах, судлаач, Ерөнхий бүртгэгч, бүртгэгч болон ажлын албаны бусад ажилтны цалингийн хэмжээг тогтоох итгэлцүүрийг Улсын Их Хурал батална.

17.4.Цэцийн үйл ажиллагааны төсвийг өмнөх жилийнхээс бууруулахыг хориглоно.

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ ЦЭЦИЙН ГИШҮҮНИЙ ХАРИУЦЛАГА

18 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүний баримтлах зарчим, хүлээх үүрэг, хориглох, хязгаарлах зүйл

18.1.Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ зарчимч байж, иргэний эрхийг дээдлэх, шударга, хараат бус, бодитой, үндэслэлтэй хандах, тал үл харах, ашиг сонирхлын зөрчлөөс ангид байх зарчмыг чанд баримтална.

18.2.Цэцийн гишүүн Төрийн албаны тухай хууль, Авлигын эсрэг хууль болон Нийтийн албанд нийтийн болон хувийн ашиг сонирхлыг зохицуулах, ашиг сонирхлын зөрчлөөс урьдчилан сэргийлэх тухай хуульд заасан холбогдох үүрэг, хориглолт, хязгаарлалтыг дагаж мөрдөнө.

18.3.Цэцийн гишүүнд дараах зүйлийг хориглоно:

18.3.1.бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх явцад олж мэдсэн төрийн болон албаны нууц, байгууллагын нууц, хүний эмзэг мэдээллийг задруулах, албан үүрэгтэйгээ холбоогүй зорилгоор ашиглах;

18.3.2.Цэцээр хянан шийдвэрлэх асуудал болон Цэцийн хянаж байгаа маргааны талаар Цэцийн шийдвэр гараагүй байхад өөрийн санал, дүгнэлтийг нийтэд урьдчилан илэрхийлэх, зөвлөгөө өгөх;

18.3.3.өөрийн, эсхүл гэр бүлийн гишүүний эрх, ашиг сонирхол хөндөгдсөнөөс бусад тохиолдолд шүүхэд хэрэг, маргааныг хянан шийдвэрлэхэд оролцох, бусдыг төлөөлөх, хууль зүйн зөвлөгөө өгөх;

18.3.4.багшлах болон судалгааны ажил гүйцэтгэхээс бусад албан үүрэгт нь үл хамаарах ажил, албан тушаал хавсрах;

18.3.5.улс төрийн, худалдааны, эсхүл хараат бус, тал үл харах байдалд нь харшлах бусад үйл ажиллагаа эрхлэх, оролцох.

19 дүгээр зүйл.Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх

19.1.Цэцийн гишүүнд холбогдуулан үүсгэсэн гэмт хэргийг мөрдөн шалгах явцад уул гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх шаардлагатай гэж үзвэл энэ тухай саналаа Улсын ерөнхий прокурор, Улсын Их Хуралд хүргүүлнэ.

19.2.Улсын Их Хурал энэ зүйлийн 19.1-д заасан саналыг хүлээн авснаас хойш ажлын арван өдрийн дотор хуралдаж, Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх эсэхийг нууц санал хураалтаар шийдвэрлэнэ.

19.3.Бүрэн эрхийг нь түдгэлзүүлэх эсэхийг хэлэлцэж байгаа Цэцийн гишүүн Улсын Их Хуралд үг хэлэх эрхтэй. Улсын Их Хуралд Улсын ерөнхий прокурор саналаа үндэслэлийн хамт амаар танилцуулна.

19.4.Улсын Их Хурлын нийт гишүүдийн олонхи нь энэ зүйлийн 19.1-д заасан саналыг үндэслэлтэй гэж үзсэн бол Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлнэ.

19.5.Дараах тохиолдолд Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлсэн хугацааны албан тушаалын цалинг бүхэлд нь нөхөн олгоно:

19.5.1.Цэцийн гишүүнд холбогдуулан үүсгэсэн эрүүгийн хэргийг хэрэгсэхгүй болгосон;

19.5.2.Цэцийн гишүүнийг гэм буруугүйд тооцсон шүүхийн шийдвэр хуулийн хүчин төгөлдөр болсон.

19.6.Улсын Их Хурал Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх шаардлагагүй гэж үзсэн бол уул шийдвэр гарсан өдрөөс тухайн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох хүртэл Эрүүгийн хуульд заасан гэмт хэргийн хөөн хэлэлцэх хугацаа болон Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуульд заасан мөрдөн байцаалтын хугацаа зогсоно. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болсон өдрөөс уг хугацааг сэргээн шалгаж болно.

20 дугаар зүйл.Цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах

20.1.Үндсэн хуулийн цэцийн дарга, гишүүн хууль зөрчвөл түүнийг эгүүлэн татах асуудлыг Ерөнхийлөгч, Засгийн газар эсхүл Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй гишүүн гарын үсэг зурж, албан ёсоор тавьбал Улсын Их Хурал авч хэлэлцэнэ.

20.2. Улсын Их Хурал Цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах асуудлыг хэлэлцэхдээ Үндсэн хуулийн цэцийн дарга, гишүүн хууль зөрчсөн эсэх талаарх Үндсэн хуулийн цэцийн шийвэр, анх илгээсэн байгууллагын саналыг заавал сонсоно.

20.3.Улсын Их Хурал Үндсэн хуулийн цэцийн дарга, гишүүн хууль зөрчсөн асуудлыг авч хэлэлцэхээр болбол анх илгээсэн байгууллага, Үндсэн хуулийн цэц ажлын 5 хоногийн дараа хэлэлцэж эхлэн ажлын 10 хоногийн дотор санал, шийдвэрээ Улсын Их Хуралд хүргүүлнэ.

20.4. Дээд шүүх саналаа Улсын дээд шүүхийн нийт шүүгчдийн олонхиор, Цэц шийвэрээ Үндсэн хуулийн цэцийн их суудлаар гаргана.

20.5.Хууль зөрчсөн эсэх асуудлаа хэлэлцүүлж байгаа Цэцийн гишүүн Цэцийн болон анх илгээсэн байгууллагын өмнө болон Улсын Их Хуралд үг хэлэх эрхтэй бөгөөд Цэцийн санал хураалтад оролцохгүй.

20.6.Энэ зүйлийн 20.1-д заасан санаачлагыг Улсын Их Хурал чуулганы үеэр хүлээн авсан бол 28 хоногийн дотор, чуулганы чөлөө цагт хүлээн авсан бол ээлжит болон ээлжит бус чуулган эхэлсэн өдрөөс хойш 28 хоногийн дотор анх илгээсэн байгууллагын санал, Цэцийн шийдвэрийг үндэслэн Цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах эсэхийг шийдвэрлэнэ.

20.7.Энэ хуульд зааснаас бусад тохиолдолд Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх, дуусгавар болгох, эсхүл түүнийг эгүүлэн татахыг хориглоно.

Тайлбар: Энэ зүйлд заасан "анх илгээсэн байгууллага" гэдэгт энэ хуулийн 6 дугаар зүйлийн дагуу Цэцийн тухайн гишүүнийг санал болгосон эрх бүхий байгууллагыг ойлгоно.

Энэ зүйлд заасан хууль зөрчсөн гэдэгт Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль болон цэцийн гишүүний албан үүрэгт үл нийцэх үйлдэл, эс үйлдэхүйг тодорхойлсон хууль тогтоомж зөрчихийг ойлгоно.

ТАВДУГААР БҮЛЭГ БУСАД ЗҮЙЛ

21 дүгээр зүйл.Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага

21.1.Энэ хуулийг зөрчсөн хүн, хуулийн этгээдэд Эрүүгийн хууль, эсхүл Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

21.2.Энэ хуулийг зөрчсөн төрийн албан тушаалтны үйлдэл гэмт хэрэг, зөрчлийн шинжгүй бол Төрийн албаны тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

21.3.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эсрэг, эсхүл бусад гэмт хэргийн шинжтэй үйлдэл, эс үйлдэхүй гарсан бол энэ талаар эрх бүхий байгууллагад мэдэгдэнэ.

22 дугаар зүйл.Дагаж мөрдөх журмын зохицуулалт

22.1.Энэ хууль батлагдсан өдрөөс өмнө томилогдсон Цэцийн гишүүнд энэ хуулийн 5.1, 5.2, 6.2-т заасан шаардлага, нөхцөл хамаарахгүй.

23 дугаар зүйл.Хууль хүчин төгөлдөр болох

23.1.Энэ хуулийг 2027 оны 01 дугаар сарын 13-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.

Гарын үсэг

БАТЛАВ.

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН

Х.ТЭМҮҮЖИН

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН
ТӨСЛИЙН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛ**

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улс чөлөөт нийгмийн тогтолцоонд шилжиж анхны ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг 1992 онд батлан гаргахдаа Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болгон, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий Үндсэн Хуулийн шүүхийг Үндсэн хуулийн цэц нэртэй хуульчилсан нь дэлхийн ардчилсан олон улсын түгээмэл чиг хандлагад нийцсэн алхам болсон.

Монгол Улсын Бага Хурлаас 1992 оны 5 дугаар сарын 8-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг батлан Үндсэн хуулийн цэцийг байгуулж, түүний үйл ажиллагааг зохицуулах анхны эрх зүйн суурь тогтолцоог бүрдүүлсэн чухал шийдвэр байсан ч нийгмийн дэвшилдээ нийцүүлэн дорвитой өөрчлөлт хийлгүй 34 жил өнгөрсөн байна. Энэ хууль нь Монгол Улсад Үндсэн хуульт ёсыг бататгаж, Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоог бий болгоход түүхэн үүрэг гүйцэтгэсэн боловч энэ хугацаанд зарим нэмэлт, өөрчлөлт орсныг эс тооцвол Үндсэн хуулийн эрх зүйн хөгжил, орчин үеийн эрх зүйн онол, үзэл баримтлал, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн суурь үзэл санаа, зарчим, ардчилсан засаглалын шинэчлэл, мөн Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцоонд хийгдэж буй өргөн хүрээтэй шинэтгэлийн үзэл санааг бүрэн дүүрэн тусгаж чадахгүй болжээ.

Монгол Улсын тухайд өмнө нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавьж, Үндсэн хуулийн маргаан шийдвэрлэж ирсэн практик туршлага, энэ талаарх онолын суурь болон харьцуулсан судалгаа хангалттай хийгдэж байгаагүй үед уг хууль батлагдсан. Үүнтэй холбоотой хуулиар зохицуулбал зохих зарим харилцааг зохицуулалтгүй орхигдуулсан болон чиг үүргийн давхардал, хийдэл, Үндсэн хууль хэрэглэх явцад гарсан зөрчил, Үндсэн хуулийн шүүх мөн, биш болох тухай маргаан, үл ойлголцол нь энэ институцийн чиг үүргийг илүү тодорхой, Үндсэн хуулийн шүүх болох тал руу илүү бодитой шийдэл хийх шаардлага үүсгэж байна.

Үндсэн хууль судлаачид энэ хууль нь Үндсэн хуулийн хяналтыг бүрэн утгаар хэрэгжүүлэх боломжийг хязгаарлаж байна гэж шүүмжилж ирсэн бөгөөд уг шүүмж сүүлийн жилүүдэд хуульч, эрдэмтэн судлаачдын дунд улам бүр тод илэрхийлэгдэж, академик хүрээнд энэ шүүмж санал судлаачдын нэгдсэн байр суурь болох хандлага давамгайлах боллоо. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, Цэцийн хараат бус, бие даасан, мэргэшсэн байдлыг бэхжүүлэх, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг нэр дэвшүүлэх, томилох

процессыг ил тод, нээлттэй, олон талын оролцоотой болгох, иргэний үндсэн эрхийн бодитой хамгаалалтыг бий болгон үндсэн эрхийн маргааныг Үндсэн хуулийн цэц хянан шийдвэрлэдэг болгох, процессын тодорхой, шударга байдлыг дээшлүүлэх нь зүйтэй талаар бид олон эрх зүйн баримт бичиг, хөтөлбөрүүдэд тусгаж ирсэн.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн эрхийн болон эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлага үүсээд байна.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн Засаглалын бодлого бүлгийн "Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл" хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно" гэж, Монгол Улсын Их Хурлын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл"-ийн 84, 85-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай /Шинэчилсэн найруулга/, хуулийн төслийг боловсруулж Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлэхээр заасан.

Мөн Монгол Улсын Засгийн газрын 2024-2028 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 4.1.1.1 дэх хэсэгт "Иргэний үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх, эрх мэдэл хуваарилалтын хяналт, тэнцлийг хангуулах чиглэлээр Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг тодотгоно" гэж заасан төдийгүй Монгол Улсын Их Хурлаас 2024 оны 11 сарын 15-ны өдөр баталсан "Монгол Улсын Их Хурлын 2024-2028 оны стратеги төлөвлөгөө"-ний стратегийн зорилго 1-д "Монгол Улсын Их Хурал хүн төвт, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдэлсэн үзэл санааг төгөлдөржүүлнэ" гэж заасан бий.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан байдлыг нэмэгдүүлэх, шударга, үр нөлөөтэй ажиллагааг бэхжүүлэх, иргэдээс Цэцэд хандан иргэн өргөдөл, мэдээлэл гаргах, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан хүсэлт гаргах хүрээ хязгаарыг тодорхой болгож, Үндсэн эрхийн өргөдлийг Цэцэд гаргах шинэ механизмыг нэвтрүүлснээр Цэцийг олон улсын жишгийн дагуу Үндсэн хуулийн шүүхийн загвараар хөгжих эрх зүйн орчныг бий болгох, Цэцийн бага, дунд, их суудлын хуралдааны эрх хэмжээ, хэлбэр, зохион байгуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, Цэцийн шийдвэрт тавих шаардлагыг тодорхой болгох зэрэг чиглэлийг баримтлахаар заасан болно. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг сүүлийн жилүүдэд шүүх эрх мэдлийн хүрээнд хийгдэж байгаа шинэтгэлтэй уялдуулах, Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, хараат бус, хариуцлагатай байдлыг дээшлүүлэх, Үндсэн хуульд заасан Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих бүрэн эрхийн хүрээнд иргэний үндсэн эрх, төрийн эрх мэдэл хуваарилалтыг хамгаалж хангуулах талаар Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг нарийвчлан, ардчилсан болон хууль дээдлэх

зарчмыг харилцан тэнцвэртэй, үр нөлөөтэй зохицуулах үзэл баримтлалын хүрээнд хуулийн төслийг боловсрууллаа. Өөрөөр хэлбэл Үндсэн хуулийн хяналтыг Үндсэн хуульд тунхагласан зарчим, үнэт зүйлс, ойлголтуудтай, түүнчлэн ардчилсан засаглал, хуулийн засаглалын олон улсын стандартад нийцтэйгээр хэрэгжүүлэхэд гол анхаарлаа хандууллаа.

Жич: "Иргэний үндсэн эрхийг хамгаалаагүй, төрийн эрх мэдлийг хуваарилаагүй үндсэн хууль бол Үндсэн хууль биш" гэх дэлхий нийтийн үндсэн хуульд ёсны нийтлэг үзэл санаа Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан "Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт" гэх бүрэн эрхийг иргэний үндсэн эрхийн болон төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуулийн цэцийн хяналтад оруулах үзэл баримтлалын гол үндэслэл болж буйг дурдах нь зохистой болов уу.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ.

Хуулийн төслийг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болох Үндсэн хуулийн цэцийн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх үндсэн зарчим, зохион байгуулалт, бие даасан байдлын баталгаа, Цэцийн гишүүний эрх зүйн байдлыг тогтоох зорилгоор боловсрууллаа.

Хуулийн төсөл нь таван бүлэг, 23 зүйлээс бүрдсэн бөгөөд:

Нэгдүгээр бүлэгт, нийтлэг үндэслэлийн талаар буюу хуулийн зорилго, Үндсэн хуулийн цэц, түүний бүрэн эрх, цэцийн үйл ажиллагааны зарчмын талаар.

Хоёрдугаар бүлэгт, Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэлдэхүүн, зохион байгуулалтын талаар буюу цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцөл, цэцийн гишүүнийг томилох үйл ажиллагаа, цэцийн гишүүний бүрэн эрх эхлэх, үргэлжлэх, дуусгавар болох зохицуулалт, цэцийн гишүүний тангараг, цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн, цэцийн дарга, түүний бүрэн эрх, цэцийн тамгын газрын чиг үүрэг, зохион байгуулалтын талаар.

Гуравдугаар бүлэгт, цэцийн гишүүний хараат бус, цэцийн бие давсан байдлын талаар буюу цэцийн гишүүний хараат бус байдал, эдийн засаг, нийгмийн баталгааны талаар болон цэцийн үйл ажиллагааны баталгаа, цэцийн төсөв санхүүгийн бие даасан байдлын талаар.

Дөрөвдүгээр бүлэгт, цэцийн гишүүний хариуцлагын талаар буюу цэцийн гишүүний үйл ажиллагаандаа баримтлах зарчим, хүлээх үүрэг, хориглох, хязгаарлах зүйл, цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах, бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх зохицуулалтыг тусгалаа.

Тавдугаар бүлэгт, бусад зохицуулалтын талаар буюу хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, хуулийг дагаж мөрдөх журмын зохицуулалт, хууль хүчин төгөлдөр болох хугацааг тусгасан.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Хуулийн төсөл батлагдсанаар Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн жишигтэй адил болох нөхцөл бүрдэж, хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллагаас хараат бус, бие даасан үйл ажиллагаа явуулах эдийн засаг, нийгэм, улс төр, эрх зүйн баталгаа хангагдах, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих үүргээ бүрэн дүүрэн гүйцэтгэх боломж бүрдэнэ.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн Үндсэн хуулийн шүүх болохыг нь хуульчлан тодорхойлох төдийгүй энэ нь иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг хангуулах баталгаа болж, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин бүрдэнэ. Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлд заасны дагуу Цэц бүрэн эрхийнхээ хүрээнд маргаантай асуудлыг хянан үзэж, дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр гаргаж, Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин тодорхой болно.

Хуулийн төслөөр Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг хангаж улс төрийн болон бусад зүй бус нөлөөллөөс ангид байлгах зорилгоор Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцлийг тодорхой болгон Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавих шаардлагад дүйцүүлэн тогтоов.

Цэцийн нийт гишүүний гурваас доошгүй нь шүүн таслах ажлын туршлагатай, гурваас доошгүй нь эрдэм шинжилгээний ажлын туршлагатай байх бөгөөд Цэцийн гишүүнээр зөвхөн нэг удаа дахин томилж болохоор зааснаар Цэцийн үндсэн эрхийн маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүрэг шүүхийн жишгээр ажиллах, шийдвэрийн үндэслэл судалгаанд үндэслэх, Цэцийн гишүүний хараат бус ажиллах нөхцөл дээшлэнэ гэж үзлээ.

Цэцийн гишүүнийг санал болгох эрх бүхий этгээдийн хүсэл зоригоос шалтгаалан цэцийн гишүүнийг санал болгохгүй хугацаа алдах тохиолдол гарч байсныг засах зорилгоор нэр дэвшүүлэх болон томилгооны хугацааг тодорхой болгож, нэр дэвшигчийг хэрхэн сонгон шалгаруулах талаар нарийвчлан зохицуулав.

Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах, Бага суудалд хуваарилах, Бага, Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох, маргааныг Дунд суудалд хуваарилахдаа урьдчилан мэдэх боломжгүй, санамсаргүй тохиолдлоор сонгож нөхцөлийг хангаснаар цэцийн үйл ажиллагааны хараат бус, бие даасан байдал хангагдана.

Цэц Үндсэн эрхийн маргаан шийдвэрлэх болж, Цэцэд хандах хүрээ нэмэгдэж байгаа учир үүнтэй уялдуулан Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг үр нөлөөтэй, чанартай явуулахын тулд Цэцийн гишүүн нь туслахаас гадна Цэцийн гишүүний удирдлага дор маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой судалгаа хийх чиг үүрэг бүхий гурав хүртэл

судлаачтай байх зохицуулалтыг Улсын дээд шүүхийн шүүгчийн нэгэн адил тусгасан бөгөөд ингэснээр цэцийн гишүүний үйл ажиллагаанд мэргэжил, арга зүй, техник, зохион байгуулалтын дэмжлэг нэг мөр хангагдана. Энэ нь нөгөө талдаа иргэдийн эрх, эрх чөлөөг баталгаатай эдлүүлэхэд суурь дэмжлэг болно.

Цэц Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд бусад шүүхийн шүүгчийн нэгэн адил Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх явцад хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадуур нөлөөлөхөөр оролдсон үйлдэл, үйл ажиллагааг тэмдэглэн баталгаажуулах зорилгоор нөлөөллийн мэдүүлэг хөтлөх зохицуулалтыг тусгалаа.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

--oOo--

ТОВЧ ТАНИЛЦУУЛГА

*Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн
шинэчилсэн найруулгын төслийн
талаар*

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улсын Бага Хурлаас 1992 оны 5 дугаар сарын 8-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг батлан Үндсэн хуулийн цэцийг байгуулж, түүний үйл ажиллагааг зохицуулах анхны эрх зүйн суурь тогтолцоог бүрдүүлсэн чухал шийдвэр байсан ч нийгмийн дэвшилдээ нийцүүлэн дорвитой өөрчлөлт хийлгүй 34 жил өнгөрсөн байна. Энэ хууль нь Монгол Улсад Үндсэн хуульт ёсыг бататгаж, Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоог бий болгоход түүхэн үүрэг гүйцэтгэсэн боловч энэ хугацаанд зарим нэмэлт, өөрчлөлт орсныг эс тооцвол Үндсэн хуулийн эрх зүйн хөгжил, орчин үеийн эрх зүйн онол, үзэл баримтлал, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн суурь үзэл санаа, зарчим, ардчилсан засаглалын шинэчлэл, мөн Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцоонд хийгдэж буй өргөн хүрээтэй шинэтгэлийн үзэл санааг бүрэн дүүрэн тусгаж чадахгүй болжээ.

Үндсэн хууль судлаачид энэ хууль нь Үндсэн хуулийн хяналтыг бүрэн утгаар хэрэгжүүлэх боломжийг хязгаарлаж байна гэж шүүмжилж ирсэн бөгөөд уг шүүмж сүүлийн жилүүдэд хуульч, эрдэмтэн судлаачдын дунд улам бүр тод илэрхийлэгдэж, академик хүрээнд энэ шүүмж санал судлаачдын нэгдсэн байр суурь болох хандлага давамгайлах боллоо. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, Цэцийн хараат бус, бие даасан, мэргэшсэн байдлыг бэхжүүлэх, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг нэр дэвшүүлэх, томилох процессыг ил тод, нээлттэй, олон талын оролцоотой болгох, иргэний үндсэн эрхийн бодитой хамгаалалтыг бий болгон үндсэн эрхийн маргааныг Үндсэн хуулийн цэц хянан шийдвэрлэдэг болгох, процессын тодорхой, шударга байдлыг дээшлүүлэх нь зүйтэй талаар бид олон эрх зүйн баримт бичиг, хөтөлбөрүүдэд тусгаж ирсэн.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн эрхийн болон эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлага үүсээд байна.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан байдлыг нэмэгдүүлэх, шударга, үр нөлөөтэй ажиллагааг бэхжүүлэх, иргэдээс Цэцэд хандан иргэн өргөдөл, мэдээлэл гаргах, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан хүсэлт гаргах хүрээ хязгаарыг тодорхой болгож, Үндсэн эрхийн өргөдлийг Цэцэд гаргах шинэ механизмыг нэвтрүүлснээр Цэцийг олон улсын жишгийн дагуу Үндсэн хуулийн шүүхийн загвараар хөгжих эрх зүйн орчныг бий

болгох, Цэцийн бага, дунд, их суудлын хуралдааны эрх хэмжээ, хэлбэр, зохион байгуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, Цэцийн шийдвэрт тавих шаардлагыг тодорхой болгох зэрэг чиглэлийг баримтлахаар заасан болно.

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг сүүлийн жилүүдэд шүүх эрх мэдлийн хүрээнд хийгдэж байгаа шинэтгэлтэй уялдуулах, Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, хараат бус, хариуцлагатай байдлыг дээшлүүлэх, Үндсэн хуульд заасан Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих бүрэн эрхийн хүрээнд иргэний үндсэн эрх, төрийн эрх мэдэл хуваарилалтыг хамгаалж хангуулах талаар Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг нарийвчлан, ардчилсан болон хууль дээдлэх зарчмыг харилцан тэнцвэртэй, үр нөлөөтэй зохицуулах үзэл баримтлалын хүрээнд хуулийн төслийг боловсрууллаа.

Өөрөөр хэлбэл Үндсэн хуулийн хяналтыг Үндсэн хуульд тунхагласан зарчим, үнэт зүйлс, ойлголтуудтай, түүнчлэн ардчилсан засаглал, хуулийн засаглалын олон улсын стандартад нийцтэйгээр хэрэгжүүлэхэд гол анхаарлаа хандууллаа.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ.

Хуулийн төслийг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болох Үндсэн хуулийн цэцийн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх үндсэн зарчим, зохион байгуулалт, бие даасан байдлын баталгаа, Цэцийн гишүүний эрх зүйн байдлыг тогтоох зорилгоор боловсрууллаа.

Хуулийн төсөл нь таван бүлэг, 23 зүйлээс бүрдсэн бөгөөд:

Нэгдүгээр бүлэгт. Нийтлэг үндэслэлийн талаар буюу хуулийн зорилго, Үндсэн хуулийн цэц, түүний бүрэн эрх, цэцийн үйл ажиллагааны зарчмын талаар.

Хоёрдугаар бүлэгт. Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэлдэхүүн, зохион байгуулалтын талаар буюу цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцөл, цэцийн гишүүнийг томилох үйл ажиллагаа, цэцийн гишүүний бүрэн эрх эхлэх, үргэлжлэх, дуусгавар болох зохицуулалт, цэцийн гишүүний тангараг, цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн, цэцийн дарга, түүний бүрэн эрх, цэцийн тамгын газрын чиг үүрэг, зохион байгуулалтын талаар.

Гуравдугаар бүлэгт. Цэцийн гишүүний хараат бус, цэцийн бие даасан байдлын талаар буюу цэцийн гишүүний хараат бус байдал, эдийн засаг, нийгмийн баталгааны талаар болон цэцийн үйл ажиллагааны баталгаа, цэцийн төсөв санхүүгийн бие даасан байдлын талаар.

Дөрөвдүгээр бүлэгт. Цэцийн гишүүний хариуцлагын талаар буюу цэцийн гишүүний үйл ажиллагаандаа баримтлах зарчим, хүлээх үүрэг, хориглох, хязгаарлах зүйл, цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах, бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх зохицуулалтыг тусгалаа.

Тавдугаар бүлэгт. Бусад зохицуулалтын талаар буюу хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, хуулийг дагаж мөрдөх журмын зохицуулалт, хууль хүчин төгөлдөр болох хугацааг тусгасан.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн Үндсэн хуулийн шүүх болохыг нь хуульчлан тодорхойлох төдийгүй энэ нь иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг хангуулах баталгаа болж, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин бүрдэнэ. Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлд заасны дагуу Цэц бүрэн эрхийнхээ хүрээнд маргаантай асуудлыг хянан үзэж, дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр гаргаж, Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин тодорхой болно.

Хуулийн төслөөр Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг хангаж улс төрийн болон бусад зүй бус нөлөөллөөс ангид байлгах зорилгоор Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцлийг тодорхой болгон Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавих шаардлагад дүйцүүлэн тогтоов.

Цэцийн нийт гишүүний гурваас доошгүй нь шүүн таслах ажлын туршлагатай, гурваас доошгүй нь эрдэм шинжилгээний ажлын туршлагатай байх бөгөөд Цэцийн гишүүнээр зөвхөн нэг удаа дахин томилж болохоор зааснаар Цэцийн үндсэн эрхийн маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүрэг шүүхийн жишгээр ажиллах, шийдвэрийн үндэслэл судалгаанд үндэслэх, Цэцийн гишүүний хараат бус ажиллах нөхцөл дээшлэнэ гэж үзлээ.

Цэц Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд бусад шүүхийн шүүгчийн нэгэн адил Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх явцад хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадуур нөлөөлөхөөр оролдсон үйлдэл, үйл ажиллагааг тэмдэглэн баталгаажуулах зорилгоор нөлөөллийн мэдүүлэг хөтлөх зохицуулалтыг тусгалаа.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ТАНИЛЦУУЛГА

*Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн
шинэчилсэн найруулгын төслийн
талаар*

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улсын Бага Хурлаас 1992 оны 5 дугаар сарын 8-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг батлан Үндсэн хуулийн цэцийг байгуулж, түүний үйл ажиллагааг зохицуулах анхны эрх зүйн суурь тогтолцоог бүрдүүлсэн чухал шийдвэр байсан ч нийгмийн дэвшилдээ нийцүүлэн дорвитой өөрчлөлт хийлгүй 34 жил өнгөрсөн байна. Энэ хууль нь Монгол Улсад Үндсэн хуульт ёсыг бататгаж, Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоог бий болгоход түүхэн үүрэг гүйцэтгэсэн боловч энэ хугацаанд зарим нэмэлт, өөрчлөлт орсныг эс тооцвол Үндсэн хуулийн эрх зүйн хөгжил, орчин үеийн эрх зүйн онол, үзэл баримтлал, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн суурь үзэл санаа, зарчим, ардчилсан засаглалын шинэчлэл, мөн Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцоонд хийгдэж буй өргөн хүрээтэй шинэтгэлийн үзэл санааг бүрэн дүүрэн тусгаж чадахгүй болжээ.

Үндсэн хууль судлаачид энэ хууль нь Үндсэн хуулийн хяналтыг бүрэн утгаар хэрэгжүүлэх боломжийг хязгаарлаж байна гэж шүүмжилж ирсэн бөгөөд уг шүүмж сүүлийн жилүүдэд хуульч, эрдэмтэн судлаачдын дунд улам бүр тод илэрхийлэгдэж, академик хүрээнд энэ шүүмж санал судлаачдын нэгдсэн байр суурь болох хандлага давамгайлах боллоо. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, Цэцийн хараат бус, бие даасан, мэргэшсэн байдлыг бэхжүүлэх, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг нэр дэвшүүлэх, томилох процессыг ил тод, нээлттэй, олон талын оролцоотой болгох, иргэний үндсэн эрхийн бодитой хамгаалалтыг бий болгон үндсэн эрхийн маргааныг Үндсэн хуулийн цэц хянан шийдвэрлэдэг болгох, процессын тодорхой, шударга байдлыг дээшлүүлэх нь зүйтэй талаар бид олон эрх зүйн баримт бичиг, хөтөлбөрүүдэд тусгаж ирсэн.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн эрхийн болон эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлага үүсээд байна.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн Засаглалын бодлого бүлгийн "Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл" хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг

боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно" гэж, Монгол Улсын Их Хурлын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл"-ийн 84, 85-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай /Шинэчилсэн найруулга/, хуулийн төслийг боловсруулж Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлэхээр заасан.

Мөн Монгол Улсын Засгийн газрын 2024-2028 оны үйл ажиллагааны хөмөлбөрийн 4.1.1.1 дэх хэсэгт "Иргэний үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх, эрх мэдэл хуваарилалтын хяналт, тэнцлийг хангуулах чиглэлээр Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг тодотгоно" гэж заасан төдийгүй Монгол Улсын Их Хурлаас 2024 оны 11 сарын 15-ны өдөр баталсан "Монгол Улсын Их Хурлын 2024-2028 оны стратеги төлөвлөгөө"-ний стратегийн зорилго 1-д "Монгол Улсын Их Хурал хүн төвт, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдэлсэн үзэл санааг төгөлдөржүүлнэ" гэж заасан.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан байдлыг нэмэгдүүлэх, шударга, үр нөлөөтэй ажиллагааг бэхжүүлэх, иргэдээс Цэцэд хандан иргэн өргөдөл, мэдээлэл гаргах, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан хүсэлт гаргах хүрээ хязгаарыг тодорхой болгож, Үндсэн эрхийн өргөдлийг Цэцэд гаргах шинэ механизмыг нэвтрүүлснээр Цэцийг олон улсын жишгийн дагуу Үндсэн хуулийн шүүхийн загвараар хөгжих эрх зүйн орчныг бий болгох, Цэцийн бага, дунд, их суудлын хуралдааны эрх хэмжээ, хэлбэр, зохион байгуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, Цэцийн шийдвэрт тавих шаардлагыг тодорхой болгох зэрэг чиглэлийг баримтлахаар заасан болно.

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг сүүлийн жилүүдэд шүүх эрх мэдлийн хүрээнд хийгдэж байгаа шинэтгэлтэй уялдуулах, Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, хараат бус, хариуцлагатай байдлыг дээшлүүлэх, Үндсэн хуульд заасан Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих бүрэн эрхийн хүрээнд иргэний үндсэн эрх, төрийн эрх мэдэл хуваарилалтыг хамгаалж хангуулах талаар Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг нарийвчлан, ардчилсан болон хууль дээдлэх зарчмыг харилцан тэнцвэртэй, үр нөлөөтэй зохицуулах үзэл баримтлалын хүрээнд хуулийн төслийг боловсрууллаа.

Өөрөөр хэлбэл Үндсэн хуулийн хяналтыг Үндсэн хуульд тунхагласан зарчим, үнэт зүйлс, ойлголтуудтай, түүнчлэн ардчилсан засаглал, хуулийн засаглалын олон улсын стандартад нийцтэйгээр хэрэгжүүлэхэд гол анхаарлаа хандууллаа.

Жич: "Иргэний үндсэн эрхийг хамгаалаагүй, төрийн эрх мэдлийг хуваарилаагүй үндсэн хууль бол Үндсэн хууль биш" гэх дэлхий нийтийн үндсэн хуульт ёсны нийтлэг үзэл санаа Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан "Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт" гэх бүрэн эрхийг иргэний үндсэн эрхийн болон төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуулийн цэцийн хяналтадад оруулах үзэл баримтлалын гол үндэслэл болж буйг дурдах нь зохистой болов уу.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ.

Хуулийн төслийг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болох Үндсэн хуулийн цэцийн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх үндсэн зарчим, зохион байгуулалт, бие даасан байдлын баталгаа, Цэцийн гишүүний эрх зүйн байдлыг тогтоох зорилгоор боловсрууллаа.

Хуулийн төсөл нь таван бүлэг, 23 зүйлээс бүрдсэн бөгөөд:

Нэгдүгээр бүлэгт. Нийтлэг үндэслэлийн талаар буюу хуулийн зорилго, Үндсэн хуулийн цэц, түүний бүрэн эрх, цэцийн үйл ажиллагааны зарчмын талаар.

Хоёрдугаар бүлэгт. Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэлдэхүүн, зохион байгуулалтын талаар буюу цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцөл, цэцийн гишүүнийг томилох үйл ажиллагаа, цэцийн гишүүний бүрэн эрх эхлэх, үргэлжлэх, дуусгавар болох зохицуулалт, цэцийн гишүүний тангараг, цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн, цэцийн дарга, түүний бүрэн эрх, цэцийн тамгын газрын чиг үүрэг, зохион байгуулалтын талаар.

Гуравдугаар бүлэгт. Цэцийн гишүүний хараат бус, цэцийн бие даасан байдлын талаар буюу цэцийн гишүүний хараат бус байдал, эдийн засаг, нийгмийн баталгааны талаар болон цэцийн үйл ажиллагааны баталгаа, цэцийн төсөв санхүүгийн бие даасан байдлын талаар.

Дөрөвдүгээр бүлэгт. Цэцийн гишүүний хариуцлагын талаар буюу цэцийн гишүүний үйл ажиллагаандаа баримтлах зарчим, хүлээх үүрэг, хориглох, хязгаарлах зүйл, цэцийн гишүүнийг эгүүлэн татах, бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх зохицуулалтыг тусгалаа.

Тавдугаар бүлэгт. Бусад зохицуулалтын талаар буюу хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, хуулийг дагаж мөрдөх журмын зохицуулалт, хууль хүчин төгөлдөр болох хугацааг тусгасан.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцүүлэн Үндсэн хуулийн шүүх болохыг нь хуульчлан тодорхойлох төдийгүй энэ нь иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг хангуулах баталгаа болж, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин бүрдэнэ. Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлд заасны дагуу Цэц бүрэн эрхийнхээ хүрээнд маргаантай асуудлыг хянан үзэж, дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр гаргаж, Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлд заасан маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин тодорхой болно.

Хуулийн төслөөр Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг хангаж улс төрийн болон бусад зүй бус нөлөөллөөс ангид байлгах зорилгоор Цэцийн гишүүнд тавих болзол, шаардлага, нөхцлийг тодорхой болгон Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавих шаардлагад дүйцүүлэн тогтоов.

Цэцийн нийт гишүүний гурваас доошгүй нь шүүн таслах ажлын туршлагатай, гурваас доошгүй нь эрдэм шинжилгээний ажлын туршлагатай байх бөгөөд Цэцийн гишүүнээр зөвхөн нэг удаа дахин томилж болохоор зааснаар Цэцийн үндсэн эрхийн маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүрэг шүүхийн жишгээр ажиллах, шийдвэрийн үндэслэл судалгаанд үндэслэх, Цэцийн гишүүний хараат бус ажиллах нөхцөл дээшлэнэ гэж үзлээ.

Цэц Үндсэн эрхийн маргаан шийдвэрлэх болж, Цэцэд хандах хүрээ нэмэгдэж байгаа учир үүнтэй уялдуулан Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг үр нөлөөтэй, чанартай явуулахын тулд Цэцийн гишүүн нь туслахаас гадна Цэцийн гишүүний удирдлага дор маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой судалгаа хийх чиг үүрэг бүхий гурав хүртэл судлаачтай байх зохицуулалтыг Улсын дээд шүүхийн шүүгчийн нэгэн адил тусгасан бөгөөд ингэснээр цэцийн гишүүний үйл ажиллагаанд мэргэжил, арга зүй, техник, зохион байгуулалтын дэмжлэг нэг мөр хангагдана. Энэ нь нөгөө талдаа иргэдийн эрх, эрх чөлөөг баталгаатай эдлүүлэхэд суурь дэмжлэг болно.

Цэц Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд бусад шүүхийн шүүгчийн нэгэн адил Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх явцад хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадуур нөлөөлөхөөр оролдсон үйлдэл, үйл ажиллагааг тэмдэглэн баталгаажуулах зорилгоор нөлөөллийн мэдүүлэг хөтлөх зохицуулалтыг тусгалаа.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

**ХУУЛЬ ЗҮЙН
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН**

**МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦИЙН ТУХАЙ
ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙН ҮР ДАГАВРЫН
ҮНЭЛГЭЭ**

2023 он

СУДАЛГААНЫ ТАЙЛАН

Улаанбаатар хот

Судалгааг удирдсан:

Х.Эрдэм-Ундрах

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэнгийн захирал,
хууль зүйн ухааны доктор (Dr.jur)

Судалгааг гүйцэтгэсэн:

М.Түвшинжаргал

Эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга

Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D)

Х.Буянбат

Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан (LL.M)

Б.Сүнжидмаа

Эрдэм шинжилгээний ажилтан

АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ	Error! Bookmark not defined.
УДИРТГАЛ.....	5
НЭГ. ТӨЛӨВЛӨХ ҮЕ ШАТ	6
1.1. Үнэлгээ хийх шалтгааныг тодорхойлох нь.....	6
1.2. Үнэлгээ хийх хүрээг тогтоох	7
1.3. Шалгуур үзүүлэлтийг сонгож тогтоох	7
1.4. Харьцуулах хэлбэрийг сонгох	8
1.5. Шалгуур үзүүлэлтийг томьёолох.....	8
1.6. Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох.....	11
ХОЁР. ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ҮЕ ШАТ	13
ГУРАВ. ҮНЭЛЭХ ҮЕ ШАТ	15
3.1. Цэцийн гишүүний томилгоо /МУҮХЦтХ-ийн 3-р зүйл/.....	15
3.1.1. Зорилгод хүрсэн түвшин	15
3.1.2. Практикт нийцэж байгаа байдал.....	18
3.2. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага /МУҮХЦтХ-ийн 4-р зүйл/	19
3.2.1. Зорилгод хүрсэн түвшин	19
3.2.2. Практикт нийцэж байгаа байдал.....	20
3.3. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх /МУҮХЦтХ-ийн 5-р зүйл/.....	23
3.3.1. Зорилгод хүрсэн түвшин	23
3.3.2. Практикт нийцэж байгаа байдал.....	27
3.4. Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээ/ МУҮХЦтХ-ийн 6-р зүйл/.....	28
3.4.1. Зорилгод хүрсэн түвшин	28
3.4.2. Практикт нийцэж байгаа байдал.....	29
3.5. Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөл /МУҮХЦтХ-ийн 7-р зүйл/.....	30
3.5.1. Зорилгод хүрсэн түвшин	30
3.5.2. Практикт нийцэж байгаа байдал.....	35
ДӨРӨВ. ДҮГНЭЛТ, ЗӨВЛӨМЖ.....	39
ТАВ. СУДАЛГААНЫ ЭХ СУРВАЛЖ	41

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

УИХ	Улсын Их Хурал
МУҮндХ	Монгол Улсын Үндсэн хууль
МУҮХЦтХ	Монгол Улсын Үндсэх хуулийн цэцийн тухай хууль
ҮХЦтХ	Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
УБ	Улаанбаатар

УДИРТГАЛ

Монгол Улсын Их Хурлаас 1992 оны 5 дугаар сарын 8-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг 23 зүйлтэй анх баталснаас хойш өнгөрсөн 31 жилийн хугацаанд нийт 11 удаа /1995, 1997, 1999, 2003, 2016, 2005, 2020, 2021, 2022 онд/ нэмэлт, өөрчлөлт орж өдгөө тус хуулийн 12 зүйл хүчин төгөлдөр үйлчилж байна.

УИХ-ын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл”-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсруулж өргөн мэдүүлэхээр тусгасан.

“Хууль тогтоомжийн тухай” хуулийн 51 дүгээр зүйлийн 51.3-т “Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийх үнэлгээг тухайн хууль тогтоомжийг дагаж мөрдсөнөөс хойш 5 жил тутамд хийнэ” гэсэн байна. Үүний хүрээнд Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн 2018 онд хийсэн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ” судалгаа хийснээс хойш хэрэгжилтийн үр дагаврын судалгаа хийгдээгүй байна.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр”-ийн Засаглалын бодлого гэсэн дөрөв дэх бүлгийн “Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл” хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно” гэж тусгажээ.

Мөн түүнчлэн, Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.1.1 дэх хэсэгт заасанчлан Хууль санаачлагч хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулахдаа юун түрүүнд тухайн харилцааг зохицуулж байгаа хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх шаардлагатай.

Иймд хуулийн хэрэгжилтийн өнөөгийн байдлыг үнэлэх, цаашид бэхжүүлэх шаардлагыг тодорхойлох үүднээс Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг үнэлэх судалгааг хийх хэрэгцээ шаардлагатай гэж үзлээ.

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг үнэлэх судалгааг Засгийн газрын 2016 оны 59 дүгээр тогтоолын зургаадугаар хавсралтаар батлагдсан хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлалын дагуу гүйцэтгэлээ.

НЭГ. ТӨЛӨВЛӨХ ҮЕ ШАТ

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх ажлыг Засгийн газрын 2016 оны 59 дүгээр тогтоолоор баталсан “Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлал”-ын дагуу төлөвлөх, хэрэгжүүлэх, үнэлэх гэсэн үндсэн гурван үе шаттайгаар хийж гүйцэтгэв.

Төлөвлөх үе шатанд дараах ажлыг хийж гүйцэтгэлээ. Үүнд:

1. Үнэлгээ хийх шалтгааныг тодорхойлох;
2. Үнэлгээ хийх хүрээг тогтоох;
3. Шалгуур үзүүлэлтийг сонгож тогтоох;
4. Харьцуулах хэлбэрийг сонгох;
5. Шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох;
6. Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох.

1.1. Үнэлгээ хийх шалтгааныг тодорхойлох нь

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль 1992 оны 5 дугаар сарын 8-ны өдөр 23 зүйлтэй батлагдсанаас хойш өдийг хүртэл 11 удаа /1995, 1997, 1999, 2003, 2016, 2005, 2020, 2021, 2022 онд/ нэмэлт, өөрчлөлт орж өдгөө тус хуулийн 12 зүйл хүчин төгөлдөр үйлчилж байна.

Тус хуулийн хэрэгжиж буй 31 жилийн хугацаанд Монгол Улсын улс төр, төр, нийгэм, эдийн засгийн харилцаа ихээхэн шинэчлэгдэж, өөрчлөгдсөн байх бөгөөд энэ хугацаан дахь Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг энэ хууль хэрхэн зохицуулж байгааг үнэлж цаашид өөрчлөн сайжруулах үндэслэл шаардлага бий эсэхийг судалж тогтоох нь зүйн хэрэг билээ.

УИХ-ын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл”-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсруулж өргөн мэдүүлэхээр тусгасан. Мөн Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр”-ийн Засаглалын бодлого гэсэн дөрөв дэх бүлгийн “Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл” хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно” гэж тусгажээ.

Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.1.1 дэх хэсэгт заасанчлан Хууль санаачлагч хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулахдаа юун түрүүнд тухайн харилцааг зохицуулж байгаа хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх зайлшгүй шаардлагатай байдаг.

“Хууль тогтоомжийн тухай” хуулийн 51 дүгээр зүйлийн 51.3-т “Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийх үнэлгээг тухайн хууль тогтоомжийг дагаж мөрдсөнөөс хойш 5 жил тутамд хийнэ” гэсэн байна. Үүний хүрээнд Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн 2018 онд хийсэн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ” судалгаа хийснээс хойш хэрэгжилтийн үр дагаврын судалгаа хийгдээгүй байна.

1.2. Үнэлгээ хийх хүрээг тогтоох

Судалгааны үнэлгээний хүрээг тогтоох ажиллагаагаар нь хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг судлах явцад агуулгын хувьд чухал ач холбогдолтой, нөлөөлөл үзүүлэх хамгийн гол зохицуулалтыг тодорхойлдог.

Хүрээг тогтоохдоо үнэлгээ хийх болсон шалтгаантай харилцан уялдаа, хамааралтайгаар тогтоох ба тодорхойлогдсон эерэг, сөрөг нөхцөл байдал, хүндрэл бэрхшээл, тулгамдсан асуудал, үр дагавар бүхий харилцаатай холбогдсон хуулийн зохицуулалтыг сонгоно. Ингэхдээ хуулийг бүхэлд нь эсхүл түүний зүйл, хэсэг, заалтыг сонгож болно.

Энэхүү судалгаагаар Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулиар зохицуулсан үндсэн харилцаа, зохицуулалтуудыг аль болох агуулгын хувьд бүхэлд нь үнэлэхийг хичээж үнэлгээ хийх хүрээг тус хуулийн дараах зүйл заалтуудаар тогтоов. Үүнд:

1. Цэцийн гишүүний томилгоотой холбоотой зохицуулсан тус хуулийн 3-р зүйл;
2. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагын тухай зохицуулсан тус хуулийн 4-р зүйл;
3. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэхтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан тус хуулийн 5-р зүйл;
4. Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээний тухай зохицуулсан тус хуулийн 6-р зүйл;
5. Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийн тухай заасан тус хуулийн 7-р зүйл;
6. Цэцийн чиг үүрэг, эрх хэмжээ буюу маргаан хянан шийдвэрлэх эрх хэмжээг тогтоосон тус хуулийн 8, 9, 10, 12, 22-р зүйл.

1.3. Шалгуур үзүүлэлтийг сонгож тогтоох

“Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлал”-ын дагуу Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийг үнэлэхэд оновчтой, бодитой, хэмжиж болохуйц байдлыг баримталж, мөн үнэлгээний хүрээ, онцлогоос хамааран дараах гурван шалгуур үзүүлэлтийг сонгов. Үүнд:

1. Зорилгод хүрсэн түвшин;
2. Практикт нийцэж байгаа байдал.

I. “Зорилгод хүрсэн түвшин” шалгуур үзүүлэлтийг сонгосон үндэслэл

Хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт бүхэлд нь үнэлгээ хийхэд зорилгод хүрсэн түвшин шалгуур үзүүлэлтийг хэрэглэх нь зохимжтой байдаг. Энэхүү онцлог нь тус судалгааны зорилгод нийцэж буй юм. Мөн зорилгод хүрсэн түвшин нь хэдийгээр харьцангуй хийсвэр ч тус шалгуур шалгуур үзүүлэлт нь хуулийн үйлчлэлийн үр нөлөөнд ерөнхий дүн шинжилгээ хийхэд чухал үүрэгтэй байдаг. Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийг үнэлэхэд тохиромжтой гэж үзлээ.

Энэхүү шалгуур үзүүлэлтээр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль хэрэгжиж эхэлснээс хойшхи хугацаандаа анх батлагдах үед төлөвлөсөн зорилгодоо хүрсэн эсэхийг тогтооно. Үндсэн зорилгыг тодорхойлохдоо МУҮндХ-ийн 64-өөс 67 дугаар зүйл, болон Цэцийн тухай хуулийн 1, 2 дугаар зүйлд заасныг баримтална.

II. “Практикт нийцэж байгаа байдал” шалгуур үзүүлэлтийг сонгосон үндэслэл

“Практикт нийцэж байгаа байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн холбогдох зохицуулалт практикт хэрхэн хэрэгжиж байгаа, түүний эерэг, сөрөг үр дагавар, хэрэгжүүлэхэд хүндрэл, бэрхшээл гарч байгаа эсэхийг тодорхойлохыг зорьсон болно.

1.4. Харьцуулах хэлбэрийг сонгох

Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг үнэлэхдээ түүний хэрэгжилттэй холбоотой үүссэн асуудал буюу үнэлэх болсон шалтгаан, тогтоосон хүрээ, шалгуур үзүүлэлтээс хамааран, аль болох тохиромжтой харьцуулах хэлбэрийг сонгодог. Харьцуулах доор дурдсан хэлбэрүүд байна. Үүнд:

- 1/ байх ёстой ба одоо байгаа;
- 2/ хууль батлагдахаас өмнөх ба хууль батлагдсанаас хойш;
- 3/ хууль хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлснээс хойш;
- 4/тохиолдол судлах.

Дээрхээс “байх ёстой ба одоо байгаа” болон “тохиолдол судлах” харьцуулах хэлбэрийг энэхүү судалгаанд тохиромжтой гэж үзэж сонгов.

“Байх ёстой ба одоо байгаа” харьцуулах хэлбэрээр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлснээс хойш гарсан үр дагавар /одоо байгаа нөхцөл байдал/-ыг Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүйн болон үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага зэрэгт харьцуулах хэлбэрээр тус хуулийн зорилгын хэрэгжилт ямар түвшинд байгааг тогтоохыг зорив.

“Тохиолдол судлах” харьцуулах хэлбэрээр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн зүйл, хэсэг, заалт нь өөр өөр нөхцөл буюу тохиолдолд хэрхэн хэрэгжиж буй байдлыг харьцуулан дүн шинжилгээ хийхийг зорьсон.

1.5. Шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох

“Шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох” гэдэг нь сонгосон шалгуур үзүүлэлт тус бүрээр тодорхой таамаглал дэвшүүлэх буюу асуулт тавьдаг бөгөөд үнэлгээний хүрээнд хамаарах зохицуулалтад “зорилтод хүрсэн түвшин ямар байна вэ?”, “практикт хэрхэн нийцэж байна вэ?” гэх асуултын хүрээнд гүйцэтгэлээ.

Үнэлгээний хүрээ	Тогтоосон шалгуур үзүүлэлт		Харьцуулах хэлбэр	Шалгуур үзүүлэлт
	Зорилгод хүрсэн түвшин	Практикт нийцэж байгаа байдал		
Цэцийн гишүүний томилгоо /МУҮХЦтХ-ийн 3-р зүйл/	Цэцийн гишүүний томилгоо нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 2-т “Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус	Цэцийн гишүүний томилгооны тухай зохицуулсан тус 3-р зүйл нь хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэгэн сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх болоод	“Байх ёстой ба одоо байгаа” харьцуулалтын хэлбэрээр МУҮХЦтХ-ийн 3-р зүйлээр зохицуулж буй Цэцийн гишүүний томилгоо нь Монгол Улсын	1. Цэцийн гишүүнийг томилох тухай зохицуулсан тус хуулийн зохицуулалт нь түүнийг хараат бусаар Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавихад

	байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэх буюу тус томилгоо нь цэцийн гишүүний хараат бус байдалд нөлөөлж байгаа эсэх, мөн тус зүйлийн 3-"Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний хараат бус байдал Үндсэн хууль, бусад хуулиар тогтоосон баталгаагаар хангагдана." гэж заасанчлан Цэцийн тухай хуулийн холбогдох зүйл нь хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэхийг тогтооно.	хэрэгжилтэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай салбарын судлаачид хэрхэн үзэж буй талаар судалж тогтооно.	Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүй, үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага, түвшинд хүрч, нийцэж байгаа эсэхийг судлах бөгөөд ингэхдээ "Тохиолдол судлах" харьцуулах хэлбэрийг мөн ашиглана.	нөлөөлж байгаа эсэх. 2. Тус хуулийн зохицуулалт нь Цэцийн гишүүний хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэх.
Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага /МУҮХЦТХ-ийн 4-р зүйл/	Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 1-т "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн." гэж заасанд нийцсэн эсэх буюу Цэцийн гишүүн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх мэдлэг чадвар бүхий байх, Мөн тус зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэх буюу Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь	Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагын тухай зохицуулсан тус 4-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх болон хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзсэн байна вэ гэдгийг авч үзнэ.	"Байх ёстой ба одоо байгаа" харьцуулалтын хэлбэрээр МУҮХЦТХ-ийн 4-р зүйлээр зохицуулж буй Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүй, үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага, түвшинд хүрч, нийцэж байгаа эсэхийг судлах бөгөөд ингэхдээ "Тохиолдол судлах" харьцуулах хэлбэрийг мөн ашиглана.	1. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх мэдлэг чадвар бүхий байхад чиглэгдсэн эсэх. 2. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагын тухай зохицуулалт нь Цэцийн гишүүний хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэх.

	цэцийн гишүүний хараат бус байдалд нөлөөлж байгаа эсэхэд үнэлэлт өгнө.			
Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх/МУҮХЦтХ-ийн 5-р зүйл/	МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж тусгасан байдаг. Цэцийн гишүүний бие даасан байдал нь түүний бүрэн эрхийн баталгаагаар илэрнэ. Иймд тус хуулийн 5-р зүйл цэцийн гишүүний хараат бус, бие даасан байдлыг хангаж байгаа эсэхийг тодорхойлно.	Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх тухай зохицуулсан тус 5-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх, хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзсэн байна вэ гэдгийг авч үзнэ. Тодруулбал, Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн байдал практикт хэрэгжиж байгаа эсэхийг тогтоох, эерэг болон сөрөг үр дагавар, хуулийн зохицуулалтын ойлгомжтой байдлыг судална.	"Байх ёстой ба одоо байгаа" харьцуулалтын хэлбэрээр МУҮХЦтХ-ийн 5-р зүйлээр зохицуулж буй харилцаа нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүй, үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага, түвшинд хүрч, нийцэж байгаа эсэхийг судлах бөгөөд ингэхдээ "Тохиолдол судлах" харьцуулах хэлбэрийг мөн ашиглана.	1. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх тухай зохицуулалт нь Цэцийн гишүүний хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэх.
Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээ/МУҮХЦтХ-ийн 6-р зүйл/	МУҮндХ-ийн 65-р зүйлийн 3-т "Үндсэн хуулийн цэцийн даргаар есөн гишүүний аль нэгийг гурван жилийн хугацаагаар гишүүдийн олонхийн саналаар сонгоно. Түүнийг нэг удаа улируулан сонгож болно." гэж, мөн Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 2.1-т "Монгол Улсын Үндсэн хуульд захирагдах, Монгол улсын Үндсэн хуульд нийцэх хуулийг дээдлэх, судалгаанд үндэслэх, төвийг сахих, бие даасан, ил тод байх нь Цэцийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим мөн" гэж тусгасан байдаг. Иймд цэцийн дарга бүрэн эрхийн хугацаандаа бие	Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээний талаар зохицуулсан тус 6-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх буюу хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзэж байгааг авч үзэх буюу Цэцийн дарга эрх хэмжээг хуулиар оновчтой зохицуулсан эсэх, практикт ямар үр дагаврыг гарч байгаа талаар судалж үнэлэлт өгнө.	"Байх ёстой ба одоо байгаа" харьцуулалтын хэлбэрээр МУҮХЦтХ-ийн 6-р зүйлээр зохицуулж буй харилцаа нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүй, үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага, түвшинд хүрч, нийцэж байгаа эсэхийг судлах бөгөөд ингэхдээ "Тохиолдол судлах" харьцуулах	1. Цэцийн даргын эрх хэмжээ нь Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бусаар Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавих үндсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд чиглэж буй эсэх. 2. Цэцийн дарга бүрэн эрхийн хугацаандаа хараат бусаар ажиллаж чадаж буй эсэх, түүний баталгааг тус хуулиар хангаж

	даасан, хараат бусаар ажиллаж чадаж буй эсэх, түүний баталгааг тус хуулиар хангаж чадаж байгаа эсэхийг судална.		хэлбэрийг мөн ашиглана.	чадаж байгаа эсэх.
Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөл /МУҮХЦТХ-ийн 7-р зүйл/	Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийн тухай зохицуулалт нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 1-т "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн." гэж заасанд нийцсэн эсэх буюу Цэц энэхүү бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломж, нөхцөлийг тус хуулиар хангалттай зохицуулж чадсан эсэх, тийнхүү зохицуулахдаа МУҮндХ-ийн тус зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэхэд үнэлэлт өгнө.	Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийг тодорхойлсон тус зүйлийг хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх буюу хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзэж байгаа талаар судална.	"Байх ёстой ба одоо байгаа" харьцуулалтын хэлбэрээр МУҮХЦТХ-ийн 7-р зүйлээр зохицуулж буй харилцаа нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын эрх зүй, үндсэн хуулийн эрх зүйн онолын хувьд тогтоосон шаардлага, түвшинд хүрч, нийцэж байгаа эсэхийг судлах бөгөөд ингэхдээ "Тохиолдол судлах" харьцуулах	1. Үндсэн хуулийн цэц Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх нөхцөлийг тус хуулиар хангалттай зохицуулж чадсан эсэх. 2. Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийг бүрдүүлэхдээ түүний хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэх.

1.6. Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох

Энэхүү судалгааны ажлын хүрээнд үнэлгээ хийх хуулийн зүйл, заалтын зорилгод хүрсэн түвшин, хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал, практик хэрэгжилтийг илрүүлэх зорилгоор шүүхийн шийдвэр буюу шүүхийн практик, энэхүү сэдвээр бичсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэл уншиж судлах, түүхчилсэн судалгаа хийх, харьцуулсан судалгаа хийх, судалгааны тайлан унших, харьцуулалт хийх, холбогдох байгууллагаас судалгааг гаргуулах зэрэг аргыг ашиглана.

Мэдээлэл цуглуулах аргын хувьд "Байгаа мэдээллийг цуглуулж ашиглах" аргыг сонгон хэрэгжүүллээ. Байгаа мэдээллийг цуглуулах хүрээнд Үндсэн хуулийн эрх зүй, тэр дундаа үндсэн хуулийн маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, тус ажиллагааг

хэрэгжүүлэх шүүхийн тухай холбогдох хууль тогтоомж, сурах бичиг, эрдэм шинжилгээний нэгэн сэдэвт бүтээл, гарын авлага, эрдэм шинжилгээний болон бусад хурлын эмхэтгэл, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, судалгааны тайланг цуглуулж үнэлгээ хийхэд ашигласан болно.

ХОЁР. ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ҮЕ ШАТ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуульд хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх судалгааны мэдээллийг цуглуулахдаа баримт бичгийн судалгаа, харьцуулсан судалгааны аргад тулгуурлан гүйцэтгэв.

Баримт бичгийн судалгаа: Үндсэн хуулийн эрх зүй, тэр дундаа үндсэн хуулийн маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, тус ажиллагааг хэрэгжүүлэх шүүхийн тухай холбогдох хууль тогтоомж, сурах бичиг, эрдэм шинжилгээний нэгэн сэдэвт бүтээл, гарын авлага, эрдэм шинжилгээний болон бусад хурлын эмхэтгэл, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, судалгааны тайланг цуглуулж үнэлгээ хийхэд ашигласан болно.

Тус судалгаанд ашигласан эх сурвалжийг жагсаавал:

Сурах бичиг, гарын авлага:

- Г.Совд "Шүүх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг хангах асуудалд", Монголын төр, эрх зүй, Дугаар 02, УБ, 1997.
- Г.Совд. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар. 2000.
- Б.Чимид "Шүүх эрх мэдлийн талаархи Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалын тухайд", илтгэл /"Шүүх эрх мэдэл-Шинэ зуун" олон улсын онол-практикийн бага хурал, УБ, 2001.
- Ч.Энхбаатар, "Үндсэн хуулийн эрх зүй", 2007.
- Б.Чимид, Үндсэн хуулийн мэдлэг, Улаанбаатар, 2008.
- Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй (хоёр дахь хэвлэл), УБ 2021
- О.Мөнхсайхан, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд Цэцийн гишүүний хараат бус, хариуцлагатай байдлыг хангах нь," Эрх зүй 36, Дугаар 4 (2016).
- Д.Гангабаатар, Үндсэн хуулийн эрх зүй: Төрийн байгуулал, зарчим, үзэл баримтлал, МУИС пресс, 2016.
- О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021.
- Н.Лүндэндорж, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар", УБ, 2023.
- ХЗҮХ, Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн хэрэгцээ, шаардлагын талаарх тандан судалгаа, 2023.

Хууль, эрх зүйн акт:

- Үндсэн хууль, (1992);
- Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, (1992);
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль, (1997);
- Монгол Улсын Их Хурлын 2023 оны 10 дугаар сарын 05 өдрийн 78 дугаар тогтоол гэх мэт.

Судалгааны тайлан эмхэтгэл:

- ХЗҮХ, Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн хэрэгцээ, шаардлагын талаарх тандан судалгаа, (УБ, 2023);

- Н.Отгончимэг "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа" (УБ, 2021);
- ХЗҮХ, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ" судалгааны тайлан. (УБ, 2018);
- ХЗҮХ, "Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичиг боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх нь, (УБ, 2016) гэх мэт.

Олон улсын гэрээ, конвенци:

- Venice Commission Report; гэх мэт.

Цахим эх сурвалж

1. Арне Мавчич, *Үндсэн хуулийн хяналт* (УБ, 2014), Мэргэн Их Монгол, 40-42 дахь тал. <https://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitutional-court-act/>
Сүүлд үзсэн огноо: 2018.12.24.
2. "Д.Сугар ба Цалингийн 30 Хувь", news.mn
3. <https://www.courts.ca.gov/5367.htm>, 2023.11.16
4. <https://eguur.mn/415949/>, 2023.11.13

ГУРАВ. ҮНЭЛЭХ ҮЕ ШАТ

Энэхүү үнэлэх үе шатанд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн зүйл, заалтуудыг сонгосон шалгуур үзүүлэлтийн дагуу үнэлнэ.

3.1. Цэцийн гишүүний томилгоо /МУҮХЦтХ-ийн 3-р зүйл/

3 дугаар зүйл. Цэцийг байгуулах журам

- 1.Цэцийн есөн гишүүний гурвыг Улсын Их Хурал, гурвыг Ерөнхийлөгч, гурвыг Улсын дээд шүүхийн санал болгосноор Улсын Их Хурал нэр дэвшигчийн сонсгол хийж зургаан жилийн хугацаагаар томилох бөгөөд Цэцийн гишүүнийг **нэг удаа улируулан томилж болно.**
2. Цэцийн гишүүнээр томилох хүний тухай Улсын Их Хуралд санал болгохдоо Улсын Их Хурлын дарга зохих байнгын хороодын санал дүгнэлтийг үндэслэн захирамж, Ерөнхийлөгч захирамж, Улсын Дээд шүүх гишүүдийнхээ олонхийн саналыг үндэслэн зохих шийдвэр гаргана.
3. Санал болгосон хүнийг Улсын Их Хурал Цэцийн гишүүнээр томилохоос татгалзсан бол санал оруулсан байгууллага, албан тушаалтан долоо хоногийн дотор энэ зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан журмаар өөр хүний нэр дэвшүүлнэ.
4. Цэцийн гишүүнийг нөхөн томилохдоо орон гарсан гишүүнийг урьд томилох санал болгосон эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан саналаа арван дөрвөн хоногийн дотор гаргах бөгөөд түүнийг Улсын Их Хурал гуч хоногийн дотор шийдвэрлэнэ.
5. Цэцийн бүрэлдэхүүнд Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч орж үл болно. Цэцийн гишүүн Засаг захиргаа, нам-улс төрийн болон худалдааны үйл ажиллагаа эрхэлж, үйлдвэрчний эвлэлийн удирдах ажил хийж болохгүй.
6. Цэцийн гишүүн Улсын Их Хурлын гишүүнд буюу Монгол Улсын Ерөнхийлөгчид нэрээ дэвшүүлбэл тухайн сонгуулийн дүн гартал Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлнэ.
7. Цэцийн гишүүн Цэцээр хянан шийдвэрлэх маргаантай асуудал болон Цэцийн хянаж байгаа маргааны талаар Цэцийн шийдвэр гараагүй байхад өөрийн санал, дүгнэлтийг олон нийт, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл болон цэцийн хуралдааны явцад ямар нэгэн хэлбэрээр урьдчилан илэрхийлэхийг хориглоно.

3.1.1. Зорилгод хүрсэн түвшин

Цэцийн гишүүний томилгоо нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэх буюу тус томилгоо нь цэцийн гишүүний хараат бус байдалд нөлөөлж байгаа эсэх, мөн тус зүйлийн 3-т "Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний хараат бус байдал Үндсэн хууль, бусад хуулиар тогтоосон баталгаагаар хангагдана." гэж заасанчлан Цэцийн тухай хуулийн холбогдох зүйл нь хараат бус байдлын баталгааг хангаж чадаж буй эсэхийг энэ хэсэгт тогтооно.

Цэцийн гишүүнийг томилохтой холбоотой зохицуулалтыг Цэцийн тухай хуульд хуульчлан зохицуулсан зорилго нь Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг томилох процессыг нарийвчлан зохицуулахад оршино. Өөрөөр хэлбэл, цэцийн гишүүнийг томилохтой холбоотой бүхий л харилцааг тодорхой хуульчлан зохицуулах нь Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бусаар Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавих үндсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлэх урьдач нөхцөл болно.

Цэцийн гишүүнийг хэзээ санал болгох нь тодорхой бус. Цэцийн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 1-т "Цэцийн есөн гишүүний гурвыг Улсын Их Хурал, гурвыг Ерөнхийлөгч, гурвыг Улсын дээд шүүхийн санал болгосноор Улсын Их Хурал нэр дэвшигчийн сонсгол хийж зургаан жилийн хугацаагаар томилох бөгөөд Цэцийн

гишүүнийг нэг удаа улируулан томилж болно.” гэж заасан нь цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацааг тодорхойлсон заалт юм. Цэцийн гишүүн нь энд заасан 6 жилийн хугацаанд л бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ гэсэн үг.

Гэвч уг заалтад тухайн санал болгох эрх бүхий байгууллагуудаас Цэцийн гишүүнд хэзээ санал болгох нь тодорхой бус байна. Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн гишүүдээс хэн нэгнийх нь хугацаа дуусгавар болсон тохиолдолд түүний оронд шинэ Цэцийн гишүүнийг хэдий хугацаанд томилох тухай зохицуулалт тус зүйл болоод тус хуульд огт заагаагүй. Энэ нь хуулийн дагуу бүрэн эрхийн хугацаа нь дуусгавар болсон Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ тодорхойгүй хугацаагаар хэрэгжүүлсээр байх нөхцөлийг үүсгэсэн байна.

Харин 2021 онд шинэчлэн найруулж батлагдсан Шүүхийн тухай хуулийн 25.8.7-д “Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнд нэр дэвшүүлэх, эгүүлэн татах хуульд заасан үндэслэл бий болсноос хойш 30 хоногийн дотор санал гаргах” гэж зааснаар тус асуудлыг шүүхийн институтын хувьд шийдвэрлэсэн байна. Хэдийгээр ийнхүү тодорхой зохицуулсан нь зөв зүйтэй хэрэг ч бусад институтээр ийнхүү зохицуулаагүй байгаа нь эрх мэдэл хоорондын тэнцвэрийг хангах, Цэцийн хараат бус байдлыг хангахад сөрөг үр дагавар учруулж болох эрсдэлтэй байна.

Иймд Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болохоос өмнө эсхүл дуусгавар болсноос хойш тодорхой хугацааны дотор Ерөнхийлөгч, УИХ, УДШ-ээс тухайн гишүүний орны гишүүнийг санал болгох талаар нэг мөр хуульчлах шаардлагатай.

Цэцийн гишүүнийг УИХ томилох процедур тодорхой бус. Цэцийн гишүүнийг УИХ-аас томилдог. Гэвч одоогоор тус томилгоо хэрхэн явагдах тухай Цэцийн тухай хуульд огт заагаагүй буюу зохицуулсан хэсэг нь хэрэгжих боломжгүй байна.

Доктор, профессор Н.Лүндэндорж МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийг “Үндсэн хуулийг чандлан сахиулж, дээд хяналтыг хэрэгжүүлэх субъектийг тодруул томилоход төрийн эрх мэдлийн аль нэг салааны нөлөөг дангаар бий болгохгүйн үүднээс гурван өөр байгууллагад санал болгох буюу олон нийтийн оролцоотой сонгон шалгаруулалт явуулан нэр дэвшүүлэх үндсэн дээр нэгэн бүрэн эрхийн хугацаанд зургаан жилийн хугацаанд УИХ томилох”¹ хэмээн тайлбарласан байна. Энд томилгоонд олон нийтийн оролцоог хангах ёстой тухай өгүүлсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн гишүүнд санал болгож буй нэр дэвшигч нь Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагыг хангаж буй эсэх, хэрхэн хангаж буй талаар олон нийт мэдэх, нягтлах шаардлагатай юм. Энэхүү үндэслэлээр 2021 оны 12 дугаар сарын 24-ний өдрийн хуулиар тус 3-р зүйлийн 1-дэх хэсэгт “нэр дэвшигчийн сонсгол хийж” гэж нэмэлт оруулсан. Ингэснээр Цэцийн гишүүнийг томилоход УИХ-д нээлттэй сонсгол хийх болсон. Гэвч Үндсэн хуулийн цэц уг залтыг Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн “Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна” гэх заалтыг зөрчсөн хэмээн үзэж 2023 оны 09 дүгээр сарын 27-ны өдрийн 05 дугаар дүгнэлтээр 2023 оны 09 дүгээр сарын 27-ны өдрөөс эхлэн

¹ Н.Лүндэндорж, Монгол Улсын Үндсэн хууль шинжлэх ухааны тайлбар, УБ, 2022, 977 дахь тал.

түдгэлзүүлсэн. Ингэснээр Цэцийн гишүүнд нэр дэвшүүлэх процесс ахин хаалттай хэлбэр рүү ороод буй юм.

АНУ-д Дээд шүүхийн шүүгчийг нэр дэвшүүлэхдээ нээлттэй сонсгол явуулдаг ба ингэснээр нэр дэвшигч нь шалгуур үзүүлэлтийг хангаж байгаа эсэхийг нягтлах, шударга² шүүлт хийхэд дэмжлэг үзүүлдэг. Доктор О.Мөнхсайхан Цэцийн гишүүнд томилогдож байгаа нэр дэвшигчид шаардлага хангасан эсэх нь эргэлзээтэй хэд хэдэн хүмүүс сонгогдож ажиллаж байсан талаар онцолж “нээлттэй сонсголоор цэцийн гишүүнд нэр дэвшигч дээр үндсэн хуулийн мэдлэг, хууль тайлбарлах ур чадвар, туршлага, ёс зүй болоод үнэт зүйл дээр нь мэргэжлийн дүгнэлт гаргах эсхүл нэр дэвшигч өмнө нь ноцтой ёс зүйн зөрчил гаргаж байсан тухай мэддэг хүнээр үг хэлүүлэх боломжтой. Мөн нээлттэй сонсголын үеэр УИХ-ын эрх бүхий гишүүд эргэлзээгээ тайлах хүртлээ асуулт асууж болно³.” гэх байр суурийг илэрхийлсэн байна. Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг томилоход нэр дэвшигчийн сонсгол хийх зохицуулалт нь нэр дэвшигчийг уг албан тушаалд тэнцэх эсэхийг шалгаж баталгаажуулахад чухал ач холбогдолтой байна.

Нэгэнтээ Цэцийн тухай хуулиар тодорхой заагаагүй учир бусад хуулиар зохицуулахаас өөр замгүй. Улсын их хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 40.1-т УИХ Цэцийн гишүүнээр томилуулахаар санал болгосон нэр дэвшигчийг Хууль зүйн байнгын хороо ажлын 5 өдрийн дотор хэлэлцэж санал, дүгнэлт гаргана.” гэж заасан нь дээр дурдсан Нийтийн сонсголыг зохион байгуулсан ч олон нийт оролцох буюу мэдэх, нягтлах боломжоор хангагдаж амжихааргүй богино хугацаа юм. Иймд Цэцийн гишүүнийг УИХ томилох процедурыг Цэцийн тухай хуулиар тодорхой зохицуулах нь зүйтэй.

Цэцийн гишүүнийг улируулан томилох тухай зохицуулсан нь МУҮндХ-д нийцсэн эсэх нь тодорхой бус. МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хуулийн цэц есөн гишүүнээс бүрдэнэ. Тэдгээрийн гурвыг Улсын Их Хурал, гурвыг Ерөнхийлөгч, гурвыг Улсын дээд шүүхийн санал болгосноор Улсын Их Хурал зургаан жилийн хугацаагаар томилно.” гэж заасан бол Цэцийн тухай хуульд Цэцийн гишүүнийг нэг удаа улируулан томилж болохоор заасан байсан. Тус хэсгийн “Цэцийн гишүүнийг нэг удаа улируулан томилж болно” гэснийг Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 06 дугаар сарын 17-ны өдрийн 04 дүгээр тогтоолоор хүчингүй болгосон нь өдгөө хэдэн ч удаа Цэцийн гишүүнээр улиран томилогдож болох нөхцөлийг үүсгээд байна.

Судлаачид МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийг харилцан адилгүй тайлбарладаг. Доктор, профессор Н.Лүндэндорж уг заалтыг “Цэцийн гишүүнээр 1 удаа, 6 жилийн хугацаагаар томилогдоно”⁴ гэж тайлбарласан бол Г.Совд, Н.Жанцан нар “Үндсэн хуулийн Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа нэг удаагийн томилолтоор хязгаарлагддаггүй”⁵ гэж тайлбарласан байна.

Үндсэн хуулийн хяналт сайн хөгжсөн гадаадын зарим орны жишээг харвал, ихэнхдээ шүүгчийг улируулан томилохыг хязгаарласан байдаг. Учир нь Цэцийн гишүүн

² <https://www.courts.ca.gov/5367.htm>, 2023.11.16

³ О.Мөнхсайхан. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд цэцийн гишүүний хараат бус, хариуцлагатай байдлыг хангах нь, 18-20 талд.

⁴ Н.Лүндэндорж, Монгол Улсын Үндсэн хууль шинжлэх ухааны тайлбар, УБ 2022, 977 дахь тал.

⁵ Г.Совд нар, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар, УБ 2000 он, 255 дахь тал.

улиран томилогдохын тулд өөрийг нь нэр дэвшүүлсэн эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны ашиг сонирхлын дагуу шийдвэр гаргах магадлалтай тул “улиран томилогдох” талаар хязгаарлалт тавьж гишүүний бие даасан, хараат бус байдлыг хангадаг. Тодруулбал, улиран томилогдох боломжийг хуулиар олгох явдал нь шүүгчийн хараат бус байдалд харшилна.⁶

1992 оны Үндсэн хуулийг боловсруулах явцад Цэцийн гишүүнийг улируулан томилохыг хориглох заалт оруулах талаар гадны эрдэмтдийн дүгнэлт гарч байсан боловч улируулан томилох асуудлыг илэрхий хориглосон заалт ороогүй учир өдийг хүртэл дахин томилогдсоор иржээ. 1992-2021 оны хооронд Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр нийт 37 хүн томилогдон ажиллаж байснаас дөрвөн удаа улиран ажилласан 1 гишүүн, гурван удаа ажилласан 1 гишүүн, хоёр удаа улиран ажилласан 4 гишүүн байна.

Хүн ам цөөнтэй манай улсын хувьд Цэцийн гишүүнийн бүрэн эрхт хугацааг 6 жилээр тогтоон нэг удаа томилох тохиолдолд шалгуур хангасан хүний нөөцийн хомсдол үүсэх эрсдэлтэй. Тиймээс Цэцийн гишүүнийг нэг удаа улируулан томилохыг зөвшөөрч бүрэн эрхийн хугацааг 12 жил байхаар зохицуулбал хүний нөөцийн хомсдолоос сэргийлэхийн зэрэгцээ цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг баталгаажуулах боломжтой⁷ хэмээн судлаачид санал нийлдэг.

3.1.2. Практикт нийцэж байгаа байдал

Энэхүү дэд хэсэгт Цэцийн гишүүний томилгооны тухай зохицуулсан тус 3-р зүйл нь хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэгэн сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх болоод хэрэгжилтэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай салбарын судлаачид хэрхэн үзэж буй талаар судалж тогтооно.

Цэцийн гишүүнийг хэзээ санал болгох нь тодорхой бус байгаагаас үүдэж УИХ, Ерөнхийлөгч, УДШ-ээс нэр дэвшүүлэх санал гаргахгүй удаж Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ 6 жилээс урт хугацаагаар хэрэгжүүлэх нөхцөл үүссэн. Үүний нэг жишээ нь Цэцийн гишүүн асан Н.Жанцан нь Ерөнхийлөгчөөс дөрвөн удаа санал болгосны дагуу 1992 оны 7 сарын 1-нээс эхлэн томилогдсон тул 2016 оны 7 дугаар сарын 1-ний өдөр хүртэл 24 жил ажилласан байх ёстой. Гэвч тэрээр 2018 оны 5 дугаар сарын 24-ний өдөр хүртэл Цэцийн гишүүнээр 26 жил ажиллажээ. Өөрөөр хэлбэл, түүний бүрэн эрхийн хугацаа даруй 2 жилээр хэтэрсэн юм. Мөн УДШ-ээс нэр дэвшүүлэх санал гаргах хугацааны зохицуулалт байхгүй үед Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас хойш 2 жил хүртэл санал болгодоггүй тохиолдол гарч байсан.

Цэцийн гишүүнийг УИХ томилох процедур тодорхой бус буюу УИХ-д томилох ажиллагааны хугацааны зохицуулалт хэт богино байгаагаас үүдэн Цэцийн гишүүний талаар олон нийт болоод УИХ хангалттай мэдээлэл авч чаддаггүй. Үүний жишээ нь УИХ-ын 2018 оны 33 дугаар тогтоолын хүрээнд УИХ-ын даргын 2018.05.21-нд 107 тоот захирамж гарган Цэцийн гишүүнд Ш.Солонгыг нэр дэвшүүлсэн бөгөөд 2018.05.22-нд Төрийн байгуулалтын байнгын хороо, 2018.05.23-нд Хууль зүйн байнгын хороо тус тус

⁶ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, УБ, 2021, 73-74 дэх тал.

⁷ О.Мөнхсайхан, “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд цэцийн гишүүний хараат бус, хариуцлагатай байдлыг хангах нь”, Эрх зүй сэтгүүл цуврал 36, УБ, 2016, 12-16 дахь тал.

хэлэлцэж дэмжээд, 2018.05.24-ний 12:11 цагт баталсан 33 дугаар тогтоолоор томилжээ.⁸ Мөн тухайн үед Ерөнхийлөгчөөс Б.Буяндэлгэр, Ц.Нанзаддорж, Г.Туулхүү нарыг Цэцийн гишүүнд санал болгох тухай зарлигийг 2018.05.18-нд гаргасан боловч тус нэр дэвшигчдийн тухай мэдээлэл нийтэд 3 өдрийн дараа ил болж Хууль зүйн байнгын хороо 2018.05.23-нд хэлэлцэн дэмжиж 2018.05.24-ний өдөр УИХ-ын 35 дугаар тогтоолоор томилогдсон. Эдгээр тохиолдлуудад 3 өдрийн дотор Цэцийн гишүүнийг нэр дэвшүүлж, томилсон байгаа нь олон нийтэд тэдний Цэцийн гишүүний шаардлагыг хангаж буй эсэх талаар мэдээлэл авах, хэлэлцэх боломж гараагүй нь харагдаж байна.

Цэцийн тухай хуульд Цэцийн гишүүнийг улируулан томилох тухай зохицуулсан нь МУҮндХ-д нийцсэн эсэх нь тодорхой бус байдлаас үүдэж тус асуудал практикт үргэлж маргаан дагуулсаар ирсэн. Гэсэн хэдий ч 1992-оос 2021 оны хооронд Цэцийн гишүүнээр нийт 37 хүн томилогдсоноос нэг гишүүн 4 удаа, нэг гишүүн 3 удаа, дөрвөн гишүүн 2 удаа тус тус дахин томилогдсон байна.⁹

3.2. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага /МУҮХЦТХ-ийн 4-р зүйл/

4 дүгээр зүйл.Цэцийн гишүүн

- 1.Цэцийн гишүүн хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, эрүүгийн ял шийтгэлгүй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэн байх ба Цэцийн гишүүд эрх тэгш байна.
- 2.Цэцийн бүрэлдэхүүнд шинээр буюу нөхөн томилогдсон гишүүний бүрэн эрх нь томилогдсон өдрөөс эхэлж, бүрэн эрхийн хугацаа дуустал үргэлжилнэ.
- 3.Цэцийн гишүүний бүрэн эрх нь Улсын Их Хурлаас дараагийн гишүүнийг томилсноор дуусгавар болно.
- 4.Цэцийн гишүүн Төрийн албаны тухай хуульд заасан төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн бол тэтгэвэрт гарах буюу Цэцийн гишүүний албан тушаалаас чөлөөлөгдөж болно

3.2.1. Зорилгод хүрсэн түвшин

Энэ дэд хэсэгт Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 1-т "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн." гэж заасанд нийцсэн эсэх буюу Цэцийн гишүүн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх мэдлэг чадвар бүхий байх, Мөн тус зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэх буюу Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь цэцийн гишүүний хараат бус байдалд нөлөөлж байгаа эсэхэд үнэлэлт өгнө.

МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэнийг томилно." гэж заасныг Цэцийн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 1-т "Цэцийн гишүүн хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, эрүүгийн ял шийтгэлгүй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэн байх ба Цэцийн гишүүд эрх тэгш байна." гэж эрүүгийн ял шийтгэлгүй байх болон Цэцийн гишүүд эрх тэгш байх тухай 2 шаардлагыг нэмж

⁸ Хүний эрх Дэвшилтэт бодлогын хүрээлэн, "Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: тулгамдсан асуудал, шийдэл" тойм судалгаа, УБ, 2021, 418 дахь тал.

⁹ Мөн тэнд, 419 дэх тал.

хуульчилжээ. Харин хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй байх тухайд ямар ч нэмэлт агуулгагүй заасан байна.

Венецийн комиссын “CDL-STD (1997) 020 Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүн-Шинжлэх ухаан болон Ардчиллын техник” тайланд үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагын тухайд “Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдэд тавигдах шаардлагад шүүхийн чадварлаг бүрэлдэхүүнийг хангахын тулд хууль зүйн мэргэшлийн шаардлагыг ихэнх тохиолдолд тусгадаг.”¹⁰ хэмээн өгүүлжээ. Хууль зүй, дотоод хэргийн яамны захиалгаар гүйцэтгэсэн “Монгол улсын үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа”-нд дурдсанаар сонгон судалсан ХБНГУ, Австри, ОХУ, БНСУ, Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь мэргэжлийн хувьд эрх зүйн дээд боловсролтой байх шаардлага тавигддаг байх бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг зөвхөн Австри улс Үндсэн хуульдаа, бусад улс нь органик хуульдаа тусгаж зохицуулжээ.¹¹ Эндээс Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах эрх зүйн дээд боловсрол, хууль зүйн мэргэшлийн шаардлага нь заавал тавих шаардлагатай болох нь харагдаж байна.

Венецийн комиссын Үндсэн хуулийн эрх зүй, эрх зүйн мэдээллийн тогтолцоо хариуцсан мэргэжилтэн, доктор Арне Мавчич “Үндсэн хуулийн хяналт” номдоо “Бараг бүх улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавих шаардлага, ажил мэргэжлийн туршлагын шалгуур өндөр байна. Нэр дэвшигчид зөвхөн эрх зүйн боловсролыг дунджаас дээш түвшинд эзэмшсэн байхаас гадна өөрсдийн шийдвэрийнхээ улс төрийн ач холбогдлыг сайн мэдэрдэг байх шаардлагатай.”¹² хэмээн үндсэн хуулийн шүүгч улс төрийн мэдлэгтэй байх чухлыг онцолсон ч эрх зүйн боловсролыг дунджаас дээш түвшинд эзэмшсэн байх нь суурь шаардлага болохыг дурджээ.

Иймд Цэцийн тухай хууль органик хууль болохын хувьд МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 2-ыг дэлгэрүүлэн Цэцийн гишүүн эрх зүйн дээд боловсролтой, хууль зүйн мэргэшлийн шаардлагыг хангасан байхыг тухайлан заах шаардлагатай байна.

3.2.2. Практикт нийцэж байгаа байдал

Энэхүү дэд хэсэгт Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагын тухай зохицуулсан тус 4-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх болон хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзсэн байна вэ гэдгийг авч үзнэ.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Цэц бол Монгол Улсын төрийн түүхэнд урьд нь байгаагүй 1992 оны Үндсэн хуулиар байгуулагдсан шүүх засаглалын эрх мэдлийг хэрэгжүүлэх хүрээнд ажиллах үүрэгтэйгээр төрийн тогтолцоонд буй болсон цоо шинэ байгууллага юм. Үндсэн хуулийн цэцийг шүүх мөн, биш гэх маргаан нийгэмд хөнддөг. Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааны шалгуурыг авч үзвэл: Үндсэн хуулийн цэц нь

¹⁰ Венецийн комисс, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, орчуулж эрхлэн гаргасан МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, УБ 2023, 22 дахь тал.

¹¹ Н.Отгончимэг, Монгол улсын үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа, УБ 2019, 37 дахь тал.

¹² Арне Мавчич, Үндсэн хуулийн хяналт, УБ 2014, 43 дахь тал.

Үндсэн хуулийн биелэлтэд хууль-шүүхийн дээд хяналт тавьдаг; энэ үүргээ байцаан шийтгэх ажиллагааны зарчим, журам, арга явцаар хэрэгжүүлдэг; Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааныг хянаад хууль хэрэглэж эцэслэн шийдвэр гаргадаг; шийдвэр гармагц Үндсэн хуулийн ёсоор хүчин төгөлдөр болдог; түүнийг холбодог байгууллага, албан тушаалтан хэн боловч заавал биелүүлнэ; ҮХЦ, түүний гишүүн нь гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах, аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байх Үндсэн хуулийн зарчим баримтална. Эдгээр шалгуур нь ҮХЦ-ийг шүүх мөнийг нотолдог. Үүнээс харахад Үндсэн хуулийн цэц нь шүүх мөн бол Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлага нь шүүгчийн хэмжээнд байх ёстой.

Үндсэн хууль тогтоогчид Цэцэд хэн нэр дэвшиж болох вэ гэдэг дээр өргөн болон явцуу хоёр янзын үзэл баримтлалыг барьж байсан. Өргөн үзэл баримтлалын дагуу хуульч, улс төрч, дипломат, улс төр судлаач, эдийн засагч зэрэг өөр өөр мэргэжлийн хүмүүс Цэцэд нэр дэвших боломжтой гэж үзэж байсан. Үндсэн хуулийн маргаан бол эрүүгийн хууль зөрчсөнтэй адилхан маргаан биш, "... Үндсэн хууль гэдэг маань нийгмийн бүх амьдралыг хамарсан өргөн хүрээний асуудал шийддэг учраас хуульчаас гадна улс төрч, эдийн засагч байх шаардлага гарч болно." гэж үзсэн. Үндсэн хууль тогтоогчдын зарим нь энэхүү өргөн үзэл баримтлалыг няцааж, зөвхөн хуульчид Цэцэд нэр дэвших эрхтэй байх ёстой гэсэн явцуу үзэл баримтлалыг дэмжиж удаан хэлэлцсэний эцэст Цэцийн гишүүд нэр дэвшигчид тавигдах шаардлагын талаар ерөнхий заалтыг Үндсэн хуульд оруулсан. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 65 дугаар зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэнийг томилно." гэж заасан байдаг ба энэхүү заалт дах хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй гэх ойлголтыг практикт аль нь ч байж болох мэтээр ойлгодог жишиг тогтсон.

"Хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй" гэдэг нь "хууль зүй, улс төр" гэсэн хоёр ойлголтын хооронд таслал байгаа тул "эрх зүйч" эсвэл "улс төр судлаач" байж болох нь гэж ойлгож болохгүй. Үндсэн хуулийн шүүх нь Морис Дювержийн шуудхан хэлснээр бүрэлдэхүүнийг томилох ажиллагаа нь улс төрийн дээд институтын оролцоо, зөвшилцлийг агуулдаг, улс төрийн арга хэрэгслийг ашиглан томилдог, шийдвэр нь Үндсэн хуулийн мөн чанараас хамаарч улс төрийн шинжийг зүй ёсоор агуулдаг, улс төрийн үр дагавар үүсгэдэг нь нууц биш учраас Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн нь шийдвэрийнхээ улс төрийн үр дагаврыг мэдрэх, мэдэх шаардлага зүй ёсоор тулгарна. Үүнээс хамаарч эрх зүйч мэргэжлийн тодорхой чиглэлээр мэргэших байх, ялангуяа Үндсэн хуулийн эрх зүйн маргаан шийдвэрлэх учраас хууль зүй, улс төрийн хосолмол судлагдахуунтай Үндсэн хуулийн эрх зүйгээр академик болон академик бус хүрээнд мэдлэг, чадвар, туршлага, дадал дүйгээ нарийсган, гүнзгийрүүлж, ердийн төвшнөөс дээгүүр, бүрнээ бэлтгэгдсэн байх шаардлага зүй ёсоор тавигдана.

Шүүгч хүн улс төрийн албан тушаалтан биш, шүүх нь улс төрийн хүчнүүдийн төлөөллийн нэгж буюу улс төрийн харилцааг тэнцүүлэх зориулалтаар баримтлан хуулийн ноёрхлыг тогтоож үндсэн эрхийг хамгаалах зориулалттай байгууллага байдаг. Ийм ч учраас шүүгч хүн, энэ тохиолдолд Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн хүн мэргэжлийн арвин туршлагатай хуульч хүн байх ёстой юм. Цэцийн гишүүний үндсэн мэргэжил нь хуульч байх ёстой нь ойлгомжтой ч зөвхөн хуульч мэргэжлээс гадна улс төрийн зохих боловсрол, дадлага давхар эзэмшсэн байх шаардлагатай.

Монгол Улсад хуульч биш төдийгүй эрх зүйч биш хүмүүс Цэцийн гишүүнээр томилогдож ирсэн. 1992-оос 2021 оны хооронд Цэцийн гишүүнээр томилогдсон 37 хүний 5 нь хуульч бөгөөд эрх зүйч биш байсан ба тэдгээрийн хоёр нь түүхч, хоёр нь геологич, нэг нь дипломатч мэргэжилтэй байжээ. Харин үлдсэн 32 хүн нь эрх зүйч мэргэжлээрээ бараг ажиллаагүй бөгөөд улс төрийн албан тушаал хашиж байв.¹³

Цэцийн хууль тогтоогчдоос бүрдсэн УБХ 1992 оны 5 сарын 8-ний Монгол Улсын Үндсэн Хуулийн цэцийн тухай хуулийг батлахдаа Цэцийн гишүүнд нэр дэвшигчийн талаар өргөн үзэл баримтлалыг баримталсан Цэцийн тухай хуульд Үндсэн хуулийн 65-р зүйлийн 2-т заасан "хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй" гэдэг шаардлагыг дэлгэрүүлэн тайлбарлаж тодорхойлоогүйгээс уг хууль үйлчилж эхэлснээс хойш Цэцийн гишүүн нь хуульч төдийгүй бусад мэргэжлийн хүн байхыг зөвшөөрч хууль зүйн салбарт мэргэшсэн бүү хэл хууль зүйн мэргэжлийн байх шаардлага тавьдаггүй практик нэгэнт тогтсон байна.

2012 онд Үндсэн хуулийн цэцэд нэр нэр бүхий иргэн мэдээлэл гаргаж, Цэцийн тухайн үеийн зарим гишүүн хууль зүйн мэргэшилгүй, иймд хуульд заасан шаардлага хангаагүй нэр дэвшигчийг томилсон УИХ-ын тогтоол нь Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянан үзэж шийдвэрлэж өгөхийг хүссэн байдаг. Тухайн үед Цэцийн тухай хууль болон Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг боловсруулах хүрээнд, Цэцийн гишүүнд тавих шаардлагыг илүү нарийвчилж зохицуулахаар байсан тул маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзаж байжээ.¹⁴

Доктор, профессор Ц.Сарантуяа Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй номынхоо хоёр дахь хэвлэлд "Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагыг бусад шүүгчид тавих хуульд заасан болзолтой уялдуулан 2015 онд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд хууль зүйн мэргэжлээрээ 15-аас доошгүй жил ажилласан байх шаардлагыг заахаар санал болгосон боловч тухайн төслийг УИХ эдүгээ хүртэл хэлэлцээгүй" хэмээн дурджээ.

¹³ Хүний эрх Дэвшилтэт бодлогын хүрээлэн, "Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: тулгамдсан асуудал, шийдэл" тойм судалгаа, УБ, 2021, 420 дахь тал.

¹⁴ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй (хоёр дахь хэвлэл), УБ 2021, 60 дахь тал.

3.3. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх /МУҮХЦТХ-ийн 5-р зүйл/

5 дугаар зүйл. Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа

1. Цэцийн гишүүнийг Цэцийн зөвшөөрөлгүйгээр /түүнийг гэмт хэрэг үйлдэж байхад нь буюу хэргийн газарт гэмт үйлдлийнх нь нотлох баримттайгаар баривчилснаас бусад тохиолдолд/ баривчлах, албадан саатуулах буюу цагдан хорих, эрүүгийн хариуцлагад татах, эсхүл шүүхийн журмаар түүнд Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага оногдуулах, орон байр, албан тасалгаа, биед нь үзлэг, нэгжлэг хийх, бичиг баримт, эд зүйлийг хураан авахыг хориглоно.
2. Цэцийн гишүүн гэмт хэрэгт холбогдсон бол түүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх эсэхийг энэ тухай эрх бүхий байгууллагын санал, шийдвэрийг хүлээж авснаас хойш 14 хоногийн дотор Цэц хэлэлцэж шийдвэрлэнэ.
3. Цэцийн гишүүн гэмт хэрэг үйлдсэнийг шүүх тогтоосон, ~~эсхүл хууль зөрчсөн нь эрх бүхий байгууллагаас тогтоогдсон~~ бол түүнийг Цэцийн гишүүнээс нь эгүүлэн татах тухай Цэцийн шийдвэр, анх илгээсэн байгууллагын саналыг үндэслэн Улсын Их Хурал эгүүлэн татаж болно.
4. Цэцийн гишүүнийг хувийн хүсэлтээ гаргасан, эрүүл мэндийн улмаас, эсхүл Төрийн албаны тухай хуульд заасан төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн болон энэ зүйлийн 3 дахь хэсэгт зааснаас бусад үндэслэлээр бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас нь өмнө уг албан тушаалаас чөлөөлөх, эгүүлэн татах, өөр ажилд шилжүүлэхийг хориглоно.
5. Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болсон, энэ зүйлийн 3 дахь хэсэгт заасан болон Төрийн албаны тухай хуульд заасан төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрснээс бусад үндэслэлээр Цэцийн гишүүнээс чөлөөлөгдвөл гишүүнээр томилогдохын өмнөх ажилд нь эгүүлэн ажиллуулах, эсхүл түүнтэй тэнцэх цалин хангамж бүхий ажлаар хангана. Хэрэв тийм боломжгүй бол ажил эрхлэх хүртэлх 6 сарын хугацаанд Цэцийн гишүүн байсан үеийн авч байсан цалингийн хэмжээнээс бууруулахгүйгээр тэтгэмж, хэрэв бага цалинтай ажил эрхэлж байгаа бол цалингийн зөрүүтэй тэнцэх хэмжээний тэтгэмж улсын төсвөөс мөн хугацаанд олгоно.
6. Цэцийн гишүүнээр ажиллаж байсан хүнийг насны тэтгэвэрт гарах үед нь Цэцийн гишүүний цалингийн 60 хувиар бодож тэтгэвэр тогтоож болно. Тэтгэврийг нийгмийн даатгалын сангаас олгоно.

3.3.1. Зорилгод хүрсэн түвшин

МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 2-т “Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна.” гэж тусгасан байдаг. Цэцийн гишүүний бие даасан байдал нь түүний бүрэн эрхийн баталгаагаар илэрнэ. Иймд тус хуулийн 5-р зүйл цэцийн гишүүний хараат бус, бие даасан байдлыг хангаж байгаа эсэхийг тодорхойлно.

Монголын Үндсэн хуулийн 64.2-т “Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна.” гэж тусгаж өгсөн байдаг. Мөн Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг хангах баталгаа нь хууль тогтоомж, цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа, нийгэм эдийн засгийн баталгаа зэрэгт оршдог. Гэвч эрдэмтэд, судлаачид цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа хангалтгүй, дутмаг байна гэж тодорхойлсон байна. Тухайлбал, 2018 оны ХЗҮХ-ийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт” хийсэн үнэлгээний тайланд Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх хугацаанд нийгэм, эдийн засгийн баталгаагаар хангах асуудал зохицуулагдаагүй байна гэж үзсэн байна. Мөн доктор П.Очирбат “Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний хараат бус байдал нь хууль зүй, нийгэм, эдийн засаг, үйл ажиллагааны бусад баталгаагаар хангагдсан байх ёстой ба Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан байдал нь гишүүний хараат бус байдлын нэг чухал баталгаа болдог.

Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний эдийн засаг, нийгмийн баталгааг хангах асуудал хараат бус байдалд чухал ач холбогдолтой бөгөөд энэ талаарх харилцааг зарим улсад тусгайлсан актаар зохицуулах хандлага давамгайлах болсон байна. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнд ийм баталгаа байхгүй¹⁵ гэсэн байна. Тус зохицуулалт хуулийн зорилго болох хараат бус байдлыг хангаж өгөөгүй байна.

Гадаад улс, орнуудад цэцийн гишүүдийн бүрэн эрх, эдийн засгийн баталгааг дараах байдлаар хуульчилж өгсөн байна¹⁶.

Хүснэгт 1. Гадаад улсуудын зохицуулалт: Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа зохицуулсан байдал

Улс орнууд	Хуулийн нэр	Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа
Гүрж ¹⁷ Улс	"Үндсэн хуулийн шүүгчдийн нийгмийн баталгааны тухай хууль"	– Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн цалингийн хэмжээг хуулиар тогтоох бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн Дэд ерөнхийлөгч болон Нарийн бичгийн даргын сарын үндсэн цалин нь Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн цалингийн 90 хувиас багагүй, харин гишүүний цалин нь 85 хувиас багагүй байх; – Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн сарын нэмэгдэл цалин нь түүний цалингийн 90 хувиас багагүй, харин Дэд ерөнхийлөгч, Нарийн бичгийн дарга, гишүүний нэмэгдэл цалин нь тэдгээрийн үндсэн цалингийн 50 хувиас багагүй байхаас гадна тэдгээрт ажилласан жил, эрдмийн зэргийн нэмэгдэл олгох; – Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдэд жилд 45 хоногийн ээлжийн амралт эдлүүлэх бөгөөд амралт авахаас нь өмнө хоёр сарын цалинтай тэнцэх хэмжээний мөнгөн дэмжлэг үзүүлэх; – Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч гадаад улсад албан айлчлал хийх нөхцөлд цалингийн 50, 40, 35 хувьтай тэнцэх хэмжээний нэмэлт цалин олгох; – Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, Нарийн бичгийн дарга, гишүүнийг тэтгэвэрт гарах үед авч байсан цалингийн 100 хувиар тэтгэвэр тогтоох; – Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн болон гишүүн байсан хүн нас барсан эсхүл сураггүй алга болсонд тооцогдсон тохиолдолд түүгээр тэжээн тэтгүүлж байсан түүний эхнэр, нөхөр болон 18 насанд хүрээгүй хүүхдэд тэтгэврийн хэмжээгээр тэтгэвэр олгох; – Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн болон гишүүн байсан хүн нь албаны чиг үүрэгтэй холбоотойгоор бусдын халдлагад өртөн нас барсан тохиолдолд түүний эхнэр, нөхөр болон хүүхдэд түүний авч байсан цалин, эсхүл тэтгэврийн 10 жилтэй тэнцэх хэмжээний тэтгэмжийг материаллаг бусад тусламж үзүүлснээс үл хамааран олгох;

¹⁵ П.Очирбат, Монгол Улсын Үндсэн хууль: хэрэгжилт, хяналт, судалгаа (УБ, 2017), Мөнхийн үсэг, 341 дэх тал.

¹⁶ Д. Наранчимэг "Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим", Н.Жанцан нар, "Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал: онол, арга зүй, хэрэгжилт(УБ, 2017)", Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц, 230-231 дэх тал.

¹⁷ мөн тэнд.

		– Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн нь хөдөлмөрийн чадвараа хэсэгчлэн алдсан тохиолдолд түүний 1 жилийн цалинтай тэнцэх хэмжээний мөнгөн тусламж, хөдөлмөрийн чадвараа бүрэн алдсан тохиолдолд 5 жилийн цалинтай тэнцэх хэмжээний мөнгөн тусламж үзүүлэхээс гадна гишүүний бүрэн эрхийн хугацаанд түүний цалин, бусад хангамжийг бууруулахыг хориглосон байна.
Словени ¹⁸ Улс	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	– Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн Ерөнхийлөгчтэй ижил хэмжээний цалин болон нэмэгдэл авах; – Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь Үндэсний Ассамблейн Дэд Ерөнхийлөгчтэй ижил хэмжээний цалин болон нэмэгдэл авах; – Үндсэн хуулийн шүүх Нарийн бичгийн даргын цалинг тогтоох бөгөөд цалингийн хэмжээ нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн цалинтай тэнцүү хэмжээтэй байх; – Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь ээлжийн амралтын хугацаанд, эрүүл мэндийн болон ослын шалтгаанаар чөлөө авсан хугацааны эхний 30 хоногт сарын цалингийн хэмжээтэй тэнцүү хэмжээний цалин авах; – Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид ажилдаа ирэх, буцах унааны зардал, томилолтын зардал, үдийн хоолны зардал, ээлжийн амралтын мөнгө, нүүх зардал, ажлын байр нь байрладаг газраас байнга оршин суудаг газар руугаа ирж, буцах зардал, байнга оршин суудаг газраасаа ажлын байрны ойролцоо газар нүүх зардал, мэргэжил дээшлүүлэх сургалтын зардал, удаан жилийн нэмэгдэл, тэтгэвэрт гарсны тэтгэмж зэрэг нөхөн олговор авах; – Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь жилд нэг удаа 40 хоногийн ээлжийн амралт, хувийн шалтгаанаар 7 хүртэл хоногийн цалинтай чөлөө авах; – Үндсэн хуулийн шүүгчээр сонгогдохоосоо өмнө аль нэг шатны шүүхэд, эсхүл төрийн аль нэг байгууллагад байнгын ажил, албан тушаал эрхэлж байсан бол бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас хойш өмнөх ажлын байрны тодорхойлолтыг бүрэн хангаж байвал гурван сарын дотор тухайн байгууллагад өмнөх ажилдаа эргэн очих тухай мэдэгдэж, уг ажилдаа эргэн томилогдох; – Үндсэн хуулийн шүүгчээр сонгогдохоосоо өмнө аль нэг байгууллага, олон нийтийн компани, байгууллагад ажиллаж байсан бол бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас хойш гурван сарын дотор уг ажилдаа

¹⁸ Арне Мавчич, *Үндсэн хуулийн хяналт* (УБ, 2014), Мэргэн Их Монгол, 40–42 дахь тал. <https://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitutional-court-act/> Сүүлд үзсэн огноо: 2018.12.24.

		эргэн томилогдох, эсхүл өөрийн боловсрол, мэргэжлийн түвшинд тохирсон ажил эрхлэх; – Бүрэн эрхийн хугацаа дууссан ч бодит шалтгааны улмаас өмнө хашиж байсан ажил албан тушаалыг эрхлэх боломжгүй болсон, эсхүл тохирох ажлын байраа олж чадаагүй байгаа Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрээгүй бол сарын цалингийн хэмжээтэй тэнцүү хэмжээний нөхөн олговрыг нэг жилийн хугацаанд авах эрхтэй байхаар зохицуулсан байна.
Беларусь ¹⁹ Улс	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	– Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд Ерөнхийлөгч болон шүүгчдийн цалинг тус улсын Дээд зөвлөлийн дарга, нэгдүгээр орлогч дарга, орлогч дарга нартай ижил хэмжээнд тогтоосон байна. – Мөн орон байргүй, эсхүл нийтийн байранд амьдардаг зэрэг бусад шалтгаанаар амьдрах нөхцөлөө сайжруулах шаардлагатай шүүгчдэд томилогдсон даруй болон ийм шаардлага бий болсон үеэс хойш зургаан сарын хугацаанд багтааж улсын төсвийн хөрөнгөөр Минск хотод орон сууцаар хангах тухай Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 25 дугаар зүйлд тусгажээ. – Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа тэтгэвэрт гарах, эсхүл хуульд заасан бусад шалтгаанаар хугацаанаас өмнө дуусгавар болсон тохиолдолд шүүгчээр томилогдохоос өмнө эрхэлж байсан ажилдаа, энэ ажил нь үгүй болсон байвал ижил түвшний өөр ажилд томилогдох эрхтэй байхаар зохицуулсан байна. – Харин бүрэн эрхийн хугацаа дууссан болон тэтгэвэрт гарсан шүүгч нь хуульд заасны дагуу ердийн шүүхийн шүүгч нарын нэгэн адил баталгаагаар хангагдахаар байна.
Оросын Холбооны ²⁰ Улс	“Оросын Холбооны Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг хангах, шүүгчдэд, тэдгээрийн гэр бүлийн гишүүдэд төрийн болон	– ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарт зэрэг, цолны нэмэгдлээс гадна гадаад хэлний мэдлэгээ албаны үүргээ хэрэгжүүлэхдээ ашигласны төлөө сар бүрийн цалин дээр мөнгөн шагнал болгон нэмэгдэл олгох, – ОХУ-ын нутаг дэвсгэрийн хүрээнд төмөр зам, усан болон агаарын тээврийн хэрэгсэл, таксинаас бусад хот хоорондын тээврийн хэрэгслээр үнэ төлбөргүй зорчих, орон сууц, албаны унаа, харилцаа холбооны хэрэгслээр хангагдах, орон сууцны төлбөрийн болон орон сууцны ашиглалтын бүх зардлын 50 хувийг төрөөс хариуцах,

¹⁹ Арне Мавич, Үндсэн хуулийн хяналт (УБ, 2014), Мэргэн Их Монгол, 39 дэх тал.

²⁰ Д.Наранчимэг “Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим”, Н.Жанцан нар, Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал: онол, арга зүй, хэрэгжилт (УБ, 2017), Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц, 231 дэх тал. <http://kremlin.ru/acts/bank/15164> Сүүлд үзсэн огноо: 2018.12.24.

	нийгмийн баталгаа эдлүүлэх тухай” Ерөнхийлөгчийн зарлиг	– Засгийн газрын тэргүүн, түүний орлогч, тэдгээрийн гэр бүлийн гишүүдэд тогтоосонтой адил нөхцөл, журмаар нийгэм-ахуй, эмнэлэг, амралт, сувиллын үйлчилгээний аливаа хөнгөлөлтийг Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдэд, тэдгээрийн гэр бүлийн гишүүдэд адил эдлүүлэх, Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч тэтгэвэрт гараад нас барсан тохиолдолд түүний гэр бүлийн гишүүн тус бүрт өндөр насны тэтгэврийн хуулийн дагуу тогтоосон суурь тэтгэврийн хэмжээг 165 хувиар нэмэгдүүлсэн хэмжээтэй тэнцэх мөнгөн тэтгэлгийг сар бүр олгохын зэрэгцээ гэр бүлд нь шүүхийн шүүгчийн 1 жилийн цалинтай тэнцэх хэмжээний мөнгөн тэтгэлгийг 1 удаа олгох, бэлбэсэн эхнэр, нөхөр болон насанд хүрээгүй хүүхэд нь орон сууцны ашиглалтын бүх зардлын 50 хувийн хөнгөлөлтийг үргэлжлүүлэн эдлэх эрхтэй байх зэрэг олон төрлийн нийгэм, эдийн засгийн баталгааг эдлүүлэхээр тусгасан байна.
--	---	--

Гадаад улс, орнуудад Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгааг хуульд нарийвчлан тусгаж өгсөн байхад Монгол улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг ерөнхий байдлаар тусгаж өгсөн нь цэцийн хараат бус байдалд эргээд нөлөөлөх сөрөг дагавар үүсгэх боломжтой. Иймд бусад улсын жишгийг харьцуулан цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгааг нарийвчлан тусгаж өгөх шаардлагатай.

3.3.2. Практикт нийцэж байгаа байдал

Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх тухай зохицуулсан тус 5-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх, хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзсэн байна вэ гэдгийг авч үзнэ. Тодруулбал, Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн байдал практикт хэрэгжиж байгаа эсэхийг тогтоох, эерэг болон сөрөг үр дагавар, хуулийн зохицуулалтын ойлгомжтой байдлыг судална.

Цэцийн тухай хуулийн 5.5-т цэцийн гишүүн төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн тохиолдолд бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болох буюу төрийн жинхэнэ албан хаагчийн төрийн алба хаах насны дээд хязгаар нь 65 насанд бүрэн эрхийг хугацаа дуусгавар болгохоор зохицуулсан байна. Цэцийн тэтгэвэрт гарах насыг ажлын ачаалал, өндөр хариуцлага болон хэт өндөр настай байх нь сөрөг үр дагавартай гэж үзэн жинхэнэ албан хаагчийн тэтгэвэрт гарах насыг тогтоосон байна. Гэвч Цэцийн гишүүнийг улираан сонгох хязгаарлалтыг зохицуулаагүй улмаас зарим гишүүд удаа дараа дахин сонгогдож байсан байна.

Тухайлбал Цэцийн гишүүн Ж.Одбаяр 2016 онд цэцийн гишүүнээр томилогдож ажиллаж эхэлсэн бөгөөд бүрэн эрхийн хугацаа нь дуусгавар болсон ч идэвхтэй ажиллаж байна. Мөн Цэцийн дарга Н.Чинбат 2017 оны 6 дугаар сарын 9-нд Цэцийн гишүүнээр томилогдон ажиллаж эхэлсэн боловч бүрэн эрхийн хугацаа 5 сарын өмнө

дуусгавар болсон байна. Цэцийн дарга 67 настай бөгөөд тэтгэвэрт гарах нас нь хэтэрсэн байна.

Үүнээс дүгнэхэд Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 5 дугаар зүйл практикт хэрэгжиж байгааг харахад эргэлзээтэй байна.

3.4. Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээ/ МУҮХЦтХ-ийн 6-р зүйл/

6 дугаар зүйл. Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээ

- 1.Цэцийн даргаар сонгох хүний нэрийг Цэцийн гишүүд дотроосоо дэвшүүлэн хуралдаанаараа хэлэлцэж, саналыг нууцаар хурааж нийт гишүүний олонхийн санал авсан хүнийг сонгоно.
2. Цэцийн даргад гурав буюу түүнээс дээш нэр дэвшиж, анхны санал хураалтаар хэн нь ч нийт гишүүний олонхийн санал авч чадаагүй бол хамгийн олон санал авсан хоёр хүний талаар дахин санал хурааж нийт гишүүний олонхийн санал авсан хүнийг Цэцийн даргаар сонгоно.
3. Цэцийн даргын бүрэн эрхийн хугацаа гурван жил байх бөгөөд түүнийг нэг удаа улируулан сонгож болно.
4. Цэцийн дарга Цэцээс үйл ажиллагаагаа явуулах нөхцөлийг хангах, гишүүдийн төлөөлөлтийн байдлыг тэнцүүлэн Цэцийн хуралдааны бүрэлдэхүүнийг томилох, гишүүдийн ажил үүргийг хуваарилж, гүйцэтгэлийн хяналт тавих, Цэцийг төлөөлөн бусад байгууллага, албан тушаалтантай харилцана.
5. Цэцийн дарга эрх хэмжээнийхээ асуудлаар тогтоол, тушаал гаргана.
- 6.Цэцийн даргын түр эзгүйд Цэцийн бүрэлдэхүүнд хамгийн удаан ажилласан гишүүн, хэрэв энэ шаардлагыг хэд хэдэн гишүүн нэгэн адил хангасан байвал тэдгээрийн хамгийн ахмад гишүүн Цэцийн даргын үүргийг түр орлон гүйцэтгэнэ.

3.4.1. Зорилгод хүрсэн түвшин

МУҮндХ-ийн 65-р зүйлийн 3-т “Үндсэн хуулийн цэцийн даргаар есөн гишүүний аль нэгийг гурван жилийн хугацаагаар гишүүдийн олонхийн саналаар сонгоно. Түүнийг нэг удаа улируулан сонгож болно.” гэж, мөн Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 2.1-т “Монгол Улсын Үндсэн хуульд захирагдах, Монгол улсын Үндсэн хуульд нийцэх хуулийг дээдлэх, судалгаанд үндэслэх, төвийг сахих, бие даасан, ил тод байх нь Цэцийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим мөн” гэж тусгасан байдаг. Иймд цэцийн дарга бүрэн эрхийн хугацаандаа бие даасан, хараат бусаар ажиллаж чадаж буй эсэх, түүний баталгааг тус хуулиар хангаж чадаж байгаа эсэхийг судална.

Цэцийн дарга эрх хэмжээнийхээ асуудлаар тушаал гаргах талаар хуульд зохицуулж өгсөн байдаг. Гэтэл зарим тохиолдолд цэцийн даргын тушаал цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг хөндөж байна гэж зарим судлаачид үзсэн байна. Тухайлбал, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн Д.Сугар их хэмжээний хөрөнгө, орлогоо мэдүүлээгүй улмаас зөрчил үүсэж Цэцийн дарга Ж.Амарсанаа “хөрөнгө, орлогын мэдүүлгээ бичихдээ хайхрамгүй хандсан, хөрөнгө орлогын өөрчлөлтөө бүрэн гүйцэт мэдүүлээгүй алдаа дутагдал^{21,22}” гарсан гэдгийг тогтоож түүнд албан тушаалын цалин бууруулах шийтгэл оногдуулах тушаал гаргасан байна. Гэвч Цэцийн дарга цэцийн гишүүнд сахилгын шийтгэл оногдуулах бүрэн эрх хуулиар зохицуулагдаагүй байна.

Хэрэв Цэцийн дарга бусад цэцийн гишүүддээ хариуцлага тооцох үйлдэл гаргавал цэцийн хараат бус байдалд халдах эрсдэлтэй байна. Үндсэн хуулийн 64.2-ын “Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд

²¹ Доктор О.Мөнхсайхан, Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх асуудалд хийсэн дүн шинжилгээ, Хууль дээдлэх ёс, 2014, Цуврал 2(48)

²² “Д.Сугар ба Цалингийн 30 Хувь”, news.mn

захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна” гэж тусгаж өгсөн. Иймд дээрх зүйл заалт тус хуулийн зорилтод нийцэхгүй байна гэдгийг харж болно.

Мөн МУҮндХ-ийн 65.3-т “3.Үндсэн хуулийн цэцийн даргаар есөн гишүүний аль нэгийг гурван жилийн хугацаагаар гишүүдийн олонхын саналаар сонгоно. Түүнийг нэг удаа улируулан сонгож болно.” гэж зааж өгсөн. Харин Хуульч Н. Отгончимэгийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа”-нд гадаадын зарим орнуудад цэцийн даргыг өөрсдөө биш өөр хуулийн этгээдээр сонгуулдаг байна.

Тухайлбал, Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд Ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газрын санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно. Оросын Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга болон хоёр орлогч даргыг Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилдог²³ байна. Доорх хүснэгтээс харахад цэцийн даргыг тусдаа “хөндлөнгийн этгээд буюу улсын Ерөнхийлөгч, парламент нь томилдог байна.

Хүснэгт 2. Гадаад улсуудын зохицуулалт: Үндсэн хуулийн дарга/ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх, томилох²⁴

Улс	Дарга, орлогч	Санал болгох буюу нэр дэвшүүлэх этгээд	Томилох этгээд
ХБНГУ	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд заасан.	Нэр дэвшүүлэх ажлыг Бундестагийн дэргэд байгуулагдах, түүний 12 гишүүдээс бүрдэх Сонгох хороо хийнэ.	Ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестаг, Дэд ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестрат сонгоно. Дараагийн удаад Бундестаг, Бундесрат эрхээ солин хэрэгжүүлдэг
Австри	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулинд заасан.	Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газар санал болгоно.	Ерөнхийлөгч томилно.
ОХУ	-Дарга, -2 Орлогч даргатай	ОХУ-ын Ерөнхийлөгч санал болгоно	Холбооны зөвлөл 6 жилийн хугацаагаар томилно. Дахин томилж болно.
Солонгос	Ерөнхийлөгч	Томилох зөвшөөрлийг Үндэсний ассамблей өгнө	Ерөнхийлөгч томилно.
Латви	Ерөнхийлөгч	Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид дундаас Ерөнхийлөгч санал болгоно	Сеймас (парламент) томилно.

3.4.2. Практикт нийцэж байгаа байдал

Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээний талаар зохицуулсан тус 6-р зүйл хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх буюу хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзэж байгааг авч үзэх буюу Цэцийн дарга эрх

²³ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

²⁴ Н. Отгончимэг “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа”

хэмжээг хуулиар оновчтой зохицуулсан эсэх, практикт ямар үр дагаврыг гарч байгаа талаар судалж үнэлэлт өгнө.

Үндсэн хуулийн 6.3-т "Цэцийн дарга бүрэн эрхийн хугацаа хугацаа гурван жил байх бөгөөд түүнийг нэг удаа улируулан сонгож болно." гэж зохицуулсан байна. Цэцийн дарга Н.Чинбат 2019 онд даргаар сонгогдож ажиллаж эхлээд үргэлжлүүлэн ажиллаж байна. Цэцийн даргын бүрэн эрхийн хугацаа 2022 онд дууссан ч хуулийн дагуу нэг удаа улируулан сонгоход бүрэн эрхийн хугацаа асуудалгүй байна. Гэхдээ тус хуулийн 5.5-т "төрийн албан хаах насны дээд хязгаарт хүрснээр цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болно" гэж заасан нь Цэцийн дарга тэтгэврийн насанд хүрсэн ч ажлаа үргэлжлүүлэн ажиллаж байна.

Үндсэн хуулийн цэцийн даргын эрх хэмжээгээ хэтрүүлэн хэрэглэж цэцийн гишүүнд сахилгын шийтгэл оногдуулсан тушаал гаргасан талаар зарим судлаачид цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдсан гэж үзэж байна. Мөн ҮХЦТХ-д насны дээд хязгаарт хүрснээр цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болно гэж хуульчилсан ч зарим тохиолдолд тэтгэврийн нас хүрсэн ч ажлаа үргэлжлүүлэн хийх тохиолдолд гарч байгаа нь тухайн хууль практикт хэрэгжихгүй байгааг илтгэж байна. Иймд цэцийн даргын эрх хэмжээг бусад цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдахгүй байхаар нарийвчлан тодорхойлж өгөх, гадаад орнуудын жишигт цэцийн даргыг цэцийн гишүүний дундаас бус өөр хуулийн этгээдээр сонгуулдаг байна.

3.5. Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөл /МУҮХЦТХ-ийн 7-р зүйл/

7 дугаар зүйл. Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөл

1. Цэц нь ажлын албатай байна. Түүний орон тоог Улсын Их Хурлаас баталсан төсөвт багтаан Цэцийн ажлын албаны дарга тогтооно.
2. Цэц тогтоосон журмын дагуу үйлдсэн тамга, тэмдэг, албан бичгийн нүүртэй байна. Цэцийн тамгыг Цэцийн дарга барина.
3. Цэцийн төсөв, цалингийн сан, гишүүдийн цалингийн хэмжээг Цэцийн даргын санал болгосноор Улсын Их Хурал тогтоож батална.
4. Цэцийн гишүүн өмсгөлтэй байна. Цэцийн гишүүний өмсгөлийн загвар, хэрэглэх журмыг Улсын Их Хурал батална.

3.5.1. Зорилгод хүрсэн түвшин

Энэ хэсэгт Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийн тухай зохицуулалт нь МУҮндХ-ийн 64-р зүйлийн 1-т "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн." гэж заасанд нийцсэн эсэх буюу Цэц энэхүү бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломж, нөхцөлийг тус хуулиар хангалттай зохицуулж чадсан эсэх, тийнхүү зохицуулахдаа МУҮндХ-ийн тус зүйлийн 2-т "Үндсэн хуулийн цэц, түүний гишүүн үүргээ гүйцэтгэхдээ гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдах бөгөөд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, бусад хүнээс хараат бус байна." гэж заасанд нийцэж байгаа эсэхэд үнэлэлт өгнө.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд "Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан, хараат бус байдлыг нэгд, төсөв санхүүгийн бие даасан байдал, хоёрт, зохион байгуулалтын асуудлаа шийдвэрлэх эрх, гуравт, боловсон хүчний асуудлаа бие даан шийдвэрлэх

тухайд тусгаж зохицуулсан байна²⁵." Мөн Монгол Улсын "Үндсэн хуулийн цэцийн Тамгын газар нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байдлыг хангах, Цэц, түүний гишүүдийн үйл ажиллагаанд мэргэжил арга зүй, судалгаа, шинжилгээ, мэдээлэл, лавлагааны асуудлаар дэмжлэг үзүүлэх, хэвийн ажиллах нөхцөл бололцоог бүрдүүлэх үндсэн чиг үүрэгтэй"²⁶ байна гэж Үндсэн хуулийн цэцийн цахим хуудсан дээр тодорхойлж өгсөн боловч Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйл дээр Үндсэн хууль цэц ажлын албатай байна гэхээс өөр эрх зүйн байдлыг тодорхой тусгаж зохицуулаагүй байна.

Шигтгээ 1²⁷

Үндсэн хуулийн цэцийн ажлын алба нь Тамгын газар байх бөгөөд тодорхой бүтэц, зохион байгуулалтын нэгжтэй 40 орчим хүнтэй ажиллаж байна. Цэц нь эдүгээ үйл ажиллагаа явуулах нөхцөл хангасан өөрийн байртай бөгөөд түүнийг Үндсэн хуулийн цэцийн ордон гэнэ. Үндсэн хуулийн шүүхийн байр нь төрийн тусгай хамгаалалтад байна. Үндсэн хуулийн цэц өөрийн байртай байх нь нэг талаар Монгол Улсын Үндсэн хууль болон холбогдох бусад хуулиар олгосон бүрэн эрх, түүнчлэн Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавих, түүнийг сахин хамгаалах чиг үүргээ тасралтгүй, шуурхай хэрэгжүүлэх, түүнчлэн иргэний өргөдөл, мэдээлэл болон эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтийг үндэслэн Үндсэн хууль зөрчсөн гэх маргааныг ямар нэгэн саад бэрхшээлгүй шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой юм.

Үүнээс үзэхэд цэцийн тамгын газар нь Цэцийн үйл ажиллагааг явуулахад маш чухал оролцоотой нь харагдаж байна. Иймд хуулийн зорилго болох цэцийн үйл ажиллагааны зарчим, бүрэлдэхүүн болон зохион байгуулалтыг тодорхой хуульд зохицуулж өгөөгүй нь хуулийн зорилгодоо хүрээгүй байгааг илтгэж байна.

Гадаадын орнуудад цэцийн ажлын албаны талаар хэрхэн тусгасан байдлыг авч авч үзье.

Хүснэгт 3. Гадаад улсуудын зохицуулалт: Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын алба²⁸

Улс орнууд	Хуулийн нэр	Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа
Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд нь шүүхийн захиргааны талаар зохицуулалт тусгагдаагүй. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийн бүгд хурлаар Шүүхийн процедурын журмыг баталж, түүнд шүүхийн захиргааны талаарх үндсэн зохицуулалтыг оруулжээ. Шүүхийн захиргааны Захирал болон дарга нь танхимын даргалагч шүүгч нарт танхимын үйл ажиллагааг явуулахад туслалцаа үзүүлнэ. Шүүхийн захиргааг Үндсэн хуулийн шүүхийн

²⁵ Н. Отгончимэг "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа"

²⁶ https://www.conscourt.gov.mn/?page_id=625, 2023.11.14

²⁷ ХЗҮХ, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ" судалгааны тайлан.2018

²⁸ Мөн, тэнд

		Ерөнхийлөгчийн нэрийн өмнөөс Үндсэн хуулийн шүүхийн Захирал удирддаг байна²⁹. Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа нь Шүүхийн захиргаа, Ерөнхий захиргаа, Мэдээллийн технологи, баримтжуулалтын газар, Протоколын газар, Номын сангаас бүрдэнэ. I.Шүүхийн захиргаа/Judicial administration II.Ерөнхий захиргаа/General Administration III.Мэдээллийн технологийн баримтжуулалтын газар/ IV.Протоколын газар/Protocol
Австри	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захиргааны талаар тусгаагүй.	Харин тухайн шүүхийн цахим хуудсанд шүүхийн Захиргаа нь дараах бүтэцтэй³⁰ гэж тэмдэглэжээ: 1. Шүүхийн асуудал, чанар ба мэдлэгийн менежментийн газар 2. Боловсон хүчний менежмент, хөгжлийн газар 3. Санхүү, эдийн засгийн асуудлын газар 4. Олон улсын харилцаа, протоколын газар 5. Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологи газар 6. Номын сан, харилцаа холбооны газар 7. Зохион байгуулалт, төслийн менежмент, архивын газар 8. Хэвлэлийн төлөөлөгч, хэвлэл мэдээллийн бусад асуудал эрхэлсэн газар Шүүхийн захиргааны Ерөнхий захирал удирдаж ажилтнуудын ажлын гүйцэтгэл, дүрэм журмын хэрэгжилтэнд хяналт тавина.
ОХУ	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 111-р зүйлд шүүхийн захиргаа буюу ажлын албаны талаар тусгажээ.	Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга нь Үндсэн хуулийн шүүхийн аппарат/захиргаа-ын ерөнхий удирдлагыг хэрэгжүүлж, аппаратын удирдлага болон Үндсэн хуулийн шүүхийн Тамгын газрын даргад нэр дэвшүүлэх, Тамгын газрын журам болон аппаратын бүтцийг батлуулах асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөн мэдүүлдэг. I.Үндсэн хуулийн шүүхийн Тамгын газар Тамгын газар нь дараах 11 нэгжээс бүрддэг: 1.Нийтийн эрх зүйн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар 2.Хувийн эрх зүйн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар 3.Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын хууль тогтоомжийг эрхэлсэн газар 4.Эрүүгийн хууль тогтоомжийн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар 5.Редакц-бүтээлийн газар 6.Олон улсын харилцаа болон үндсэн хуулийн

²⁹Rules of Procedure of the Federal Constitutional Court/ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн процедурын журмын 12-р болон 15-р зүйл. Эх сурвалж: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/GO_BVerfG.html#download=1

³⁰ Эх сурвалж: <https://www.vfgh.gv.at/verfassungsgerichtshof/organisation/Management.en.html>

		хяналтын үйл ажиллагааг таниулах ажлыг эрхэлсэн газар 7.Эрх зүйн мэдээлэл эрхэлсэн газар 8.Шүүх хуралдааны зохион байгуулалт эрхэлсэн нэгж 9.Хэвлэлийн мэдээллийн нэгж 10.Иргэдийг хүлээн авах, захидал харилцаа эрхэлсэн нэгж 11.Хэрэг шийдвэрлэх ажиллагааг хангах нэгж II.Төрийн алба ба хүний нөөцийн удирдлагын газар Дараах асуудлыг эрхэлдэг: - Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг хангах хүний нөөцийн баримт бичгийг бэлтгэх, ажилтнуудыг томилох, чөлөөлөх, шилжүүлэх бэлтгэл хангах, ажилчдыг магадлан итгэмжлэх шалгалт авах, ажилтнуудыг мэргэжил дээшлүүлэх асуудал, III.Санхүүгийн удирдлагын газар Дараах асуудлыг эрхэлдэг: - Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагаа, бүтцийн онцлогийг харгалзан, санхүүгийн тогтвортой байдлыг ханган нягтлан бодох бүртгэлийг хөтлөх. IV.Хэрэг эрхлэх удирдлагын газар Дараах асуудлыг эрхэлдэг: - ханган нийлүүлэлт төлөвлөх, зохион байгуулах, материал-техникийн эх үүсвэрээр хангах, кабелийн сүлжээ, холбооны системийн ашиглалтанд хяналт тавих, барилга байгууламжийн ашиглалтыг хариуцах, арга хэмжээ, албан ёсны уулзалтыг зохион байгуулах, төлөвлөх, шүүгч нарын нийгэм ахуйн хангамжийг зохион байгуулах. V.Үндсэн хуулийн шүүхийн Москва дахь төлөөлөгчийн газар - Үндсэн хуулийн шүүхэд иргэд хандах нөхцөл бүрдүүлэх, байнгын харилцаа холбоог хангах чиг үүрэгтэй.
Солонгос улс	Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйлд тусгажээ	Шүүхийн захиргаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны үйл ажиллагааг зохион байгуулах үндсэн чиг үүрэгтэй. Шүүхийн захиргааг Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн даргын орлогч удирдана. Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн удирдлага дор шүүхийн захиргааны албан хаагчдыг удирдаж, зохион байгуулдаг. Ингэхдээ Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь Үндэсний ассамблей буюу парламент, Төрийн зөвлөлийн хуралд оролцож Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны талаар мэдээлэл өгөх бүрэн эрхийг хуулиараа олгосон байдаг. Хэрэв захиран зарцуулах үйл ажиллагаатай нь холбогдуулах Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч захиргааны маргаан үүсгэвэл Ерөнхий нарийн бичгийн дарга хариуцагч байна гэж хуульчилжээ.

		Харин орлогч дарга нь Ерөнхий нарийн бичгийн даргад туслах, түүний эзгүйд түүний өмнөөс бүрэн эрхийг нь хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй. Шүүхийн захиргаа нь ажлын алба, товчоо, хэлтэстэй байна. Тэдгээрийн зохион байгуулалт, ажилтны тоо зэрэг асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүх журмаараа шийдвэрлэхээр заасан байна. Шүүхийн захиргааны удирдлага болон албан хаагчид нь төрийн албан хаагчийн хэддүгээр зэрэгтэй алба хаагчдаас томилогдож болохыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульдаа тусгасан байна. Шүүхийн захиргаанд ажиллах албан хаагчдыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлдөг. Гэхдээ төрийн албан хаагчийн III зэргээс дээш зэрэгтэй албан хаагчийг томилж, чөлөөлөх асуудлыг Шүүгчдийн зөвлөлийн оролцоотой буюу тэдний саналд үндэслэн шийдвэрлэхээр хуульдаа заажээ. Солонгосын зохицуулалтын онцлог нь Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны асуудалд ихээхэн ач холбогдол өгч "Үндсэн хуулийн судалгааны ажилтнууд" гэсэн тусдаа зүйлд тусгажээ. Үндсэн хуулийн шүүхэд судалгааны ажилтнууд ажиллах ба тэдгээрийн тоог Үндсэн хуулийн шүүхийн журмаар зохицуулдаг. Судалгааны ажилтнууд Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр хэргийг шалгах, шийдвэрлэхтэй холбоотой судалгаа, шалгалтын ажилд оролцох чиг үүрэгтэй. Судалгааны ажилтнуудыг Хууль зүйн зөвлөлийн шийдвэрт үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч 10 жилийн хугацаагаар томилох ба дахин томилж болно. Тэд 60 нас хүрмэгц өндөр насны тэтгэвэрт гарах зохицуулалттай. Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнаар анх томилогдох тохиолдолд эхний 3 жилд судалгааны туслах ажилтан гэсэн статустайгаар ажилладаг байна. Үүний зэрэгцээ Солонгос улсын бас нэг онцлог нь хэрэг маргааныг шалгах, шийдвэрлэхэд мэргэжлийн шалгалт, судалгаа хийх шаардлагатай тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүх тусгай төлөөлөгчийг/commissioner татан оролцуулж болдог байна. Ийм тусгай төлөөлөгчийг 3 хүртэл жилийн хугацаагаар томилж ажиллуулдаг. Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнуудаас гадна тус шүүхийн дэргэд 40 хүртэл тооны ажилтнаас бүрдэх Үндсэн хуулийн судалгааны хүрээлэн ажиллана гэдгийг хуульдаа мөн тусгажээ. Тус хүрээлэн нь Үндсэн хуулийн судалгаа, Үндсэн хуулийн шүүхийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа судалгаа, Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнуудын болон Шүүхийн захиргааны газрын албан хаагчдын сургалтыг хариуцан
--	--	---

		эрхэлдэг ба шүүхийн Захиргааны газарт харьяалагддаггүй. Үндсэн хуулийн судалгааны хүрээлэнгийн ажилтнуудыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч бие даасан томилох бүрэн эрхтэй.
Латви	Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын албаны талаар хуулинд нь ямар нэг заалт тусгагдаагүй байх бөгөөд ажлын албаны үндсэн бүтцийг Үндсэн хуулийн шүүхийн журамд тусгасан байна ³¹	Үндсэн хуулийн шүүх ажлын албаныхаа бүтэц, журам, зохион байгуулалтыг батална. Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын алба дараах үндсэн бүтэцтэй байна. 1. Канцлер буюу Ерөнхий нарийн бичгийн дарга; 2. Ерөнхийлөгчийн зөвлөх, Ерөнхийлөгч, эсхүл Ерөнхий нарийн бичгийн даргад шууд захирагддаг төрийн бусад албан хаагчид; 3. шүүхийн туслахууд; 4. Хууль зүйн судалгааны хэлтэс; 5. Захиргаа, протоколын хэлтэс; 6. Хүний нөөцийн хэлтэс.

Гадаад орнуудын жишгийг харахад Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын албаны эрх зүйн байдлыг хуулиар маш нарийн зохицуулж өгсөн байна. Солонгос улсын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захиргаа, зохион байгуулалт, ажилчдын эрх зүйн байдлын талаар хуулийн зохицуулалтыг тодорхой болгож өгсөн байна.

Иймд Монгол Улсын хувьд Үндсэн хуулийн цэцийн ажлын албаны зохицуулалтыг журмаар эсвэл хуульд нэмэлт зүйл заалтаар тодорхой зохицуулж өгөх шаардлагатай харагдаж байна.

3.5.2. Практикт нийцэж байгаа байдал

Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийг тодорхойлсон тус зүйлийг хэрэгжүүлэхэд ойлгомжтой бичигдэж чадсан эсэх, тус зүйлийг хэрэгжүүлснээр практикт ямар нэг сөрөг үр дагавар гарч байгаа эсэх буюу хэрэгжүүлэхэд асуудал үүсэж буй, үүсэж байсан тухай судлаачид хэрхэн үзэж байгаа талаар судална.

Цэцийн ажлын алба цэцийн үйл ажиллагааг тогтвортой явуулахад чухал алба гүйцэтгэдэг боловч эрх зүйн байдлыг мөн тодорхойгүй зохицуулж өгсөн байна. Харин бусад гадаад орнуудад цэцийн ажлын албын тодорхой зохицуулж өгснөөр хүний нөөцийн тогтвортой бодлого хэрэгжүүлэх үндэс суурийг хангасан байна. Монгол Улсын хувьд Үндсэн хуулийн цэцийн ажлын албаны зохицуулалтыг журмаар эсвэл хуульд нэмэлт зүйл заалтаар тодорхой зохицуулж өгөх шаардлагатай харагдаж байна

Цэцийн бие даасан байдлыг хангах асуудлын нэг болох цэцийн эдийн засгийн баталгааг хангах, тэр дундаа цэцийн гишүүдийн цалин хангамж, нийгмийн баталгааг хангаж өгөх нь чухал байр суурийг эзэлдэг. Гэвч зарим судлаачид цэцийн төсөв,

³¹ The Rules of the Constitutional Court/Үндсэн хуулийн шүүхийн журам, 46-р зүйл. Эх сурвалж: <https://www.lrkt.lt/en/administrative-information/rules-and-regulations/the-rules-of-the-constitutional-court/1296>

цалингийн сан, гишүүдийн цалингийн хэмжээг Улсын их хурлаар батлуулахад төсвийг танах асуудал гарах, мөн хараат байдлын талаар болгоомжилсон байна. Иймд цэц болон цэцийн гишүүд албан тушаалын цалингийн хэмжээ нь эдийн засгийн хувьд бусдаас хараат бус ажиллах, амьдрахад хүрэлцээтэй, баталгаатай байх боломжийг хангахад төр анхаарах шаардлагатай. Цэц болон цэцийн гишүүдийн эдийн засгийн баталгааг баталгаажуулсан зүйл заалтуудыг нэмж хуульчлах шаардлагатай.

3.5.3. Үндсэн хуулийн цэцийн эдийн засгийн бие даасан байдал

Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан байдал тэр дундаа цэцийн эдийн засгийн баталгаанд шүүх үйл ажиллагаагаа хэвийн явуулахад хүрэлцэхүйц хэмжээний төсөвтэй байх, цэц эдийн засгийн хувьд хэнээс ч хараат бусаар үйл ажиллагаагаа явуулах эрх үндсийг хамааруулна.

Гэвч Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн судалгаанд эрдэмтэд, судлаачид "Цэцийн төсөв, цалингийн сан, гишүүний цалингийн хэмжээний хувьд зарим талаар Улсын Их Хурлаас хараат байгаа байдал ажиглагдаж байна"³² болон "Цэцийн төсөв нь санхүүгийн хувьд бие даасан байж чиг үүргээ хэрэгжүүлж, үйл ажиллагаагаа тасралтгүй, хэвийн явуулах нөхцөлөөр хангагдах ёстой. Улсын Их Хурал төсөв батлахдаа Цэцийн төсвийг танах, хасах явдал гаргадаг"³³ зэрэг асуудал тулгарч байгааг судалгаанд онцолсон байна. Үүнээс харахад цэцийн бие даасан байдлын гол шалгуур болох эдийн засгийн баталгаа буюу төсөв, санхүүгийн байдал Улсын Их Хурлаас хамааралтай харагдаж байна.

Харин гадаад орнуудад дараах байдлаар Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү хуульд тусгаж өгсөн байна.

Хүснэгт 4. Гадаад улсуудын зохицуулалт: Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү³⁴

Улс орнууд	Хуулийн нэр	Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү
Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 1-р зүйлийн 1-д "Холбооны Үндсэн хуулийн шүүх нь үндсэн хуулийн бусад байгууллагаас бие даасан, хараат бус байна." гэж заажээ. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн төсөв, санхүүтэй холбоотой тухайлсан зохицуулалт тусгагдаагүй байна.
ОХУ	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	Үндсэн хуулийн шүүх холбооны улсын төсвөөс санхүүжиж, санхүүжилт нь үндсэн хуулийн шүүхийн хянан шийдвэрлэх ажиллагааг бие даан хэрэгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чиглэнэ. Жил бүрийн төсөвт Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг хангах эх үүсвэрийг бие даасан зүйл болгон тусгах бөгөөд үүнийгээ Үндсэн хуулийн шүүх бие даан зарцуулна.

³² ХЗҮХ-ийн "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт" хийсэн үнэлгээний тайлан, 2018

³³ Д.Наранчимэг "Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим"

³⁴ Н. Отгончимэг "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа"

		Мөн төсвийг өмнөх жилийнхээс буруулж болохгүй заалттай. Үндсэн хуулийн шүүх нь мэдээлэл, хүний нөөций асуудлаа бие даан шийдвэрлэх бүрэн эрхтэйг мөн хуульчилсан байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны эрх зүй, зохион байгуулалт, санхүү, мэдээлэл, материал-техник, хүний нөөцийн зэрэг нөхцөлийг хязгаарлахыг хоригложээ.
Солонгос	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	"Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны зардлыг улсын төсөвт бие даан тусгана"³⁵ гэсний зэрэгцээ нөөц хөрөнгийг энэхүү зардалд багтаасан байхаар мөн хуульд заасан байна. Энэхүү төсөв боловсруулах, зардал, нөөц хөрөнгийн асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчдийн зөвлөлөөр шийдвэрлэхээр заажээ³⁶.
Латви	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус байдал нь бие даасан төсөвтэй байх, зохион байгуулалт, материал-техникийн асуудлаа өөрөө бие даасан шийдвэрлэхэд оршиж байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх чөлөө, бие даасан байдал нь хуульд заасан санхүү, материал-техник, зохион байгуулалтын баталгаагаар хангагдана. Үндсэн хуулийн шүүх үндсэн хуулийн хяналтын чиг үүргээ бие даан, зохих байдлаар хэрэгжүүлэхэд улсын төсвөөс санхүүжинэ. Үндсэн хуулийн шүүх нь зардлын тооцооллоо өөрөө батлах бөгөөд хуваарилагдсан эх үүсвэрийг бие даан зарцуулна. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүх нь мэдээллийн болон зохион байгуулалтын ханган нийлүүлэлтийг чөлөөтэй, бие дааж хэрэгжүүлнэ. Латви улсад Үндсэн хуулийн шүүх нь зардлын тооцооллыг өөрөө батлах бүрэн эрх олгогдсон нь онцлог байна.

Үүнээс үзэхэд гадаадын орнуудад Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус байдал, эдийн засгийн баталгаа хуулиар баталгаажуулж өгсөн нь шүүгчийг гадны нөлөөнөөс хамгаалах боломжийг олгож байна.

Цэцийн эдийн засгийн баталгаа хангагдах эрх зүйн зохицуулалт практикт хэрэгжихгүй байгаа учир Шүүхийн тухай хуулийн гол баталгаа буюу 5.6. "Шүүх бие даасан төсөвтэй байх бөгөөд шүүхээс үйл ажиллагаагаа тасралтгүй явуулах нөхцөлийг төр хангана. Шүүхийн төсвийн урсгал зардлын хэмжээг төсвийн хэмнэлтээс бусад

³⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 11-р зүйл.

³⁶ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 16-р зүйлийн 2.

тохиолдолд өмнөх жилийнхээс бууруулахыг хориглоно.” заалтыг нэмж эдийн засгийн баталгаа гаргаж өгөх хэрэгтэй.

Шүүхийн бие даасан байдлыг хангах гэдэг нь хоёр үндсэн утгыг илэрхийлдэг. Үүнд нэг талаас шүүх эрх мэдлийг төрийн бусад эрх мэдэл болох хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдлээс харьцангуй бие даалгах³⁷ нөгөө талаас шүүх эрх мэдлийг шүүх бүр бие даан хэрэгжүүлэх юм³⁸. Үүний ойлгомжтойгоор илэрхийлбэл шүүх эрх мэдлийн хараат бус байдлыг хангахад шүүхийг гаднаас буюу төрийн эрх мэдлийн бусад субъектээс хамгаалах нөгөө талаар шүүхийг шүүхийн өөрийн удирдлага, захиргаанаас хамгаалах гэж тайлбарлаж болно³⁹.

Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний эрх хэмжээний гол заалтууд болох ҮХЦТХ-ийн 5 дугаар зүйл “Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа” хэт ерөнхий байдлаар зохицуулсан нь эргээд цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдах эрсдэлийг бий болгож байна. Бусад гадаад орнуудын жишгийг харахад цэцийн гишүүдийн эдийн засгийн баталгаа, эрх зүйн байдлыг тусгайлан тодорхой зохицуулж өгсөн нь хараат бус байдлыг бэхжүүлж өгсөн байна. Иймд цэцийн хараат бус байдлыг хангахын тулд гадаад улсуудын жишгээс судлан цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн эрх зүйн зохицуулалтыг нарийвчлан тодорхойлж өгөх шаардлагатай байна.

³⁷ Б.Чимид “Шүүх эрх мэдлийн талаархи Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалын тухайд”, илтгэл /“Шүүх эрх мэдэл-Шинэ зуун” олон улсын онол-практикийн бага хурал, УБ, 2001 он/, 56 хуу.

³⁸ Г.Совд “Шүүх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг хангах асуудалд”, Монголын төр, эрх зүй, Дугаар 02/УБ, 1997/, 1.

³⁹ ХЗҮХ “Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичиг боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх нь, “Шүүхийн шинэтгэлийн эрхийн хэрэгжилт, эрх зүй асуудал”, 72 хуу.

ДӨРӨВ. ДҮГНЭЛТ, ЗӨВЛӨМЖ

1. Цэцийн гишүүний томилгооны тухай МУҮХЦТХ-ийн 3-р зүйлд нь нэн тодорхойгүй буюу бүрэн гүйцэт зохицуулаагүйгээс Цэцийн гишүүнийг томилох процедур бүхэлдээ тодорхой бус явагдаж, нэр дэвшигч санал болгох эрх бүхий институтууд өөр өөрсдийнхөөрөө хөтлөн явуулж байна. Иймд дараах агуулгаар Цэцийн тухай хуулийг шинэчлэх хэрэгтэй гэж үзлээ. Үүнд:

- Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болохоос өмнө эсхүл дуусгавар болсноос хойш тодорхой хугацааны дотор Ерөнхийлөгч, УИХ, УДШ-ээс тухайн гишүүний орны гишүүнийг санал болгох талаар нэг мөр хуульчлах;
- Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг томилоход нэр дэвшигчийн сонсгол хийх зохицуулалт нь нэр дэвшигчийг уг албан тушаалд тэнцэх эсэхийг шалгаж баталгаажуулахад чухал ач холбогдолтой тул нэр дэвшигчийн сонсгол хийх процессыг хуульчлах;
- Цэцийн гишүүнийг нэг удаа улируулан томилохыг зөвшөөрч бүрэн эрхийн хугацааг 12 жил байхаар зохицуулах.

2. Цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагыг МУҮХЦТХ-ийн 4-р зүйлд хэт ерөнхий тодорхойлсноос практикт эрх зүйч бус хүн Цэцийн гишүүн болох жишиг тогтож, үүнээс үүдэж Цэц үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд мэргэшсэн байж чадахгүйд хүрч байна. Иймд Цэцийн тухай хууль органик хууль болохын хувьд тус хуульд МУҮндХ-ийн 65 дугаар зүйлийн 2-ыг дэлгэрүүлэн Цэцийн гишүүн эрх зүйн дээд боловсролтой, хууль зүйн мэргэшлийн шаардлагыг хангасан байхыг тухайлан зааж шинэчлэх шаардлагатай.

3. Цэцийн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болох, түдгэлзүүлэх тухай МУҮХЦТХ-ийн 5-р зүйлд хэт ерөнхий байдлаар зохицуулсан нь Цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдах эрсдэлийг бий болгож байна. Иймд Цэцийн хараат бус байдлыг хангахын тулд Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг Цэцийн тухай хуульд нарийвчлан тодорхойлж өгөх шаардлагатай байна.

4. Цэцийн дарга, түүний эрх хэмжээний тухай зохицуулсан МУҮХЦТХ-ийн 6-р зүйл нь зорилгод хүрэх түвшин шалгуур үзүүлэлтийн хувьд хангалтгүй байгаагаас практикт тэтгэврийн насанд хүрсэн ч Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийг үргэлжлүүлэх, Цэцийн даргын эрх хэмжээгээ хэтрүүлэн хэрэглэж цэцийн гишүүнд сахилгын шийтгэл оногдуулах зэргээр Цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдсан тохиолдлууд гарсаар байна. Түүнчлэн Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хуваарилах, хуралдааны бүрэлдэхүүнийг томилохтой холбогдох харилцааг Цэцийн даргын бүрэн эрхэд хамаарах байдлаар зохицуулсан нь Цэцийн хараат бус байдлын баталгааг алдагдуулж байна. Иймд Цэцийн тухай хуульд Цэцийн даргын эрх хэмжээг бусад цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдахгүй байхаар нарийвчлан тодорхойлж, Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хуваарилах, хуралдааны бүрэлдэхүүнийг томилохтой холбогдох харилцааг шүүхийн нийтлэг жишгийн адилаар зохицуулах нь зүйтэй.

5. Цэцийн үйл ажиллагааны нөхцөлийг тодорхойлсон МУҮХЦТХ-ийн 7-р зүйл нь зорилгод хүрэх түвшин хангалтгүй буюу Цэцийн үйл ажиллагааг тогтвортой явуулах нөхцөлийг бүрдүүлдэг ажлын албаны эрх зүйн байдлыг тодорхой заагаагүй, Цэцийн

эдийн засгийн баталгаа, тэр дундаа ажлын албаны алба хаагчид, Цэцийн гишүүдийн цалин хангамж, нийгмийн баталгаа хангагдаагүй байна. Иймд Цэцийн ажлын албаны бүтэц, чиг үүргийг тодорхойлсон зохицуулалтыг, Цэц болон цэцийн гишүүдийн эдийн засгийн баталгааг баталгаажуулсан зүйл заалтуудын хамтаар Цэцийн тухай хуульд тусгайлан заах шаардлагатай байна.

6. Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 51 дүгээр зүйлийн 51.1 дэх хэсэгт заасны дагуу энэхүү судалгааны үр дүнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг шинэчлэн найруулах нь зүйтэй хэмээн үзэж байна.

ТАВ. СУДАЛГААНЫ ЭХ СУРВАЛЖ

Хууль тогтоомж, эрх зүйн акт

Монгол хэлээр:

1. Монгол Улсын Үндсэн хууль, (1992), <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>
2. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, (1992), <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=365>
3. Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль, (1997), <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=19>
4. Нийтийн сонсголын тухай хууль, (2015), <https://legalinfo.mn/mn/detail/11225>

Гадаад хэлээр:

1. Rules of Procedure of the Federal Constitutional Court/ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн процедурын журам, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/GOBVerfG.html#download=1>
2. ОХУ-ын Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
3. Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
4. Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
5. Австри Улсын Үндсэн хууль, https://www.vfgh.gv.at/downloads/VfGH_Broschuere_eng_barrierefrei_Final.pdf

Ном, сурах бичиг, судалгааны тайлан, эмхэтгэл

Монгол хэлээр:

1. Г.Совд "Шүүх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг хангах асуудалд", Монголын төр, эрх зүй, Дугаар 02, УБ, 1997.
2. Г.Совд. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар. 2000.
3. Б.Чимид "Шүүх эрх мэдлийн талаархи Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалын тухайд", илтгэл /"Шүүх эрх мэдэл-Шинэ зуун" олон улсын онол-практикийн бага хурал, УБ, 2001.
4. Ч.Энхбаатар, "Үндсэн хуулийн эрх зүй", 2007.
5. Б.Чимид, Үндсэн хуулийн мэдлэг, Улаанбаатар, 2008.
6. ХЗДХЯ, Дэлхийн банкны "Хууль зүйн салбарын үйлчилгээг сайжруулах төсөл", "Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй" оюутны гарын авлага, (УБ, 2011).
7. О.Мөнхсайхан, "Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх асуудалд хийсэн дүн шинжилгээ", Эрх зүй 48, Дугаар 4 (2014).
8. Арне Мавичи, Үндсэн хуулийн хяналт, 2014.
9. О.Мөнхсайхан, "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхой боломж", "Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй" эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015.
10. О.Мөнхсайхан, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд Цэцийн гишүүний хараат бус, хариуцлагатай байдлыг хангах нь," Эрх зүй 36, Дугаар 4 (2016).
11. Д.Гангабаатар, Үндсэн хуулийн эрх зүй: Төрийн байгуулал, зарчим, үзэл баримтлал, МУИС пресс, 2016.
12. П.Очирбат, Монгол Улсын Үндсэн хууль: хэрэгжилт, хяналт, судалгаа, УБ, 2017.

13. Д. Наранчимэг "Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим", Н.Жанцан нар, "Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал: онол, арга зүй, хэрэгжилт, УБ, 2017.
 14. Н.Номинчимэг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа, 2019.
 15. О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021.
 16. Н.Лүндэндорж, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар", УБ, 2023.
 17. ХЗҮХ, Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн хэрэгцээ, шаардлагын талаарх тандан судалгаа, 2023.
 18. Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, хоёр дахь хэвлэл, УБ 2021
- Гадаад хэлээр:**

1. 성낙인, 헌법학, 법문사, 2021.
2. Арне Мавчич, Үндсэн хуулийн хяналт (УБ, 2014), Мэргэн Их Монгол, 40-42 дахь тал. <https://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitutional-court-act/> Сүүлд үзсэн огноо: 2018.12.24.
3. "Д.Сугар ба Цалингийн 30 Хувь", news.mn
4. <https://www.courts.ca.gov/5367.htm>, 2023.11.16
5. <https://eguur.mn/415949/>, 2023.11.13

Цахим эх сурвалж

Монгол хэлээр:

1. Үндсэн хуулийн шүүгч нарын томилгоо ба УИХ-ын гишүүдийн хайнга байдал нотлогдов, 2018, <https://ikon.mn/opinion/1aqui>
2. С.Нарангэрэл, "Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн талаарх Академич С.Нарангэрэлийн бичмэл санал", 2023, Холбоос:<https://ip.ac.mn/c/1013593?Content=37072>
3. Ц.Сарантуяа, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт" Эрдэм шинжилгээний нийтлэл, <https://legaldata.mn/buteel/pdf?id=775>

**МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦИЙН ТУХАЙ
ХУУЛИЙН ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГЫН ТӨСЛИЙН
ХҮРЭЭНД ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА СУДЛАХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

ЗАХИАЛАГЧ: ХУУЛЬ ЗҮЙ, ДОТООД ХЭРГИЙН ЯАМ

**ЗӨВЛӨХ: Н.ОТГОНЧИМЭГ, ХУУЛЬЧ
2019 ОНЫ 9 ДҮГЭЭР САР**

**МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦИЙН ТУХАЙ
ХУУЛИЙН ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГЫН ТӨСЛИЙН ХҮРЭЭНД
ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА СУДЛАХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Товъёг

Нэг.Судалгааны аргачлал ба судалгааны зүйл

- 1.1.Судалгааны аргачлал
- 1.2.Судалгааны зүйл буюу сэдэв
- 1.3.Харьцуулан судлах улсыг сонгосон шалгуур

Хоёр.Үндсэн хуулийн шүүхийг байгуулах журам

- 2.1.Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх асуудал
- 2.2. Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнийг томилох
- 2.3.Орон тооны, орон тооны бус гишүүний статус

Гурав.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах шаардлага, гишүүний хараат бус байдлын баталгаа

- 3.1.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах шаардлага: боловсрол, мэргэшил, ажлын туршлага
- 3.2.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа ба насны дээд хязгаар
- 3.3.Давхар ажил эрхлэх хязгаарлалт
- 3.4.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнийг чөлөөлөх/огцруулах үндэслэл, процедур

Дөрөв.Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа

- 4.1.Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа
- 4.2.Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү
- 4.3.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тэмдэгтийн хураамж, зардал

Тав. Дүгнэлт

НЭГ.СУДАЛГААНЫ АРГАЧЛАЛ БА СУДАЛГААНЫ ЗҮЙЛ

1.1.Судалгааны аргачлал

1.2.Судалгааны зүйл буюу сэдэв

1.2.Харьцуулан судлах улсыг сонгосон шалгуур

1.1.СУДАЛГААНЫ АРГАЧЛАЛ

Харьцуулан судлах зүйл нь тухайн улсын эрх зүй, улс төр, соёл, нийгмийн онцлогоос хамаарч нэр томьёо, агуулга, чиг үүрэг, хамрах хүрээ зэрэг олон шинжээрээ харилцан адилгүй. Ийм олон талт шинж дундаас харьцуулах арга нь судлах зүйл буюу объектын давуу болон дутагдалтай тал, ялгаатай болон төсөөтэй шинжүүдийг олж илрүүлэхэд хамгийн тохиромжтой арга юм.

Энэхүү судалгааны зорилго нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсруулахтай холбогдуулан гадаад зарим улсын хууль тогтоомжийн зохицуулалтыг судалж ялгаа, төсөөг харьцуулан харуулах, шилжүүлэн авах буюу нутагшуулж болох зохицуулалт, дэвшилтэт санаа зэргийг тодруулан гаргах замаар хуулийн төслийг сайжруулах, үндэсний эрх зүйн орчинг боловсронгуй болгоход дэмжлэг үзүүлэхэд оршино.

Судалгааны зорилгод хүрэх, хүссэн үр дүнг бий болгох үүднээс дараах аргачлалыг баримтлан судалгааг хийв:

- Харьцуулалт хийх объектуудын зайлшгүй, тулгамдсан болохыг эхлээд тодорхойлох, оновчтой томьёолох замаар харьцуулан судлах асуудлаа гаргаж тодруулах;
- Харьцуулан судлах улс орнуудыг сонгохдоо үндэсний эрх зүйн тогтолцооны шинж, онцлогийг гол шалгуур болгох;
- Судлах асуудлын томьёолол нь гадаад улсын хуулиудад харилцан адилгүй нэр томьёо дор тусгагдсан байх магадлалтай тул Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх түгээмэл хэрэглэгдэх нэр томьёог жагсаан тухайн улсын хууль тогтоомжид хэрхэн оноосон байгааг товъёглон ашиглах.

Харьцуулсан судалгааг хийхдээ улс орон тус бүрээр, эсхүл судлах сэдвийг төрөлжүүлж бүлэг үүсгэн судлах боломжтой. Гэхдээ энэхүү судалгаа нь гадаад орны эрх зүйн бодит, практик зохицуулалтыг харьцуулан судлахад түлхүү чиглэсэн тул судалгааны үр дүнг үндэсний хууль тогтоомжийг сайжруулахад хайлтын хувьд ашиглахад дөхөм байлгах зорилгоор судлах сэдвийг төрөлжүүлж, тухайн сэдэв дор гадаад орон тус бүрийн зохицуулалтыг судалж дүгнэлээ.

Гадаад улсын хуулиудыг тухайн улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн албан ёсны цахим хуудас болон тухайн улсын хуулиудын орчуулгыг эрхэлдэг байгууллагын албан ёсны цахим хуудаснаас авч ашиглав.

1.2.СУДАЛГААНЫ ЗҮЙЛ БУЮУ СЭДЭВ

Гадаад улсуудын хуулийн харьцуулалт хийж байгаа тохиолдолд харьцуулах зүйл буюу сэдвээ сонгох, хүрээг нь тодорхой болгох, зайлшгүй сэдвийг тухайлан томъёолох нь судалгааны үр дүн зорилгодоо нийцэх гол хүчин зүйл.

Судалгааны зүйл буюу сэдвийг сонгохдоо Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээг харгалзахыг ажлын даалгаварт заасан.

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн 2018 онд хийсэн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ” судалгаа нь Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.1, 4 дүгээр зүйлийн 4.1, 4.4, 5 дугаар зүйлийн 5.5, 7 дугаар зүйлийн 7.3, 8 дугаар зүйл, 9 дүгээр зүйлийг 9.1 дэх хэсгийн хүрээнд хийгдэж зөвхөн 1 зүйл, 6 заалтыг хамарчээ.

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн судалгааны тайландаа Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуультай холбоотой дараах тулгамдсан асуудлыг хөндөж, зохих зохицуулалтыг сайжруулах шаардлагатай гэж дүгнэжээ¹:

- Цэцийг гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа: нийгэм эдийн засгийн баталгааг дэлгэрэнгүй тодорхойлж, нарийвчлан тусгасан зохицуулалт хуульд дутмаг байна;
- Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн баталгаа, үйл ажиллагааны нөхцөлийг тусгасан заалтууд нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, чанд сахиулах зорилтыг хангахад зарим талаар хангалтгүй байна;
- Цэцийн гишүүн давхар ажил эрхлэх боломж нээлттэй байгаа бөгөөд энэ асуудлыг цаашид зохицуулалтгүй орхивол Цэцийн бие даасан, хараат бус байдалд нөлөөлж болзошгүй;
- Цэцийн төсөв, цалингийн сан, гишүүний цалингийн хэмжээний хувьд зарим талаар Улсын Их Хурлаас хараат байгаа байдал ажиглагдаж байна;
- Цэцийг байгуулах журам, Цэцийн дарга, гишүүнд тавих шаардлагыг тусгагдсан заалтууд зарим талаар хангалттай хэрэгжихгүй байна;
- Цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн тохиолдолд албан тушаалаас чөлөөлөгдөх эсэх, хэрхэн чөлөөлөх асуудал зохицуулалтгүй байна;
- Цэцийн хяналтын объект хязгаарлагдмал түвшинд байгаа тул зарим талаар учир дутагдалтай байна.

Ийнхүү тулгамдаж буй, шийдвэрлэх асуудлыг тодорхойлох, улмаар харьцуулсан судалгааны зүйл буюу сэдвийг сонгох, төрөлжүүлэхдээ тухайн тайланг харгалзахын зэрэгцээ дараах нэмэлт эх сурвалжид тулгуурлав:

- 1) Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн 2018 онд хийсэн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ”-ний тайланд Цэцийн бүрэлдэхүүн, бүрэн эрх, Цэцэд хандах эрхийн талаар авсан үзсэн бөгөөд энэ хүрээнд хөндсөн тулгамдсан асуудал, сэдвийг харгалзах;

¹ Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн, “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ” судалгааны тайлан. 2018 он. Эх сурвалж: <http://nli.gov.mn/?p=5108>

2) Монгол Улсын эрдэмтэн, судлаачид цаашид сайжруулах шаардлагатай гэж үзэн анхаарал хандуулсан асуудлуудыг тодруулж харгалзах;

3) Дээрх судалгааны тайланд тусгагдаагүй боловч гадаад улсын хуульд буй шинэлэг зохицуулалтын талаар харьцуулан судлах.

Дээрх эх сурвалжуудын хүрээнд судлахад Үндсэн хуулийн цэцийн хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох талаар дараах асуудлыг тухайлан онцолж, санал дэвшүүлсэн байна:

Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байдлын талаар дэд профессор Д.Наранчимэг дараах асуудлыг онцолсон байна²:

- Үндсэн хууль болон холбогдох хуулиудад Цэцийн бие даасан, хараат бус байдал гэсэн ойлголтыг зөвхөн хараат бус байх гэсэн үгээр илэрхийлсэн байна;
- Гадаад улс орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхүүдийн нэгэн адил Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц нь өөрийн нийгэмд эзлэх өндөр, дээд байр суурьт тохирсон улс төр, хууль зүй, эдийн засаг, зохион байгуулалт, аюулгүй байдлын баталгаагаар хангагдах ёстой ба эдгээр нь Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан байдлын гол шалгуур болно;
- Цэцийн төсөв нь санхүүгийн хувьд бие даасан байж чиг үүргээ хэрэгжүүлж, үйл ажиллагаагаа тасралтгүй, хэвийн явуулах нөхцөлөөр хангагдах ёстой. Улсын Их Хурал төсөв батлахдаа Цэцийн төсвийг танах, хасах явдал гаргадаг;
- Үндсэн хуулийн шүүхтэй ихэнх улс орнууд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг аль болох урт хугацаагаар, тухайлбал, 9-15 жилээр, эсхүл хугацаагүй томилж байна;
- Цэцийн гишүүн Төрийн албаны тухай хуульд заасан төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн бол тэтгэвэрт гарах буюу Цэцийн гишүүний албан тушаалаас чөлөөлөгдөж болно гэж хуульчилсан. Гэтэл 60 настай хүн цэцийн гишүүнээр томилогдлоо гэхэд Үндсэн хуульд заасан бүрэн эрхийн 6 жилийн хугацаагаар 66 нас хүртлээ ажиллах уу, эсхүл насны дээд хязгаар хүрээд чөлөөлөгдөх үү гэдэг асуудал үүсч болзошгүй юм;
- Цэцийн гишүүний бүрэн эрх 6 жилийн хугацаатай ч дараагийн гишүүн томилогдох хүртэл Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байдаг. Цэцийн гишүүнийг нөхөн томилохдоо орон гарсан гишүүнийг урьд томилохоор санал болгосон байгууллага, албан тушаалтан саналаа 14 хоногийн дотор гаргаж, Улсын Их Хурал 30 хоногийн дотор шийдвэрлэхээр хуульд заасан боловч дараа гишүүнийг томилогдох хүртэл 1 сараас 1 жил 5 сар гаруй хугацаанд бүрэн эрхээ үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлсээр ирсэн практик байна;
- Үндсэн хуулийн шүүхтэй ихэнх улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч багшлах, эрдэм шинжилгээний болон бүтээлч ажлаас бусад ямар нэгэн

² Д.Наранчимэг. Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим. Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал. УБ хот, 2017 он, х.219-235.

улс төрийн албан тушаал, мөн давхар цалин хөлс авдаг аливаа ажил, албан тушаал хавсран ажиллахыг хориглосон байдаг;

- Ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга гишүүнд хуваарилдаг. Ийнхүү хуваарилахдаа Цэцийн гишүүний мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилж байгаа хэдий ч субъектив хүчин зүйлийн нөлөөлөл орж болохыг үгүйсгэхгүй. Тиймээс өргөдөл, мэдээллийг бусад улс орны жишгээр аль болох тохиолдлын шинжээр, тойргийн зарчмаар гишүүдэд ялгаваргүй хуваарилдаг байх нь хараат бус байдлын бас нэг баталгаа болно;
- Цэцийн гишүүн өргөдөл, мэдээллийг хүлээн аваад маргааны шинж агуулаагүй байна гэж үзвэл маргаан үүсгэхээс татгалзсан тогтоол гаргадаг. Тэгэхдээ 21 дүгээр зүйлийн 5-д заасан үндэслэлийн алинд ч хамаарахгүй үндэслэл байвал өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэдэг. Энэ нь нэг талаасаа тухайн гишүүний бүрэн эрхийн асуудал мэт боловч нөгөө талаасаа Цэцийн гишүүн хууль зүйн үндэслэлгүйгээр өөрийн үзэмжээр субъектив байр сууринаас хандах нөхцөлийг бүрдүүлсэн гэсэн зүй ёсны шүүмжлэлд цөөнгүй өртүүлж байна.

Улсын Их Хурал, Үндсэн хуулийн цэцийн харилцаанд боловсронгуй болгох зарим асуудлын талаар профессор Т.Лхагваа дараах санал дэвшүүлсэн байна³:

- Үндсэн хуулийн цэцийн тогтоол шийдвэр заавал хэрэгжих дээд хүчин чадалтай гэж Үндсэн хуулиар зохицуулагдсан, гэтэл Үндсэн хуулийн цэцийн хэрэгжээгүй шийдвэр байсаар байгааг юуны урьд эрх зүйн зохицуулалт дутагдаж байгаатай холбон тайлбарлаж болно;
- Улсын Их Хурал Цэцийн шийдвэр болох Их суудлын хуралдаанаас гаргасан тогтоолыг хүлээж авахдаа хууль дахь Үндсэн хуулийн зөрчлийг арилгахгүй байх тохиолдол ажиглагдсаар байна;
- Улсын Их Хурлаас бүр 1994 онд Шүүх байгуулах тухай хуулиар дүүрэг дундын шүүх байгуулсныг Цэц тухайн цагт нь Үндсэн хууль зөрчсөнийг эцэслэн шийдвэрлэж байсан. Гэтэл Үндсэн хуулийн зөрчил гэж үзсэн асуудал бусад асуудалтай нэгтгэгдэн 20 жилийн дараа сэргэн хуульчлагдсан юм. Ийнхүү Үндсэн хуулийн зөрчилтэй асуудлыг дахин дахин сэргээсээр байгаа нь хууль тогтоогчдын зүгээс шүүх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг хүлээн зөвшөөрч чадахгүй байна гэсэн дүгнэлтэнд хүргэж байна;
- Үндсэн хууль зөрчсөнийг тогтоосон Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийг Улсын Их Хуралд оруулсны дараа 15 хоногийн дотор хэлэлцэх хуулийн хугацааг ч баримтлахгүй байгаа нь эрх зүйн хийдэл үүсгэх ноцтой үр дагаврыг дагуулж байна;
- Цэцийн шийдвэр нь дүгнэлт, тогтоол, магадлал гэсэн хэлбэртэй байна гэж хуульд заасан. Иймд тогтоолыг эцсийнх, дүгнэлтийг цаашид авч үзэх

³ Т.Лхагваа. Монгол Улсын Их Хурал, Үндсэн хуулийн цэцийн харилцааны төлөв хандлага, түүнийг боловсронгуй болгох зарим боломж. Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал. УБ хот, 2017 он, х.208-218.

боломжтой шийдвэр гэж процессын онол арга зүйн үүднээс хандвал эрх зүйн мэтгэлцээн үр дүнтэй, зөв гольдролоор өрнөнө.

Үндсэн эрхийн зөрчлийн тухай өргөдөл, Цэцийн гишүүний хариуцлага, Үндсэн хууль дахь Цэцийн зохицуулалтын талаар доктор, дэд профессор О.Мөнхсайханы хөндөж тавьсан асуудал⁴:

- Үндсэн хуулийн хяналт бол үндсэн эрхийг хамгаалах гол механизм бөгөөд иргэн үндсэн эрх нь ердийн шүүхээр хамгаалагдаж чадахгүй бол Цэцэд хандах боломжтой гэж олон үндсэн хууль тогтоогчид ойлгож байсан. Ардын Их Хурал энэ санаанаас илэрхий татгалзаагүй бөгөөд Үндсэн хуулийн 66-р зүйлд иргэний өргөдөл, мэдээлэл гэсэн ерөнхий заалт оруулсан. Энэ ерөнхий заалтыг хамгийн үндэслэлтэй үзэл баримтлалаар тайлбарлах хэрэгтэй.
- Өргөдлийг үндсэн хуулийн гомдлоор ойлговол түүнийг хүсэлттэй адилхан дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэх хоёр шатлалтай процедураар шийдвэрлэж болохгүй. Цэц өргөдлөөр үүсгэсэн маргааныг нэг удаа эцэслэн шийдвэрлэж, уг шийдвэрээ Улсын Их Хурал руу явуулахгүй байхаар хуульчлах хэрэгтэй. Мөн иргэний мэдээлэл гэдгийг Үндсэн хуулийн маргаан үүсгэх үндэслэл гэж үзэхгүй харин *amicus curiae* гэсэн агуулгаар ойлгож, нэгэнт үүсгэсэн маргааныг зөв шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой үндэслэл, судалгааг маргааны тал биш иргэнээс авах суваг болгох нь илүү зохистой.
- Цэц иргэний өргөдлөөр үндсэн эрхийн маргааныг магадлан шийдвэрлэж эцсийн шийдвэр гаргахаар хуульчлах нь зүйтэй
- Үндсэн хуулийн зарчим болон харьцуулсан үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны үр дүнд тулгуурлан Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх тогтолцоог оновчтой тодорхойлох шаардлагатай байна. Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх тогтолцоог боловсронгуй болгоход үндсэн хуульд ардчилал хөгжсөн орны жишиг төдийлөн тохирохгүй байж магадгүй. Эдгээр оронд Үндсэн хуулийн шүүгчид нь гэмт хэрэгт холбогдох, сахилгын эсхүл захиргааны зөрчил гаргах нь ховор. Гаргалаа ч хариуцлага ногдуулахаас өмнө ёс зүйн хариуцлага хүлээж өөрсдөө огцрох соёл хөгжсөн. Тиймээс Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх тогтолцоог сайжруулахын тулд манайхтай адилхан асуудалтай тулгарч буй Латви, Чех, Польш, Өмнөд Солонгос зэрэг улсуудын үндсэн хуулийн шүүхийн зохицуулалтыг харах нь зүйтэй.
- Цэц хараат бус байх ёстой. Хараат бус байхын тулд олон зүйлийг хийх шаардлагатай. Аль ч улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг нэг удаа урт хугацаагаар томилж байж хараат бус байдлыг хангадаг. Тухайлбал, ес эсвэл арван хоёр жилээр нэг удаа томилоод дараа нь дахин томилдоггүй.

⁴ О.Мөнхсайхан. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтөд цэцийн асуудлыг авч хэлэлцэх хэрэгтэй. Эх сурвалж: <http://www.sonin.mn/news/politics-economy/95927>, нийтлэгдсэн огноо: 2018.10.11; "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх асуудалд хийсэн дүн шинжилгээ", "Цэцийн гишүүн болон Дээд шүүхийн шүүгчийн тусгай саналын нийтлэх нь Үндсэн хууль зөрчөөгүй", Эх сурвалж: <https://www.academia.edu/28800941/>

Герман улс энэ зохицуулалтыг Үндсэн хуульдаа заадаггүй, ердийн хуулиараа зохицуулдаг. Гэтэл манай Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүдийн хувьд дөрөв, гурав, хоёр, нэг жилээр буюу тогтсон хязгааргүйгээр олон удаа томилдог нь Үндсэн хуулийн Цэцийн гишүүд хараат бус гэдэгт эргэлзээ төрүүлж байна.

- Үндсэн хуулийн Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг илэрхийлэх чухал зүйл нь олонхоос өөр үндэслэл, байр суурьтай гишүүн түүнийгээ нийтэд илэрхийлэхийг зөвшөөрөх явдал. Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн бүрэлдэхүүний олонх Үндсэн хуулийг буруу тайлбарлаад буруу шийдчихлээ гэж үзэж буй Цэцийн гишүүн энэ тухай тусгай саналаа нийтлэх эрхтэй байх ёстой. Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч ийм эрхтэй байдаг. 2016 онд энэ эрхийг хуулиар нээж өгсөн боловч Цэц өөрөө дахин хүчингүй болгосон.
- Үндсэн хуулийн Цэц зөрчигдсөн хүний эрхийг хамгаалах, хараат бус байх, гишүүдийнхээ хараат бус байдлыг бэхжүүлэх шинэчлэлийг нурааж, хүний эрхийн гомдлыг хүлээж авахгүй байгаа нь маш том асуудал болчихоод байна. Үндсэн хуулийн цэцийг хараат бус, хүний эрхийг хамгаалдаг шүүх болгох талаар Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулж шийдэхээс өөр аргагүй. Гэвч сүүлийн хэдэн жил болсон Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт өөрчлөлтийн талаарх хэлэлцүүлэгт Цэцийн асуудлыг анхаарч үзэхгүй байна.

Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийн маргааныг Цэц шийдвэрлэх боломж, хандлагын талаар судлаач, багш Д.Ганзориг ийнхүү тэмдэглэсэн⁵:

- Манай хууль тогтоомж, практикаар иргэн хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагаас гаргасан шийдвэрт л хамааруулж гомдол гаргах боломжтой. Харин шүүх эрх мэдлийн байгууллагаас гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн гэдэг үндэслэлээр хандсан тохиолдол байхгүй;
- Монгол Улсад хүний эрхийн бүхий л төрлийн зөрчлийн асуудлыг Үндсэн хуулийн цэц хянан шийдвэрлэх асуудлаар олон удаагийн хэлэлцүүлэг өрнүүлж, үүний үндсэн дээр шийдвэрлэх асуудал, гарч болох эерэг болон сөрөг үр дагаврын талаар тодорхой түвшинд ойлголцох шаардлага байна;
- Ямар үр дүн гарахаас үл хамаарч хүний үндсэн эрхийг тухайлан хамгаалах талаар эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох алхам хийх.

Ийнхүү Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ болон судлаач, эрдэмтдийн санал, дүгнэлтийг харгалзан Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн эрх зүйн зохицуулалт, түүний хэрэгжилтэнд тулгамдаж буй, цаашид боловсронгуй болгох асуудлыг дараах байдлаар сэдэвлэн нэгтгэж тухайн асуудал-сэдвийн хүрээнд гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх зүйн зохицуулалтыг харьцуулан судаллаа. Үүнд:

1. **Үндсэн хуулийн шүүхийг байгуулах журам:** Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх маргаан, Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн үндэс,

⁵ Д.Ганзориг. Үндсэн эрхийн маргаан – Цэц шийдвэрлэх боломж, хандлага. 2017 он. Эх сурвалж: <https://www.conscourt.gov.mn/?p=4102>

- гадаад орны Үндсэн хуулинд Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар тусгагдсан байдал, шүүгчийг томилох эрх бүхий этгээд, гишүүний статус;
2. **Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах шаардлага, гишүүний хараат бус байдлын баталгаа:** Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах боловсрол, мэргэшил, ажлын туршлагын шаардлага, бүрэн эрхийн хугацаа ба насны дээд хязгаар, давхар ажил эрхлэх хязгаарлалт, гишүүнийг огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэл, процедур;
 3. **Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа:** Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү, маргаан хянан шийдвэр ажиллагааны зардал-тэмдэгтийн хураамж, ажлын алба.

1.3.ХАРЬЦУУЛАН СУДЛАХ УЛСЫГ СОНГОСОН ШАЛГУУР

Харьцуулсан судалгаа хийх ажлын даалгаварт эрх зүйн соёл, тогтолцоо ижил, санал болгохуйц 5-аас доошгүй улсыг сонгохыг заасан. Энэхүү судалгаа нь эрх зүйн зохицуулалтыг сайжруулахад чиглэж байгаа тул харьцуулан судлахаар сонгох улс нь эрх зүйн хөгжлийн хувьд ололттой туршлага бүхий байх, түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн загвар нь манай улсынхтай төсөөтэй байх нь зүйтэй гэсэн шалгуур тавилаа. Ийнхүү харьцуулан судлах улсыг дараах шалгуурыг тавьж сонголоо:

1. Эрх зүйн хөгжлийн хувьд ололттой туршлагатай байх;
2. Эрх зүйн соёл, тогтолцоо ижил байх;
3. Үндсэн хуулийн хяналтын загвар төсөөтэй байх.

Эрх зүйн хөгжлийн хувьд туршлагатай, илүү байх шалгуур хангасан байдал:

“World Justice Project” байгууллага 2008 оноос эхлэн дэлхийн улс орнуудын эрх зүйт ёсны индекс буюу Rule of Law индексийн судалгааг жил бүр гаргаж байна. Rule of Law индексийн үзүүлэлтийг эрх зүйн хөгжлийг тодорхойлохуйц гэж үзэж болох нийт 8 үзүүлэлтээр гаргадаг. Үүнд засгийн эрх мэдлийг хязгаарлах хязгаарлалтууд, авилгагүй байдал, нээлттэй засгийн газар, үндсэн эрх, дэг журам, аюулгүй байдал, хууль дүрэм үйлчилдэг, хэрэгждэг байх, иргэний шүүх, шүүн таслах ажиллагаа, эрүүгийн шүүн таслах ажиллагаа үзүүлэлт багтдаг.

Монгол Улсын хувьд 2012 оноос энэ судалгаанд хамрагдсан ба 2018-2019 оны “Rule of Law” индексийн үзүүлэлтээр судалгаанд хамрагдсан 126 орноос 53-т эрэмбэлэгджээ.

Иймд харьцуулан судлах улсыг товлэхдоо эрх зүйн хөгжил буюу Rule of Law/Эрх зүйт ёсны үзүүлэлтээр манай улсаас урд “алхаж” яваа, эрх зүйн хөгжлийн шилжилтийн үе шатуудыг хэдийнээ туулсан, шалгагдаж туршигдсан зохицуулалт бүхий улсыг сонгох нь илүү ач холбогдолтой. Эдгээр улсыг жагсаавал:

Эрх зүйт ёсны индексийн үзүүлэлт: дэлхийн улсуудын эрэмбэ⁶

 Denmark	1		
 Norway	2		
 Finland	3		
 Sweden	4		
 Netherlands	5		
 Germany	6		
 Austria	7		
 New Zealand	8		
 Canada	9		
 Estonia	10		
 Australia	11		
 United Kingdom	12		
 Singapore	13		
 Belgium	14	Croatia	42
 Japan	15	Grenada	43
 Hong Kong SAR, China	16	Botswana	44
 France	17	Dominica	45
 Republic of Korea	18	Argentina	46
 Czech Republic	19	South Africa	47
 United States	20	Ghana	48
 Spain	21	Jordan	49
 Portugal	22	Jamaica	50
 Uruguay	23	Malaysia	51
 Costa Rica	24	Senegal	52
 Chile	25	Mongolia	53
 Slovenia	26		
 Poland	27		
 Italy	28		
 Barbados	29		
 St. Kitts & Nevis	30		
 Romania	31		
 United Arab Emirates	32		
 Antigua & Barbuda	33		
 Namibia	34		
 St. Vincent & the Grenadines	35		
 Greece	36		
 Mauritius	37		
 St. Lucia	38		
 Bahamas	39		
 Rwanda	40		
 Georgia	41		

⁶World Justice Project. Rule of Law Index. 2019, Page 16./ Эрх зүйт ёсны индекс. 2019, 16 дахь талд. Эх сурвалж: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2019-Single%20Page%20View-Reduced_0.pdf

Ийнхүү эрх зүйн хөгжлийн тодорхой үзүүлэлтүүдээр манай улсаас өмнө эрэмбэлэгдсэн эдгээр 52 улсаас эрх зүйн соёл, тогтолцоо болон Үндсэн хуулийн шүүхийн загварын ижил, төсөөтэй байдалд үндэслэн харьцуулан судлах 5 улсыг сонгосон юм.

Эрх зүйн соёл, тогтолцоо ижил байх шалгуур хангасан байдал:

Эрх зүйн бүлүүдийг тодорхойлох буюу үндэсний эрх зүйн тогтолцоонуудыг төрөлжүүлэн ангилахад эрх зүйн тогтолцооны үүсэл, гарал, хөгжлийн түүх, эрх зүйн эх сурвалж, эх сурвалжийн системчлэл, хууль зүйг тайлбарлах арга ажиллагаа зэргээс хамаарч эрдэмтэд янз бүрийн ангилал хийж байна.

Гэхдээ тэдгээр олон янз ангилалт дотор эрх зүйн хоёр тогтолцоог ангилсан байдал байнга давтагдаж байгаагаас үзвэл эрх зүйн эдгээр тогтолцоо буюу бүл оршиж байгаа гэдэг нь маргаангүй болохыг илтгэнэ. Энэ нь ром-германы эрх зүйн тогтолцоо, англи-саксоны эрх зүйн тогтолцоо билээ. Энэ төрөлжүүлэлт дээр нэмэгдээд исламын эрх зүйн тогтолцоо, социалист эрх зүйн тогтолцоо, уламжлалт эрх зүйн тогтолцоо гэх мэт ангилалтууд хөвөрнө.

Монгол Улс хамаарах ром-германы эрх зүйн тогтолцоо нь маргаангүй нэгэн бие даасан эрх зүйн бүл мөн тул эрх зүйн тогтолцооны төрөлжүүлэлтийн учир шалтгаан руу хэт "өнгийлгүйгээр" манай улсын хамаарч буй ром-германы эрх зүйн бүлийн 98 улс⁷ байна. Тэгвэл ром-германы бүлийн эдгээр улсаас 27 улс нь дээр дурдсан эрх зүйт ёсны индексээр манай улсын өмнө эрэмбэлэгдсэн:

Тоо	Улс	Эрх зүйт ёсны индексийн эрэмбэ
1	Дани	1
2	Норвеги	2
3	Финлянд	3
4	Швед	4
5	Нидерланд	5
6	Герман	6
7	Австри	7
8	Эстони	10
9	Бельги	14
10	Япон	15
11	Франц	17
12	Бүгд Найрамдах Солонгос улс	18
13	Бүгд Найрамдах Чех улс	19
14	Испани	21
15	Португал	22
16	Уругвай	23
17	Коста Рика	24
18	Чили	25
19	Словени	26
20	Польш	27

⁷List of national legal systems. / Улс үндэстнүүдийн эрх зүйн тогтолцооны жагсаалт. Эх сурвалж: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_national_legal_systems. Нэвтэрсэн огноо: 2019.08.04

21	Итали	28
22	Румын	31
23	Грек	36
24	Маврити	37
25	Гүрж	41
26	Хорват	42
27	Аргентин	46

Ром-германы бүлд хамаарах, эрх зүйн хөгжлийг тодорхойлох үзүүлэлтээр манай улсын өмнө эрэмбэлэгдсэн энэхүү 27 улсаас Үндсэн хуулийн хяналтын загвараас шалтгаалж сонголт хийн 5 улсыг харьцуулахаар товлон.

Үндсэн хуулийн хяналтын загвар төсөөтэй байх
шалгуур хангасан байдал:

Дэлхийн улсуудын Үндсэн хуулийн хяналт нь зохион байгуулалтын хувьд дараах хэдэн загварт хуваагдаж байна⁸:

1. **Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвар:** Энэ загварын онцлог нь Үндсэн хуулийн асуудлыг аль ч шатны ердийн шүүх нийтлэг журмаар хэлэлцэн шийдвэрлэж болдог.
2. **Хамтын нөхөрлөлийн (Маврики) шинэ загвар** нь Европ, Америкийн загвараас өөр юм. Энэ бол улс төрийн томилгоогүй, ердийн шүүгчдээс бүрдсэн Дээд шүүхийн харьяалал дахь төвлөрсөн хяналтын загвар бөгөөд урьдчилсан хяналт хэрэгжүүлж зөвлөмжийн шинжтэй үүрэг гүйцэтгэнэ. Гэхдээ хууль батлагдсаны дараа хяналт хийх боломжтой бөгөөд шийдвэр нь нийтээр дагаж мөрдөх шинжтэй байдаг.
3. **Австрийн буюу Үндсэн хуулийн хяналтын эх газрын загвар:** Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай аливаа асуудлыг тусгай болзол шаардлагыг хангасан шүүгч бүхий Үндсэн хуулийн шүүх, эсхүл зарим тохиолдолд Дээд шүүх, түүний танхим тусгайлсан журмаар авч үзэх тогтолцоо. Энэ нь гол төлөв ерөнхий хяналт байдаг ч заримдаа тодорхой хяналт хийх тохиолдол байдаг. Батлагдсаны дараах хяналтын зэрэгцээ урьдчилсан хяналт хийхийг ч бас үгүйсгэдэггүй. Энэ загвартай улс орнуудад үндсэн хуулийн хяналтыг дараах төрлийн байгууллага хэрэгжүүлдэг:
 - а) **Үндсэн хуулийн шүүх (Монгол Улс);**
 - б) Дээд шүүх болон түүний тусгай танхим;
 - в) Үндсэн хуулийн зөвлөл.
4. **Холимог буюу Америкийн эх газрын загвар:** энэ бол тархмал /Дээд шүүх, түүний танхим/ болон төвлөрсөн /Үндсэн хуулийн шүүх/ тогтолцооны аль алиных нь шинжийг агуулсан загвар юм. Тухайн улсын бүх ердийн шүүх нь Үндсэн хуультай зөрчилдсөн хуулийг хэрэглэхгүй байх эрхээр хангагдсан байдаг.
5. **Францын буюу эх газрын загвар:** энэ загвар нь Үндсэн хуулийн зөвлөлийн зарчимд үндэслэсэн байдаг. Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай

⁸ С.Энхцэцэг. Дэлхийн улсуудын Үндсэн хуулийн хяналт: харьцуулалт. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинэтгэл /Илтгэлийн эмхэтгэл/. 2018 он, 35-38 дахь талд.

асуудал нь Үндсэн хуулийн хяналтын тусгай байгууллага болох Үндсэн хуулийн зөвлөл, түүнчлэн Дээд шүүхийн тусгай танхимаар тусгайлсан журмын дагуу хянагддаг бөгөөд урьдчилан сэргийлэх, зөвлөх шинжтэй шийдвэр гаргадаг ч сонгуулийн маргаантай асуудлаар хариуцлага хүлээлгэх хэлбэрийн хяналтыг ч хэрэгжүүлдэг.

6. **Бусад загвар:** Үндэсний зөвлөл, Парламент болно Парламентын тусгай байгууллагаас Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлдэг улсууд энэ төрлийн онцлог загвартай.
7. **Үндсэн хуулийн хяналт буюу Үндсэн хуулийн шүүхийн хяналтын тогтолцоогүй улс:** Их Британи, Нидерланд зэрэг.

Эрх зүйн бүл-тогтолцоо ижил, эрх зүйн хөгжил илүү байх шалгуурыг хангасан дээр дурдсан 27 улс Үндсэн хуулийн хяналтын эдгээр 7 загварын алинд нь хамаардаг талаар тодруулбал⁹:

Тоо	Улс	Эрх зүйт ёсны индексийн эрэмбэ	Үндсэн хуулийн хяналтын загвар
1	Дани	1	1: Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвартай
2	Норвеги	2	1: Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвартай
3	Финлянд	3	5: Францын буюу эх газрын загвартай
4	Швед	4	1: Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвартай
5	Нидерланд	5	7: Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоогүй улс
6	Герман	6	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
7	Австри	7	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
8	Эстони	10	1: Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвартай
9	Бельги	14	3.б: Дээд шүүх болон түүний тусгай танхимтай
10	Япон	15	1: Америкийн буюу шүүхийн хяналтын загвартай
11	Франц	17	5: Францын буюу эх газрын загвартай
12	Бүгд Найрамдах Солонгос улс	18	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
13	Бүгд Найрамдах Чех улс	19	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
14	Испани	21	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
15	Португал	22	4: холимог-Америкийн эх газрын загвартай
16	Уругвай	23	3.б: Дээд шүүх болон түүний тусгай танхимтай
17	Коста Рика	24	3.б: Дээд шүүх болон түүний тусгай танхимтай
18	Чили	25	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
19	Словени	26	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
20	Польш	27	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
21	Итали	28	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй

⁹ Монгол Улс 3.а буюу Үндсэн хуулийн шүүхтэй байдаг загварт хамаардаг.

22	Румын	31	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
23	Грек	36	4: холимог-Америкийн эх газрын загвартай
24	Маврити	37	3.в: Үндсэн хуулийн зөвлөлтэй
25	Гүрж	41	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
26	Хорват	42	3.а: Үндсэн хуулийн шүүхтэй
27	Аргентин	46	3.а: Тукуман муж нь Үндсэн хуулийн шүүхийн загвартай

Ийнхүү Герман, Австри, Солонгос, Чех, Испани, Чили, Словени, Польш, Итали, Румын, Гүрж, Хорват гэсэн эдгээр 12 улс нь эрх зүйн тогтолцооны хувьд манай улстай ижил, эрх зүйн хөгжлийг тодорхойлох эрх зүйт ёсны индексээр өмнө эрэмбэлэгдсэний зэрэгцээ Монгол Улстай адил Австрийн буюу Үндсэн хуулийн хяналтын эх газрын загварт хамаардаг, Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтолцоотой юм.

Үүний зэрэгцээ ОХУ хэдийгээр эрх зүйт ёсны индексээр 88-д эрэмбэлэгдсэн ч гэсэн, эрх зүйн соёл, тогтолцоо, эрх зүйн түүхийн хувьд Монгол Улстай төсөөтэй, мөн Үндсэн хуулийн хяналтын механизмын нэг загварт хамаардаг зэргээс шалтгаалан сонголт хийх улсуудын жагсаалтанд багтаав.

Түүнчлэн пост социалист улсуудаас Латви улс 1953 онд Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль баталж өнөөг хүртэл тухайн хуулиа сайжруулан хэрэгжүүлж байгаа тул судлах нь зүйтэй юм. Латви улс 2019 онд эрх зүйт ёсны индекс тогтоох судалгаанд хамрагдаагүй боловч 2018 оны судалгаагаар 36-д эрэмбэлэгдсэн байна.

Ийнхүү эрх зүйн соёл, тогтолцоо, эрх зүйн түүхийн хувьд манай улстай төсөөтэй эдгээр 14 улсыг газар зүй, түүхийн байдлаар нь авч үзвэл:

Европ тив: **Герман, Австри, ОХУ, Латви, Чех, Испани, Словени, Польш, Итали, Румын, Хорват;**
 Ази тив: **Солонгос, Гүрж;**
 Төв Америк: **Чили;**
 Эдгээрээс пост
 Социалист улс нь: **ОХУ, Латви, Чех, Словени, Польш, Румын, Гүрж, Хорват.**

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоо нь Австрийн буюу Үндсэн хуулийн хяналтын эх газрын загварт хамаардаг тул энэ загварыг хөгжүүлсэн арвин туршлагатай Европ тивийн улсуудын төлөөлөл болгон **Герман, Австри** улсыг харьцуулан судлахаар сонгов.

ОХУ нь эрх зүйт ёсны индексээр 88-д эрэмбэлэгдсэн ч манай улстай эрх зүйн соёл, түүх, тогтолцооны хувьд хамгийн ойр, төсөөтэй, мөн Үндсэн хуулийн хяналтын ижил загвартай тул харьцуулан судлах улсад багтаав.

Пост социалист улсуудаас Балтийн тэнгисийн орнуудад эрх зүйн шинэчлэлийг үр дүнтэй хийсэн нь манай улсын хувьд мөн судалбал зохих туршлага байх тул 1953 онд Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиа баталж өнөөг хүртэл тухайн хуулиа сайжруулан хэрэгжүүлж байгаа **Латви** улсыг харьцуулан судлах нь зүйтэй гэж үзлээ.

Монгол Улс ази тивийн улсын хувьд энэ тив дэх тус тусын соёл, түүхийн өвөрмөц онцлогтой бусад улсын сайн туршлагыг мөн судлах нь ач холбогдолтой байх тул ази тивээс эрх зүйн нэг бүлд харьяалагддаг, Үндсэн хуулийн хяналтын нэг

загвартай, эрх зүйт ёсны индексээр илүү яваа Солонгос улсыг судалгаанд хамрууллаа.

ХОЁР.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙГ БАЙГУУЛАХ ЖУРАМ

- 2.1. Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх асуудал
- 2.2. Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнийг томилох
- 2.3. Орон тооны, орон тооны бус гишүүний статус

2.1. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ХАРЬАЛАН ШИЙДВЭРЛЭХ АСУУДАЛ

Улс орнууд үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн үндсийг үндсэн хуулиараа тогтоож, улмаар үндсэн хуулиасаа эх авсан органик буюу салбар хуулиуд баталж мөрдөж байгаа нь нийтлэг байна.

Харин хянан шийдвэрлэх ажиллагааны журмыг зарим улс нь хуулиар, зарим нь дүрмээр зохицуулж байгаа ялгаа байна.

ХБНГУ, Австри, ОХУ, Солонгос, Латви улсууд үндсэн хуулийн хяналтын асуудлыг Үндсэн хуулиндаа бие даасан бүлэг үүсгэн, эсхүл бие даасан бүлэггүйгээр холбогдох бусад бүлгүүдэд тусган зохицуулсан байна.

Үндсэн хуулийн хяналтын талаарх органик хуулиар зохицуулах асуудал нь Үндсэн хуулинд нь тусгагдсан байгаа зохицуулалтаас ихээхэн хамаарч байх тул юуны өмнө эдгээр улсын Үндсэн хууль дахь үндсэн хуулийн хяналттай холбоотой заалтуудыг харьцуулан авч үзэх нь зүйтэй байна.

ХБНГУ -ын Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж:

- Үндсэн хууль (1949 он);
- Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль;
- Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журам (2014 он);
- Шүүгчийн тухай хууль 1972 он.

Нийт 11 бүлгээс бүрдэх Германы Үндсэн хуулинд¹⁰ Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар тухайлсан бүлэггүй бөгөөд Холбооны улсын Ерөнхийлөгч (5-р бүлэг), Шүүх эрх мэдэл (9-р бүлэг), Онц байдал (10.а-р бүлэг) гэсэн бүлгүүдэд Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар нийт 14 зүйл¹¹ бүхий зохицуулалт тусгагджээ.

Германы Үндсэн хуулинд Үндсэн хуулийн шүүхийг **шүүхийн системд** хоёрдмол утгагүйгээр, шууд багтаасан нь Монгол Улсын Үндсэн хуульд зааснаас ялгаатай байна.

92 дугаар зүйл. Шүүхийн байгууллага

Шүүх эрх мэдлийг шүүгч нар хэрэгжүүлнэ; түүнийг Холбооны Үндсэн хуулийн шүүх, энэ Үндсэн хуулинд тусгагдсан холбооны шүүхүүд болон муж улсын шүүхүүд хэрэгжүүлнэ.¹²

¹⁰ Basic Law of the Federal Republic of Germany. Эх сурвалж: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>

¹¹ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн 18, 21, 41, 61, 84, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 115, 126, 127 дугаар зүйл.

¹² Article 92 [Court organisation]

Үндсэн хуулийн шүүх дараах асуудлыг харьяалан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 13-р зүйлд тусгажээ:

- ✓ Үг хэлэх, хэвлэн нийтлэх, багшлах, нэгдэн нийлэх, захидал харилцааны нууцтай байх, өмчтэй байх, орогнол хайх зэрэг үндсэн эрх зөрчигдсөн талаарх маргаан¹³;
- ✓ Улс төрийн намын үйл ажиллагаа Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэхийг тогтоох¹⁴;
- ✓ Улс төрийн намын төрөөс авах санхүүжилтийг зогсоох;
- ✓ Бундестагаас гаргасан сонгуулийн хүчин төгөлдөр байдал, суудал авсан, алдсан талаарх шийдвэрт гаргасан гомдлыг хянах¹⁵;
- ✓ Холбооны Ерөнхийлөгчийг Үндсэн хууль, хууль зөрчсөн үндэслэлээр албан тушаалаас нь огцруулах асуудлыг зохих албан тушаалтан танилцуулсны дагуу гэм бурууг нь тогтоож, огцруулах¹⁶;
- ✓ Холбооны хуулийг муж улс зөрчсөн эсэх тухай Бундесратын шийдвэрийг хянах¹⁷;
- ✓ Тухайлсан бүрэн эрх¹⁸:
 - Холбооны дээд байгууллага, эсхүл Үндсэн хууль, бусад хуулиар эрх олгогдсон бусад байгууллага бүрэн эрх олгогдсон эсэх талаар маргаан гарсан тохиолдолд Үндсэн хуулийг тайлбарлах;
 - Холбооны, эсхүл муж улсын хууль Үндсэн хуульд, муж улсын хууль Холбооны хуульд нийцсэн эсэх асуудлыг шийдвэрлэх;
 - Холбооны улс, муж улсын хоорондын эрх, үүргийн талаарх, мөн муж хоорондын нийтийн эрх зүйн маргааныг шийдвэрлэх;
 - Үндсэн эрхийн талаарх хувь хүний гаргасан гомдлыг шийдвэрлэх;
 - Нутгийн өөрөө удирдах эрхийг зөрчсөн хуулийн талаарх маргааныг шийдвэрлэх (тухайн хуулийн талаарх маргааныг мужийн Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрлээгүй тохиолдолд);
 - Бундестагийн сонгуульд оролцох улс төрийн намд тооцоогүйтэй холбоотой маргааныг шийдвэрлэх;
 - Үндсэн хуульд заасан тодорхой асуудлаар Холбооны улсын хэмжээнд хууль гаргах шаардлагагүй байгаа, эсхүл Холбооны хууль цаашид гарах боломжгүй талаарх асуудлыг шийдвэрлэх;
 - Холбооны улсын хуульд заасан бусад асуудлыг шийдвэрлэх.

The judicial power shall be vested in the judges; it shall be exercised by the Federal Constitutional Court, by the federal courts provided for in this Basic Law and by the courts of the Länder.

¹³ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 18-р зүйл.

¹⁴ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 21-р зүйл.

¹⁵ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 41-р зүйл.

¹⁶ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 61-р зүйл.

¹⁷ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 84-р зүйл.

¹⁸ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 93-р зүйл.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхээс ялгагдах онцлог нь үндсэн эрх зөрчигдсөн талаарх гомдлыг Германы Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрлэх бүрэн эрхтэй.

Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний талаар:

Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүнийг 2 заалт бүхий 94-р зүйлд тусгажээ. Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүн **шүүгч нар** болон **бусад гишүүдээс** бүрдэнэ гэсэн нь бусад улсуудаас онцлог байна.

Гишүүдийн нийт тоог дурдаагүй боловч нийт бүрэлдэхүүний тэн хагасыг Бундестаг, нөгөө хагасыг Бундесрат сонгохоор заажээ. Гишүүд нь Бундестаг, Бундесрат, Холбооны Засгийн газар, муж улсын зохих шатны байгууллагын гишүүн байж болохгүй гэсэн шаардлагатай¹⁹.

Холбооны Үндсэн хуулийн зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг Холбооны хуулиар баталж зохицуулна гэжээ. Ингэхдээ тухайн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь аль шатандаа хуулийн адил хүчин чадал агуулахыг зааж өгнө гэж тухайлан дурдаж өгчээ. Түүнчлэн энэ хуулиар үндсэн хуулийн гомдол гаргахаас өмнө бусад хуулийн арга хэмжээ авах бүх үе шатыг барагдуулсан байхыг шаардаж болох бөгөөд ийм гомдлыг авч хэлэлцэх эсэхийг тогтоох тусдаа процедурыг тусгаж болно гэж Үндсэн хуулийн 94-р зүйлийн 2-т заажээ.

Үндсэн хуульд холбооны шүүгчийн эрх зүйн байдлын талаар:

Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн нь шүүгч болон бусад гишүүдээс бүрдэж, харин Холбооны шүүгчийн эрх зүйн байдлыг хуулиар тогтооно гэжээ²⁰.

Шүүгчийн эрх зүйн байдалд хамаарах асуудлаас огцруулах үндэслэлийг тухайлж Үндсэн хуулиндаа тусгасан байна: хэрэв Холбооны шүүгч нь ажил үүргээ гүйцэтгэж байхдаа, эсхүл бусад үед Үндсэн хуулийн зарчим, эсхүл муж улсын үндсэн хуулийн шийдвэрийг зөрчвөл Бундестагийн өргөдлийг үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүх 2/3-ын саналаар тухайн шүүгчийг шилжүүлэх, эсхүл огцруулах шийдвэр гаргаж болно²¹.

Австри Улсын Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж:

- Үндсэн хууль (1930 он);
- Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль (1953 он).
- Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журам (1946).

Нийт 9 бүлгээс бүрдэх Австрийн Үндсэн хуулинд Үндсэн хуулийн хяналтын талаар “Үндсэн хуулийн ба Захиргааны баталгаа” гэсэн 7-р бүлэгт зонхилон заажээ.

¹⁹ Article 94 [Composition of the Federal Constitutional Court]

(1) The Federal Constitutional Court shall consist of federal judges and other members. Half the members of the Federal Constitutional Court shall be elected by the Bundestag and half by the Bundesrat. They may not be members of the Bundestag, of the Bundesrat, of the Federal Government or of any of the corresponding bodies of a Land.

²⁰ ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, 98-р зүйлийн 1 дэх хэсэг.

²¹ Мөн зүйлийн

(2) If a federal judge infringes the principles of this Basic Law or the constitutional order of a Land in his official capacity or unofficially, the Federal Constitutional Court, upon application of the Bundestag, may by a two-thirds majority order that the judge be transferred or retired. In the case of an intentional infringement it may order his dismissal.

Австрийн Үндсэн хуулинд Дээд шүүх иргэний болон эрүүгийн хэрэг шийдвэрлэх эцсийн шатны шүүх²² гэж зааснаас үзвэл шүүхийн системд Үндсэн хуулийн шүүхийг хамааруулаагүй байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрлэх, тогтоох асуудлуудыг Үндсэн хуулиндаа нилээд дэлгэрэнгүй оруулсан байна. Үүнд:

1. Бүрэн эрхийн маргаан шийдвэрлэх²³:
 - Шүүх ба захиргааны байгууллага хоорондын;
 - Иргэний, эрүүгийн хэргийн шүүх ба захиргааны шүүх, эсхүл Захиргааны дээд шүүх хоорондын, мөн Үндсэн хуулийн шүүх ба бусад шүүх хоорондын;
 - Холбооны улс ба муж улс хоорондын, эсхүл муж улсуудын хоорондын;
 - Хууль тогтоох, гүйцэтгэх бүрэн эрх нь Холбооны улс, эсхүл орон нутагт хамаарах эсэхийг тодорхойлох;
2. Холбооны ба муж улс хооронд байгуулсан гэрээнд тусгагдсан санхүүгийн үүрэг хэрэгжсэн эсэхийг тогтоох²⁴;
3. **Парламентын шалгах хороотой холбоотой дараах асуудлыг шийдвэрлэх²⁵:**
 - Үндэсний зөвлөл (парламент)-ийн процедурын хорооны шийдвэрийн талаарх шаардлага (тухайн хороо байгуулах гишүүдийн $\frac{1}{4}$ дэмжсэн байх). Ингэхдээ шалгах хороо байгуулах Үндэсний зөвлөлийн гишүүдийн $\frac{1}{4}$ -ийн шаардлагыг эрх зүйд нийцээгүй гэх үндэслэлээр тухайн шийдвэрээр хүлээн аваагүй байх;
 - Үндсэн шийдвэрийн хамрах асуудлын хүрээ. Гишүүдийн $\frac{1}{4}$ -ийн хүсэлтээр Үндэсний зөвлөлийн процедурын хорооны нотлох баримтын талаар сонсох;
 - Үндэсний зөвлөлийн шалгах хорооны шийдвэр хуульд нийцсэн эсэх (тухайн шаардлага гаргасан гишүүдийн $\frac{1}{4}$ дэмжсэн байх). Нэмэлт нотлох баримт цуглуулах талаар тухайн хорооны гишүүдийн $\frac{1}{4}$ -ийн шаардлага ба шалгах ажиллагааны агуулга хооронд бодит шалтгаант холбоо байхгүй талаар тухайн шийдвэрт хөндсөн бол;
 - Үндэсний зөвлөлийн шалгах хороонд мэдээлэл гаргаж өгөх үүргийн талаарх үзэл бодлын зөрүү. Түүний гишүүдийн $\frac{1}{4}$ ба мэдээлэл гаргаж өгөх үүрэгтэй дарга, байгууллага хооронд үүссэн маргаан.
 - Үндэсний зөвлөлийн шалгах хорооны шийдвэр хуульд нийцсэн эсэх (тухайн шаардлага гаргасан гишүүдийн $\frac{1}{4}$ дэмжсэн байх). Гэрч дуудах талаар тухайн хорооны гишүүдийн $\frac{1}{4}$ -ийн шаардлага ба шалгах ажиллагааны агуулга хооронд бодит шалтгаант холбоо байхгүй талаар тухайн шийдвэрт хөндсөн бол;

²² Австрийн Үндсэн хууль, 92-р зүйлийн (1). The Supreme Court is the court of final instance in civil and criminal suits. Эх сурвалж: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html

²³ Австрийн Үндсэн хууль, 138-р зүйлийн (1).

²⁴ Австрийн Үндсэн хууль, 138.a-р зүйлийн (1).

²⁵ Австрийн Үндсэн хууль, 138.b-р зүйлийн (1).

- Үндэсний зөвлөлийн шалгах хороо ба Хууль зүйн сайд хооронд үүссэн хууль хэрэгжүүлэх байгууллагын үйл ажиллагааны хэрэгцээг заасан гэрээний шаардлага, тайлбарын талаарх үзэл бодлын зөрүү;
 - Шалгах хороо, түүний гишүүн, тухайн хорооны хүрээнд үүрэг гүйцэтгэж байсан этгээдийн үйл ажиллагааны улмаас өөрийн эрх зөрчигдсөн талаар хувь хүний гомдол;
 - Үндэсний зөвлөл, Холбооны зөвлөлд ирүүлсэн мэдээллийг ангилах талаар гаргасан Үндэсний зөвлөлийн Ерөнхийлөгч, Холбооны зөвлөлийн Ерөнхийлөгч шийдвэрийг эрх зүйд нийцээгүй гэх шаардлага.
4. **Эрх зүйн акт эрх зүйд нийцсэн эсэхийг дараах этгээдийн өргөдөлд үндэслэн шийдвэрлэх:**
- Шүүх;
 - шүүхийн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж хэрэг шийдвэрлэж байхдаа эрх зүйн актыг хэрэглэх шүүх;
 - шүүх тухайн эрх зүйн актыг хэрэглээгүй боловч эрх зүйг зөрчиж эрхийг нь хохироосон гэж үзэж байгаа хувь хүн;
 - эрүү, иргэний хэргийн анхан шатны шүүхээс шийдвэрлэсэн хэрэгт тал болж оролцсон иргэн хэрэглэсэн эрх зүйн акт нь эрх зүйд нийцээгүйн улмаас түүний эрхийг зөрчсөн гэж үзвэл. Ингэхдээ давж заалдах өргөдлийг шүүхээс хэрэгсэхгүй болгосон байх;
 - Холбооны эрх бүхий байгууллагын улсын эрх зүйн актын хувьд мужийн Засгийн газар, Омбудсман;
 - Орон нутгийн эрх зүйн актын хувьд Холбооны Засгийн газар;
 - Хяналт тавих эрх бүхий байгууллагын эрх зүйн актын хувьд тухайн акт нь хүчингүй болсон орон нутгийн байгууллага.

Үндсэн хуулийн шүүх эрх зүйн актыг эрх зүйд харшилсан гэх шийдвэрийг зөвхөн өргөдөлд үндэслэж, эсхүл хэлэлцэж байгаа маргааны хувьд тухайн эрх зүйн актыг хэрэглэх тохиолдолд гаргахаар заажээ²⁶.

Герман болон Монгол Улсаас ялгаатай нь Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх нь эрх зүйн актыг²⁷ хянахдаа нилээд өргөн хүрээнд буюу эрх зүйд нийцсэн байдлыг нь хянадаг байна.

5. Хуулийг (улсын гэрээ, хэлэлцээр) дахин нийтэлсэн нь хууль ёсны эсэх талаар шийдвэрлэнэ²⁸.
6. **Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх** талаар дараах этгээдийн өргөдөлд үндэслэн шийдвэрлэх²⁹:
- шүүхийн өргөдөл;
 - чиг үүргийнхээ дагуу тухайн хуулийг өөрөө хэрэглэх бол;
 - шүүх тухайн хуулийг хэрэглээгүй боловч үндсэн хуулийн бус байсны улмаас эрхийг нь хохироосон гэж үзэж байгаа **хувь хүний өргөдөл**;

²⁶ Австрийн Үндсэн хууль, 139-р зүйлийн (3).

²⁷ Австрийн Үндсэн хуулинд "ординанс/ordinance" гэж томъёолсныг эрх зүйн акт гэж орчуулав.

²⁸ Австрийн Үндсэн хууль, 139.а-р зүйл.

²⁹ Австрийн Үндсэн хууль, 140-р зүйлийн (1).

- эрүү, иргэний хэргийн анхан шатны шүүхээс шийдвэрлэсэн хэрэгт тал болж оролцсон иргэн хэрэглэсэн хууль нь Үндсэн хуульд нийцээгүйн улмаас түүний эрхийг зөрчсөн гэж үзвэл. Ингэхдээ давж заалдах өргөдлийг шүүхээс хэрэгсэхгүй болгосон байх.
- 7. Холбооны хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг мужийн Засгийн газар, Үндэсний зөвлөлийн гишүүдийн 1/3, Холбооны зөвлөлийн 1/3-ийн өргөдлөөр шийдвэрлэнэ³⁰.
- 8. Орон нутгийн хууль тогтоомж Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг Холбооны Засгийн газар, тухайн мужийн үндсэн хуульд заасан бол орон нутгийн Парламентын гишүүдийн 1/3-ийн хүсэлтээр шийдвэрлэнэ³¹.
- 9. Улс төрийн шинжтэй, эсхүл хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, Европын холбооны гэрээний үндсийг өөрчлөх Улсын гэрээ, хэлэлцээр эрх зүйд нийцсэн эсэхийг тогтооно³².
- 10. Сонгуулийн талаарх дараах өргөдөл, шаардлагыг шийдвэрлэнэ³³:
 - Холбооны Ерөнхийлөгч, ерөнхий төлөөлөх байгууллага, Европын парламент, хуульд заасан мэргэжлийн холбоодын бүрэлдэхүүн байгууллага (төлөөлөх байгууллага)-ын сонгуультай холбоотой шаардлага;
 - Мужийн Засгийн газар, мөн гүйцэтгэх бүрэн эрх олгогдсон орон нутгийн байгууллагын сонгуультай холбоотой шаардлага;
 - Гишүүдийн нэг нь бүрэн эрхгүй болсон талаарх Ерөнхий төлөөлөх байгууллагын өргөдөл; гишүүдийн нэг нь бүрэн эрхгүй болсон талаарх Австриас Европын парламентад сонгогдсон гишүүдийн тэн хагасын өргөдөл;
 - Орон нутгийн байгууллагын гишүүнчлэлийн бүрэн эрхгүй болсон талаарх орон нутгийн зөвлөлийн өргөдөл болон хуульд заасан мэргэжлийн холбоонд гишүүний бүрэн эрхгүй болсон талаарх тухайн байгууллагын бүрэлдэхүүн байгууллага (төлөөлөх байгууллага) –ын өргөдөл;
 - Ард нийтийн санал асуулга, ардын нийтийн санал хураалт, нийтийн санал бодлын санал хураалт, Европын иргэдийн санаачилгын талаарх шаардлага;
 - Иргэдийг сонгуулийн бүртгэлд хамруулсан, хассан талаарх шаардлага;
 - Холбооны, эсхүл мужийн Захиргааны шүүхийн хууль тогтоомжид хувь хүн гомдол гаргаж болохоор заасан захиргааны байгууллагын шийдвэр, журамд дээр дурдсан асуудлаар хувь хүний гаргасан гомдол.
- 11. Холбооны болон мужийн өндөр албан тушаалтнууд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ гэм буруутай үйлдэл гаргасан талаарх Үндсэн хуулийн хариуцлагад хамаарах дараах маргааныг шийдвэрлэнэ³⁴:

³⁰ Австрийн Үндсэн хууль, 140-р зүйлийн (2).

³¹ Австрийн Үндсэн хууль, 140-р зүйлийн (3).

³² Австрийн Үндсэн хууль, 140.а-р зүйл.

³³ Австрийн Үндсэн хууль, 141-р зүйлийн (1).

³⁴ Австрийн Үндсэн хууль, 142-р зүйлийн (1).

- Холбооны Ерөнхийлөгч Холбооны Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааныг Холбооны Ассамблейн саналаар;
- Холбооны Засгийн газрын гишүүд болон түүнтэй ижил түвшний хариуцлага бүхий эрх мэдэлтнүүд эрх зүй зөрчсөн талаарх маргааныг Үндэсний зөвлөлийн саналаар;
- Зөвлөл дэх Австрийн төлөөлөгчийн эсрэг маргаан;
- Мужийн Засгийн газрын гишүүд болон түүнтэй ижил түвшний хариуцлага бүхий эрх мэдэлтнүүд эрх зүй зөрчсөн талаарх маргааныг орон нутгийн парламентын саналаар;
- Захирагч, түүний орлогч, мужийн Засгийн газрын гишүүн эрх зүй, эрх зүйн акт, Холбооны улсын тушаал зөрчсөн талаарх маргааныг Холбооны Засгийн газрын саналаар;
- Нийслэл Вена хотын эрх мэдэлтнүүд эрх зүй зөрчсөн талаарх маргааныг Холбооны Засгийн газрын саналаар;
- Захирагч шийдвэр биелүүлээгүй талаарх маргааныг Холбооны Засгийн газрын саналаар;
- Орон нутгийн сургуулийн ерөнхийлөгч, гүйцэтгэх удирдлага эрх зүй, эрх зүйн акт, Холбооны улсын тушаал зөрчсөн талаарх маргааныг Холбооны Засгийн газрын саналаар;
- Мужийн Засгийн газрын гишүүд эрх зүй зөрчсөн, тодорхой бүрэн эрхэд саад учруулсан талаарх маргааныг Үндэсний зөвлөл, эсхүл Холбооны Засгийн газрын саналаар.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн онцлог нь эдгээр албан тушаалтнуудтай холбоотой маргааныг шийдвэрлэх үед эрүүгийн гэмт хэрэг үйлдсэн байж болзошгүй байвал Үндсэн хуулийн шүүх эрүүгийн хуулийг хэрэглэж шийдвэр гаргах бүрэн эрхтэй байдаг байна³⁵.

12. Олон улсын гэрээ Холбооны улсын хуулийг зөрчсөн маргааныг шийдвэрлэнэ³⁶.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрлэх маргаан, асуудлыг Үндсэн хуулинд ийнхүү олон зүйл, заалтаар дэлгэрэнгүй тусгасан байх бөгөөд тэдгээр асуудал, маргааныг төрийн тодорхой байгууллага, албан тушаалтны санал, хүсэлтээр шийдвэрлэхээр байгаа нь Монгол Улсын зохицуулалтаас ялгаатай. Хувь хүний хувьд зөвхөн хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаарх өргөдлийг Үндсэн хуулийн шүүхэд гаргаж шийдвэрлүүлэх эрхтэй байна.

³⁵ Австрийн Үндсэн хууль, 143-р зүйл.

Article 143. A suit can be brought against the persons mentioned in Art. 142 also on the score of actions involving penal proceedings connected with the activity in office of the individual to be arraigned. In this case competence lies exclusively with the Constitutional Court; any investigation already pending in the ordinary criminal courts devolves upon it. The Constitutional Court can in such cases, in addition to Art. 142 para 4, apply the provisions of the criminal law.

³⁶ Австрийн Үндсэн хууль, 145-р зүйл.

Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний талаар:

Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 12 нэмэлт гишүүн, 6 орлогч гишүүний бүрэлдэхүүнтэй³⁷.

Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 6 нэмэлт гишүүн, 3 орлогч гишүүдийг Холбооны Засгийн газрын санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно. Тэдгээрийг шүүгч, захиргааны албан тушаалтан, эрх зүйн профессорууд дундаас сонгох зохицуулалттай.

Бусад 3 нэмэлт гишүүн болон 2 орлогч гишүүнийг Үндэсний зөвлөлийн санал болгосноор, 3 нэмэлт гишүүн болон 1 орлогч гишүүнийг Холбооны зөвлөлийн санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүд болон орлогч гишүүд хуульчаар суралцсан, эсхүл эрх болон улс төрөөр суралцсан байх бөгөөд мэргэжлээрээ 10 жил ажилласан туршлагатай байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн зохион байгуулалт, процедурын асуудлыг хууль болон Үндсэн хуулийн шүүхээс батлах журмаар зохицуулна гэж заажээ³⁸.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид гишүүд болон орлогч гишүүд гэсэн 2 төрлийн ялгаатай статустай байдаг онцлогтой. Мөн Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн томилгоонд Засгийн газар, хууль тогтоох байгууллага санал гаргаж Ерөнхийлөгч томилж байгаа нь онцлог байна.

ОХУ -ын Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж:

- Үндсэн хууль (1993 он);
- ОХУ-ын шүүхийн системийн тухай хууль (1996);
- ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль (1994 он);
- ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэм (Үндсэн хуулийн шүүхийн 2011 оны 1 дүгээр сарын 24-ний өдрийн хуралдаанаар баталсан);
- ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны заавар (Үндсэн хуулийн шүүхийн даргын 2018 оны 10 дугаар сарын 23-ны өдрийн 30 тоот тушаалаар баталсан).

ОХУ Үндсэн хуулийн шүүхээ **шүүхийн системд** багтааж Герман улсын адилаар Үндсэн хуулиндээ тусгажээ³⁹.

Нийт 9 бүлгээс бүрдэх ОХУ-ын Үндсэн хуулинд⁴⁰ Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар “Шүүх эрх мэдэл ба Прокурорын байгууллага” гэсэн бүлэгт нийт 3 зүйл бүхий харьцангуй цөөн зохицуулалт тусгагджээ.

Үндсэн хуулийн шүүх нь дараах бүрэн эрхтэй:

1. Ерөнхийлөгч, Холбооны зөвлөл, Төрийн дум, Холбооны зөвлөлийн гишүүдийн 1/5-ийн санал, Төрийн зөвлөлийн гишүүдийн 1/5-ийн санал, Холбооны Засгийн газар, Дээд шүүх, ОХУ-ын субъектын хууль тогтоох,

³⁷ Австрийн Үндсэн хууль, 147-р зүйлийн (1).

³⁸ Австрийн Үндсэн хууль, 148-р зүйл.

³⁹ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 118-р зүйлийн 2: “2. Судебная власть осуществляется посредством конституционного, гражданского, административного и уголовного судопроизводства.”

⁴⁰ Конституция Российской Федерации. Эх сурвалж: <http://www.ksrf.ru/ru/Pages/default.aspx>

гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагын хүсэлтэнд үндэслэн **дараах хэргийг Үндсэн хуулинд нийцсэн эсэх талаар шийдвэрлэнэ**⁴¹:

- Холбооны хууль, Ерөнхийлөгч, Холбооны Зөвлөл, Төрийн дум, ОХУ-ын засгийн газрын баталсан хэм хэмжээ тогтоосон акт,
 - ОХУ-ын төрийн байгууллага бий болгох, хамтран байгуулах асуудлыг зохицуулсан Холбооны субъектын үндсэн хууль, дүрэм, хууль, хэм хэмжээ тогтоосон бусад акт,
 - ОХУ-ын ба ОХУ-ын субъектын төрийн байгууллага хоорондын, мөн субъектүүдын төрийн байгууллага хоорондын гэрээ,
 - **ОХУ-ын хүчин төгөлдөр болоогүй олон улсын гэрээ.**
2. Бүрэн эрхийн талаарх дараах маргааныг шийдвэрлэнэ⁴²:
- Холбооны төрийн байгууллага хоорондын,
 - ОХУ-ын төрийн байгууллага ба ОХУ-ын субъектын төрийн байгууллага хоорондын,
 - ОХУ-ын субъектуудын төрийн дээд байгууллага хоорондын.
3. Үндсэн хуульд заасан иргэдийн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн талаарх иргэний гомдол, шүүхийн хүсэлтэнд үндэслэн тодорхой хэрэг, маргаанд хэрэглэсэн, эсхүл хэрэглэгдэх хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шалгана⁴³;
4. Ерөнхийлөгч, Холбооны зөвлөл, Төрийн дум, ОХУ-ын Засгийн газар, ОХУ-ын субъектын хууль тогтоох байгууллагын хүсэлтийн дагуу Үндсэн хуульд тайлбар хийнэ⁴⁴;
5. Холбооны зөвлөлийн хүсэлтийн дагуу Ерөнхийлөгч улсаас урвасан, эсхүл хүнд гэмт хэрэг үйлдсэн гэм буруутайд тооцох журмыг мөрдсөн эсэх талаар дүгнэлт гаргана.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуулийн тайлбар хийх, олон улсын гэрээ хүчин төгөлдөр болохоос өмнө урьдчилсан хяналт хийх эрх эдэлдэг онцлогтой.

Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний талаар:

Үндсэн хуулийн шүүх нь 19 шүүгчдээс бүрдэнэ⁴⁵. Шүүгчдийг ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Холбооны зөвлөл томилно.

Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэн эрх, зохион байгуулах журам, үйл ажиллагааг хуулиар зохицуулахаар заасан.

⁴¹ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 2.

⁴² ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 3.

⁴³ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 4. "Конституционный Суд Российской Федерации по жалобам на нарушение конституционных прав и свобод граждан и по запросам судов проверяет конституционность закона, примененного или подлежащего применению в конкретном деле, в порядке, установленном федеральным законом."

⁴⁴ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 5. "Конституционный Суд Российской Федерации по запросам Президента Российской Федерации, Совета Федерации, Государственной Думы, Правительства Российской Федерации, органов законодательной власти субъектов Российской Федерации дает толкование Конституции Российской Федерации."

⁴⁵ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 1.

Үндсэн хуулийн шүүгчид тавигдах мэргэжил, салбарын туршлагатай холбоотой шаардлагыг Герман улсын нэг адилаар Үндсэн хуулиндаа тусгаагүй байна.

ОХУ-ын Үндсэн хуулинд Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар харьцангуй цөөн зохицуулалт тусгагдсан байна. Иргэдийн үндсэн эрх, эрх чөлөө зөрчигдөж байгаа талаарх тодорхой фактыг шууд шийдвэрлэхгүй боловч хэрэглэгдэх хууль нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлыг иргэдийн болон шүүхийн гомдол, хүсэлтээр шийдвэрлэхээр заасан нь онцлогтой байна.

Солонгос Улсын Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж:

- Үндсэн хууль (1987 он);
- Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль (2014 он).

Нийт 10 бүлгээс бүрдэх Солонгос улсын Үндсэн хууль⁴⁶ нь “Үндсэн хуулийн шүүх” гэсэн бие даасан бүлэгтэй. Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар нийт 4 зүйл бүхий харьцангуй цөөн зохицуулалт тусгагджээ. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 2-р зүйлд шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх маргааныг давтан тусгасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүх нь дараах бүрэн эрхтэй:

1. Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шүүхийн хүсэлтийн дагуу шийдвэрлэх;
2. Импичментийн асуудлыг шийдвэрлэх;
3. Улс төрийн намыг татан буулгахтай холбоотой маргаан;
4. Төрийн байгууллага хооронд, төрийн байгууллага ба орон нутгийн байгууллага хооронд, орон нутгийн байгууллагуудын хоорондын бүрэн эрхийн маргаан;
5. Хуульд заасан Үндсэн эрхийн зөрчлийн талаарх гомдол;
6. Улс төрийн намын үйл ажиллагаа ардчилсан ёсонд харш байвал Засгийн газрын хүсэлтийн дагуу улс төрийн намыг татан буулгах асуудлыг шийдвэрлэнэ⁴⁷.

Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний талаар:

Үндсэн хуулийн шүүх 9 шүүгчээс бүрдэх ба тэдгээрийг Ерөнхийлөгч томилно. Тэдгээрийн 3-ыг Үндэсний ассамблейгаас сонгон санал болгох, 3-ыг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосон хүнээс Ерөнхийлөгч томилно⁴⁸. Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийг шүүгчдийн дундаас Үндэсний ассамблейн санал болгосны дагуу Ерөнхийлөгч томилно.

Харьцуулан судалсан 5 улсаас шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацааг Үндсэн хуулиндаа заасан улсын нэг нь Солонгос улс юм: шүүгчийн бүрэн эрх 6 жилийн хугацаатай ба хуульд заасны дагуу дахин томилогдож болно гэжээ⁴⁹. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч улс төрийн намын гишүүн бус байх бөгөөд улс төрийн намын үйл ажиллагаанд оролцохыг хориглоно гэжээ.

⁴⁶ Constitution of the Republic of Korea. Эх сурвалж:

https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=1&lang=ENG

⁴⁷ Солонгосын Үндсэн хууль, 8-р зүйлийн (4).

⁴⁸ Солонгосын Үндсэн хууль, 111-р зүйлийн (2) болон (3).

⁴⁹ Солонгосын Үндсэн хууль, 111-р зүйлийн (4).

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ Үндсэн хууль, хууль зөрчсөн бол Үндэсний ассамблей тэдний импичментийг зарлах асуудлыг шийдвэрлэнэ⁵⁰.

Латви Улсын Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж:

- Үндсэн хууль (1992 он);
- Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль (1993 он);
- Үндсэн хуулийн шүүхийн журам (2015).

Нийт 15 бүлгээс бүрдэх Латви улсын Үндсэн хууль⁵¹ нь “Үндсэн хуулийн шүүх” гэсэн бие даасан бүлэгтэй.

Үндсэн хуулийн шүүх нь дараах бүрэн эрхтэй:

1. Сеймацийн (парламентын) баталсан хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, Ерөнхийлөгч болон Засгийн газрын шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шийдвэрлэх⁵².
2. Дараах асуудлаар дүгнэлт гаргана⁵³:
 - Ерөнхийлөгч, Сеймацийн гишүүний сонгуулиар сонгуулийн хууль зөрчигдсөн эсэх
 - Ерөнхийлөгч эрүүл мэндийн байдлын улмаас бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжтой эсэх
 - Латвийн олон улсын гэрээ нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх
 - Сеймацийн гишүүн болон төрийн албан тушаалтны эсрэг импичментийн асуудал үүсгэсэн нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх.

Саяханыг болтол эдгээр асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй этгээд нь зөвхөн тодорхой байгууллагын төлөөлөл, албан тушаалтан байсан боловч 2019 оны 3 дугаар сарын 21-нд Үндсэн хуулиндаа нэмэлт оруулснаар дээр дурдсан бүрэн эрхийн 1 дэх хэсэгт заасан асуудлаар хувь хүн Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх нээгдсэн байна. Ингэхдээ тухайн хууль, шийдвэр нь тухайн хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн байхын зэрэгцээ тухайн хүн хуульд заасан бусад үе шат, арга хэмжээг туулж барагдуулсан байх шаардлагатай⁵⁴.

Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний талаар:

Үндсэн хуулийн шүүх 9 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй. Бүрэн эрхийн хугацаа 9 жил бөгөөд дахин томилогдохгүй. 3 жил тутам бүрэлдэхүүний 1/3 нь солигдох зохицуулалттай. Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүний 3 шүүгчийг Ерөнхийлөгч,

⁵⁰ Солонгосын Үндсэн хууль, 65-р зүйлийн (1).

⁵¹ Constitution of the Republic of Lithuania, Эх сурвалж:

https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=1&lang=ENG

⁵² Латвийн Үндсэн хууль, 102-р зүйл.

⁵³ Латвийн Үндсэн хууль, 105-р зүйл.

⁵⁴ Латвийн Үндсэн хууль, 106-р зүйл: Every person shall have the right to apply to the Constitutional Court concerning the acts specified in the first and second paragraphs of Article 105 if a decision adopted on the basis of these acts has violated the constitutional rights or freedoms of the person and the person has exhausted all legal remedies. The procedure for implementing this right shall be established by the Law on the Constitutional Court.

3-ыг Сеймасийн Ерөнхийлөгч, 3-ыг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Сеймас (парламент) томилно⁵⁵.

Үндсэн хуулийн шүүхийн бүх шүүгч томилогдсоны дараа Улсын Ерөнхийлөгч тэдний дундаас Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчид Сеймасд нэр дэвшүүлнэ.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч, Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийг ноцтой зөрчсөн, тангарагаа зөрчсөн, гэмт хэрэг үйлдсэн бол Сеймасийн гишүүдийн 3/5-ын саналаар огцруулж болно⁵⁶.

Эрх зүйн дээд боловсролтой, хуулийн салбарт, эсхүл шинжлэх ухаан болон боловсролын салбарт хуульчаар 10-аас дээш жил ажилласан туршлагатай, нэр хүнд бүхий иргэн Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчээр томилогдож болно.

Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх зүйн байдал, бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх журмыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиар зохицуулна гэж Үндсэн хуулиндаа заасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид шүүхийн шүүгч нарт тавигдах ажил эрхлэх, улс төрийн намын үйл ажиллагаанд оролцохгүй байх шаардлага нэг адил тавигдана.

Дүгнэн үзвэл, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц иргэн, байгууллага, төр, түүний албан тушаалтны гомдлоор аль ч шүүх авч шийдвэрлэхгүй байгаа хэргийн харьяалал тогтоох бүрэн эдэлж байгаа нь эдгээр харьцуулан судалсан улсад байхгүй практик байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхээс ялгаатай нь эдгээр улсуудаас Герман улс иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн талаарх маргааныг Үндсэн хуулийн шүүх харьяалан шийдвэрлэх боломжийг хуулиндаа тусгажээ. Харин ОХУ болон Австрид иргэд ийм эрхийг шууд эдлэхгүй боловч тодорхой хэрэг маргааныг бусад шүүхээс шийдвэрлэх явцад хэрэглэсэн хууль нь үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчиж байгаа гэж үзвэл тухайн хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхэд хандан шийдвэрлүүлж болдог байна.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуульд тайлбар хийх эрхтэй гэж Үндсэн хуульд тодорхой тусгасан нь бусад улс орны хуульд байхгүй зохицуулалт байна. Түүнчлэн ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх нь олон улсын гэрээ хүчин төгөлдөр болохоос өмнө урьдчилсан хяналт хийх эрх эдэлдэг онцлогтой.

Монгол Улсаас ялгаатай нь Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх нь эрх зүйн актыг хянахдаа нилээд өргөн хүрээнд буюу эрх зүйд нийцсэн байдлыг нь хянадаг байна. Австри улсад Үндсэн хуулийн шүүх нь эрх зүйн актыг "эрх зүйд" харшилсан эсэхийг хянаж байгаа нь Үндсэн хуулийн хяналтаас илүү өргөн агуулгатай хяналтын хэлбэр юм. Ийм төрлийн шийдвэрийг зөвхөн өргөдөлд үндэслэж, эсхүл хэлэлцэж байгаа маргааны хувьд тухайн эрх зүйн актыг хэрэглэх тохиолдолд гаргахаар заажээ.

Латви улсад саяханыг болтол Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй этгээд нь зөвхөн тодорхой байгууллагын төлөөлөл, албан тушаалтан байсан боловч 2019 оны 3 дугаар сарын 21-нд Үндсэн хуулиндаа нэмэлт оруулснаар хувь хүн зарим асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх нээгдсэн байна. Ингэхдээ тухайн хууль, шийдвэр нь тухайн хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн байхын зэрэгцээ

⁵⁵ Латвийн Үндсэн хууль, 103-р зүйл.

⁵⁶ Латвийн Үндсэн хууль, 74-р зүйл.

тухайн хүн хуульд заасан бусад үе шат, арга хэмжээг туулж барагдуулсан байх шаардлагатай ажээ.

2.2. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ШҮҮГЧИЙГ ТОМИЛОХ

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг хэн томилохыг Герман, Орос, Австри, Солонгос, Латви улсад Үндсэн хуулиндаа заажээ. Германаас бусад улсын хувьд нэр дэвшүүлэх, санал болох этгээдийг мөн тухайлан Үндсэн хуулинд зааж өгчээ. Харин Германы хувьд шүүгчийн тоо, шүүгчид нэр дэвшүүлэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиараа зохицуулсан байна.

Германы Үндсэн хуулийн шүүх 2 танхим/сенаттай ба тус бүрдээ 8 шүүгчтэй, нийт 16 шүүгчтэй байхаар Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай⁵⁷ хуульд зохицуулжээ. Үндсэн хуулийн шүүгчдийн томилгоонд Хууль зүй, хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах яам, Бундестагийн Сонгох хороо, Бундестаг, Бундестрат, Үндсэн хуулийн шүүх гэсэн байгууллагууд оролцдог.

Хууль зүй, хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах яам Үндсэн хуулийн шүүгчээр томилогдох болзол хангасан холбооны нийт шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг хөтөлнө. Үүний зэрэгцээ тухайн яам тухайн жагсаалтад буй холбооны шүүгчид дундаас Бундестагийн парламентын групп, Холбооны Засгийн газар, мужийн Засгийн газар санал болгож буй шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг мөн хөтөлнө. Ийнхүү 2 төрлийн нэрсийн жагсаалт хөтөлдөг байна. Яам тус тусад нь хөтөлсөн нэрсийн жагсаалтаа сонгох ажиллагаа эхлэхээс 1 сарын өмнө Бундестаг, Бундесрат руу илгээнэ⁵⁸.

Бундестаг Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарын тэн хагасыг сонгодог. Ингэхдээ Сонгох хороог байгуулж, тухайн хороо нь нэрсийн жагсаалтаас сонгож нэр дэвшүүлдэг байна⁵⁹. Сонгох хороог төлөөлөл хувь тэнцүү байх зарчмаар Бундестагийн 12 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулах ба нэр дэвшүүлж, Бундестаг дээр санал хураалт явагдсанаар Сонгох хороо татан буугддаг.

Хэрэв Бундестаг орон гарсан шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас 2 сарын дотор дараагийн шүүгчийг томилж чадаагүй бол Сонгох хороо Үндсэн хуулийн шүүхэд хандаж нэр дэвшүүлэхийг санал болгодог онцлог зохицуулалт байх⁶⁰ бөгөөд нэр дэвшүүлэх ажиллагааг бүх гишүүдийн хурлаараа шийдвэрлэнэ.

Харин Бундесратаас хийх томилгоонд энэ мэт нарийн зохицуулалт тусгагдаагүй байх бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг Бундесратын гишүүдийн 2/3-ын саналаар сонгоно гэж заажээ⁶¹.

Томилох хугацааны хувьд орон гарсан шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 3 сараас илүүгүй хугацааны өмнө томилгоог хийх ёстой. Хэрэв бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө орон гарсан бол 1 сарын дотор сонгоно гэж заажээ.

⁵⁷ Act on Federal Constitutional Court, 1951 он. Эх сурвалж: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=221>

⁵⁸ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 8-р зүйл.

⁵⁹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 6-р зүйлийн 1.

⁶⁰ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 7а-р зүйлийн 1.

⁶¹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 7-р зүйл.

Бундестаг шүүгчийг санал хураалтаар томилохдоо хэлэлцүүлэг хийхгүй⁶² гэж заасан байгаа нь Сонгох хороо нэр дэвшигчийг шилж сонгох ажлыг урьдчилан хийж нэр дэвшүүлдэгтэй холбоотой байх.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн томилгоонд Бундестагийн дэргэд түр байгуулагдах Сонгох хороо шүүгчийг шилж олоход чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. Энэ нь Германд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нэр дэвшүүлэх болон томилох ажиллагаа дан ганц хууль тогтоох байгууллагын оролцоотой хийгддэг болохыг харуулна.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 12 нэмэлт гишүүн, 6 орлогч гишүүн буюу нийт 14 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй⁶³. Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд Засгийн газар, хууль тогтоох байгууллага нэр дэвшүүлж Ерөнхийлөгч томилдог онцлогтой.

Холбооны Засгийн газар нь Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 6 нэмэлт гишүүн, 3 орлогч гишүүнд нэр дэвшигчийг санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Үндэсний зөвлөл нь 3 нэмэлт гишүүн болон 2 орлогч гишүүнд нэр дэвшигчийг санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Холбооны зөвлөл нь 3 нэмэлт гишүүн болон 1 орлогч гишүүнд нэр дэвшигчийг санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Үндсэн хуулийн шүүхэд сул орон гарах гэж байгаа бол тус шүүхийн Ерөнхийлөгч нь 3 сарын дотор нэр дэвшүүлэх байгууллагад энэ тухай уламжилна⁶⁴. Тухайн байгууллагын дарга нь орон гарсан албан тушаалын талаар нэн даруй, гэхдээ ямар ч тохиолдолд 1 сараас илүүгүй хугацааны дотор нийтэд зарладаг.

Австрийн шүүхийн онцлог нь 6 орлогч гишүүнтэй ба гишүүд өвчтэй зэрэг хувийн шалтгаантай эзгүй үед тэд орлож ажилладаг.

ОХУ -ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд⁶⁵ Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нэр дэвшүүлэх, томилох харилцааг зохицуулжээ.

Үндсэн хуулийн 128-р зүйлийн 3-т Үндсэн хуулийн шүүгчид нэр дэвшүүлэх бүрэн эрхийг Ерөнхийлөгч хэрэгжүүлнэ гэж заасан боловч Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 9-р зүйлд Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлэхэд дараах байгууллагаас санал хүргүүлж болно гэж нэмж заажээ: Холбооны зөвлөлийн гишүүн, Төрийн думын гишүүн, ОХУ-ын субъектын хууль тогтоох байгууллагын гишүүн, шүүхийн дээд байгууллага, холбооны хуулийн байгууллага, бүх оросын хуулийн нийгэмлэг, хууль зүйн шинжлэх ухааны байгууллага.

⁶² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 6-р зүйлийн 1: "The Justices who are to be elected by the Bundestag shall without prior debate be elected by secret ballot and upon a proposal by the Electoral Committee pursuant to section 2."

⁶³ "Constitutional Court Act", 1953 он. 1-р зүйлийн (1). Эх сурвалж:

https://www.ris.bka.gv.at/Dokument.wxe?Abfrage=ErV&Dokumentnummer=ERV_1953_85

⁶⁴ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 1-р зүйлийн 2.

⁶⁵ "Федеральный Конституционный закон О Конституционном Суде Российской Федерации", 1994 он. Эх сурвалж: <http://www.ksrf.ru/ru/Info/LegalBases/Pages/default.aspx>

Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор Холбооны зөвлөл нууц санал хураалтаар шүүгчийг томилдог⁶⁶.

Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчдийн 2/3 нь бүрэлдсэнээр Үндсэн хуулийн шүүх чиг үүргээ хэрэгжүүлэх зохицуулалттай. Хэрэв бүрэлдэхүүний тоо үүнээс бага болвол орон гарснаас хойш 1 сарын дотор Ерөнхийлөгч тухайн орон гарсан шүүгчийн албан тушаалд нэр дэвшүүлэхийг үүрэг болгожээ⁶⁷.

Солонгос Улсын Үндсэн хуулийн шүүх 9 шүүгчээс бүрдэнэ. Тэдгээрийн 3-ыг Үндэсний ассамблейгаас, 3-ыг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч сонгож санал болгосноор Ерөнхийлөгч томилно⁶⁸.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг томилохоос өмнө Үндэсний ассамблейд сонсгол явуулдаг. Ийм сонсголыг Ерөнхийлөгч, Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн хүсэлтийн дагуу хийнэ⁶⁹.

Томилгоог шүүгчийн сул орон тоо гарсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор хийх зохицуулалттай⁷⁰.

Латви Улсын Үндсэн хуулийн шүүх 9 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй ба 3 шүүгчийг Ерөнхийлөгч, 3-ыг Сеймсийн Ерөнхийлөгч, 3-ыг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Сеймас (парламент) томилно гэж Үндсэн хуулинд заасан. Энэхүү томилгоог сул орон тоо гарахаас 3 сарын өмнө хийнэ гэж Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн⁷¹ 4-р зүйлд тусгажээ.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нэр дэвшигчийн асуудлыг Сеймас шийдвэрлэхээс өмнө нэрсийг олон нийтэд мэдээлнэ. Сеймсийн Хууль зүйн асуудал эрхэлсэн хороо Сеймаст ирүүлсэн нэр дэвшигчийн талаар хаалттай хуралдаанаараа хэлэлцэж дүгнэлтээ Сеймаст танилцуулна⁷².

Үндсэн хуулийн шүүгч/гишүүнд нэр дэвшүүлэх, томилох

Улс	Бүрэлдэхүүний тоо	Санал болгох буюу нэр дэвшүүлэх этгээд	Томилох этгээд	Хугацааны талаар хуулинд заасан байдал:
ХБНГУ	Нийт 16 шүүгчээс бүрдэх 2 танхимтай. Тоо, нэр дэвшүүлэх,	Бундестагаас томилогдох шүүгчид нэр дэвшүүлэх ажлыг Бундестагийн дэргэд байгуулагдах, түүний 12 гишүүдээс бүрдэх Сонгох хороо хийнэ.	Шүүгчдийн тэн хагасыг Бундестаг, нөгөө хагасыг Бундесрат тус бүр 2/3-ын	Орон гарсан шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 3 сараас

⁶⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 8-р зүйл.

⁶⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, мөн зүйл.

⁶⁸ Солонгосын Үндсэн хууль, 111-р зүйлийн (2) болон (3).

⁶⁹ "Constitutional Court Act", 2014 он. Эх сурвалж:

https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=33354&lang=ENG

⁷⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 6-р зүйлийн 4: "Where a vacancy occurs during the term of office of a Justice, his or her successor shall be appointed within 30 days from the date on which the vacancy occurs."

⁷¹ "The Law on the Constitutional Court of the Republic of Lithuania", 1993 он. Эх сурвалж:

<https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-law-on-the-constitutional-court/193>

⁷² Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 5-р зүйл.

	томилох процедурыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд заасан	-Хууль зүй, хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах яам Үндсэн хуулийн шүүгчээр томилогдох болзол хангасан холбооны нийт шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг хөтөлнө. -Мөн яам нь тухайн жагсаалтад буй холбооны шүүгчдээс Бундестагийн парламентын групп, Холбооны Засгийн газар, мужийн Засгийн газраас санал болгосон шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг хөтөлнө -Ийнхүү хоёр тусдаа хөтөлсөн нэрсийн жагсаалтыг сонгох ажиллагаа эхлэхээс 1 сарын өмнө Будестаг, Бундесрат руу илгээнэ -Сонгох хороо болзол хангасан шүүгчдээс шилж сонгон Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчээр Бундестагт санал хураалгахаар нэр дэвшүүлнэ. -2 танхимын тус бүр 3 шүүгч буюу нийт 6 шүүгчийг Дээд шүүхийн шүүгчид дундаас сонгож санал болгоно.	саналаар нууц санал хураалтаар сонгоно. Ийнхүү сонгосон шүүгч нарыг Холбооны Ерөнхийлөгч батална.	илүүгүй хугацааны өмнө томилгоог хийх ёстой. Хэрэв бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө сул орон гарсан бол 1 сарын дотор сонгоно.
Австри	Нийт 20 гишүүнтэй: -Ерөнхийлөгч -Дэд ерөнхийлөгч -12 нэмэлт гишүүн -6 орлогч гишүүн Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 6 нэмэлт гишүүн, 3 орлогч гишүүдийг Холбооны Засгийн газар санал болгоно, - 3 нэмэлт гишүүн болон 2 орлогч гишүүнийг Үндэсний зөвлөл санал болгоно, -3 нэмэлт гишүүн болон 1 орлогч гишүүнийг Холбооны зөвлөл санал болгоно.	Ерөнхийлөгч томилно.	Сул орон гарах гэж байгаа бол тус шүүхийн Ерөнхийлөгч нь 3 сарын дотор нэр дэвшүүлэх байгууллагад энэ тухай уламжилна. Тухайн нэр дэвшүүлэх байгууллагын дарга нь сул орон гарсан албан тушаалын талаар нэн даруй, гэхдээ ямар ч тохиолдолд 1 сараас илүүгүй хугацааны дотор нийтэд зарлана.
ОХУ	Нийт 20 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	Ерөнхийлөгч санал болгоно	Холбооны Зөвлөл нууц санал хураалтаар томилно.	Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор Холбооны зөвлөл нууц санал хураалтаар шүүгчийг томилдог.

				Хэрэв бүрэлдэхүүний тоо 2/3-оос бага болвол сул орон гарснаас хойш 1 сарын дотор Ерөнхийлөгч нэр дэвшүүлнэ.
Солонгос	Нийт 9 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-3 шүүгчийг Үндэсний ассамблей, -3 шүүгчийг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч санал болгоно	Ерөнхийлөгч томилно.	Томилгоог шүүгчийн сул орон тоо гарсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор хийнэ.
Латви	Нийт 9 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-3 шүүгчийг Ерөнхийлөгч, -3 шүүгчийг Сеймасын Ерөнхийлөгч, -3 шүүгчийг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч санал болгоно	Сеймас (парламент) томилно.	Сул орон тоо гарахаас 3 сарын өмнө хийнэ.

Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 40.1-д зааснаар Цэцийн гишүүнээр томилуулахаар санал болгосон нэр дэвшигчийг Хууль зүйн байнгын хороо ажлын 5 өдрийн дотор хэлэлцэж санал, дүгнэлт гаргаж, улмаар нэгдсэн хуралдаан Хууль зүйн байнгын хорооны дүгнэлт гарснаас хойш ажлын 5 өдрийн дотор ил санал хураалт явуулж олонхын санал авсан нэр дэвшигчийг Цэцийн гишүүнээр томилдог. Энэ нь нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор томилдог гэсэн үг билээ.

Монгол Улсын энэ зохицуулалт нь ОХУ-ын "Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор Холбооны зөвлөл нууц санал хураалтаар шүүгчийг томилно." гэж заасан хугацаатай ижил байна.

Томилох хугацааны хувьд гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас тодорхой хугацааны өмнө томилгоог хийсэн байх шаардлага бүхий байгаа нь Герман, Австри, Латви улсууд байна. Харин ОХУ, Солонгос улсуудад Үндсэн хуулийн гишүүний сул орон тоо гарсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор нэр дэвшүүлэх ёстой.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг томилоход нийтийн сонсгол явуулах эсэх талаар зөвхөн Герман, Солонгос улсын хуульд зохицуулжээ. Германд шүүгчийг шилж сонгох ажлыг тусгайлан байгуулагдах Сонгох хороо зохион байгуулдагтай холбогдуулан Бундестагт санал хураалт явуулахад ямар нэг хэлэлцүүлэг хийхгүй санал хураалт явуулна гэж тухайлан заасан байна. Тэгвэл Солонгос улсын хувьд Ерөнхийлөгч болон Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч сонсгол хийх хүсэлтээ Үндэсний ассамблейд хүргүүлэх ёстой гэж зохицуулжээ.

Харин Латви улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нэр дэвшигчийн асуудлыг Сеймас шийдвэрлэхээс өмнө нэрсийг олон нийтэд мэдээлнэ гэж тусгасан байна.

Монгол Улсын хувьд Үндсэн хуулийн цэцийн даргыг гишүүд дундаасаа өөрсдөө сонгодог бол сонгон харьцуулж буй 5 улсын хувьд Үндсэн хуулийн

шүүхийн дарга/ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх, томилох бүрэн эрхийг улсын Ерөнхийлөгч, эсхүл парламент нь хэрэгжүүлдэг.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестаг, Дэд ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестрат сонгох ба дараагийн удаад Бундестаг, Бундесрат эрхээ солин хэрэгжүүлдэг⁷³. Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч нэг танхим/сенатынх байж болдоггүй.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газрын санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Оросын Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга болон хоёр орлогч даргыг Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Холбооны зөвлөл 6 жилийн хугацаагаар (Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарын хувьд хугацаагүй томилогддог) томилно⁷⁴. Тэднийг дахин томилохыг хуулиар зөвшөөрдөг ба хэдэн удаа дахин томилж болох зохицуулалт байхгүй.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийг Солонгосын Ерөнхийлөгч томилох ба ийнхүү томилох зөвшөөрлийг Үндэсний ассамблей өгнө⁷⁵.

Латви Улсын Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчид шүүгчид дундаас сонгон нэр дэвшүүлж, Сеймас томилно⁷⁶.

Үндсэн хуулийн дарга/ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх, томилох

Улс	Дарга, орлогч	Санал болгох буюу нэр дэвшүүлэх этгээд	Томилох этгээд
ХБНГУ	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд заасан.	Нэр дэвшүүлэх ажлыг Бундестагийн дэргэд байгуулагдах, түүний 12 гишүүдээс бүрдэх Сонгох хороо хийнэ.	Ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестаг, Дэд ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестрат сонгоно. Дараагийн удаад Бундестаг, Бундесрат эрхээ солин хэрэгжүүлдэг
Австри	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулинд заасан.	Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газар санал болгоно.	Ерөнхийлөгч томилно.
ОХУ	-Дарга, -2 Орлогч даргатай	ОХУ-ын Ерөнхийлөгч санал болгоно	Холбооны зөвлөл 6 жилийн хугацаагаар томилно. Дахин томилж болно.
Солонгос	Ерөнхийлөгч	Томилох зөвшөөрлийг Үндэсний ассамблей өгнө	Ерөнхийлөгч томилно.
Латви	Ерөнхийлөгч	Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид дундаас Ерөнхийлөгч санал болгоно	Сеймас (парламент) томилно.

⁷³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 9-р зүйл.

⁷⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

⁷⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 12-р зүйл.

⁷⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйл.

Үндсэн хуулийн цэцийн дарга/ерөнхийлөгч, орлогч дарга, дэд ерөнхийлөгчийг хөндлөнгийн этгээд буюу улсын Ерөнхийлөгч, парламент нь томилдог байна. Дарга/ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацааг зөвхөн ОХУ хуулиндаа зааж өгсөн байх бөгөөд энэ нь тухайн улсын Үндсэн хуулийн шүүгч нар хугацаагүй томилогддогтой холбоотой байж болох юм.

Эдгээр 5 улсын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга/ерөнхийлөгчид тавигдах шаардлагыг тухайлж зохицуулаагүй байна.

2.3.ОРОН ТООНЫ, ОРОН ТООНЫ БУС ГИШҮҮНИЙ СТАТУС

Монгол Улсад анх Цэцийг үүсгэн байгуулсан 1992 онд Улсын Бага Хурлын 1992 оны 5 дугаар сарын 15-ны өдрийн "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай" 34 дүгээр тогтоолд "Үндсэн хуулийн цэцийн дарга, гурван гишүүнийг /гурван талаас тус бүр нэг/ орон тооны, таван гишүүнийг орон тооны бус байхаар тогтоосугай." гэж гишүүдийг орон тооны ба орон тооны бус гэж статусаар нь ангилсан байдаг. Орон тооны бус гишүүн нь өөрийн үндсэн ажил болох өөр ажлаа давхар хийдэг онцлогтой байв. Гэвч цаг хугацааны явцад энэ ялгаа арилж 9 гишүүн бүгд орон тооны болж, өөр ажил (хуулиар зөвшөөрснөөс бусад) эрхлэхээ больсон байна.

Хэдийгээр судалсан 5 улсын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид орон тооны, орон тооны бус гэсэн ялгаа байхгүй ч Австри улсад 14 шүүгчээс гадна 6 орлогч шүүгч бий. Орлогч шүүгч нь шүүгч ямар нэг шалтгаанаар ажлаа хийх боломжгүй тохиолдол үүсвэл түүний оронд ажил үүргийг нь хийдэг онцлогтой. Шүүгчийн оронд хуралд оролцвол оролцсон хурал бүртээ тухайн шүүгчийн сарын цалингийн 1/10 хувьтай тэнцэх цалин авдаг зэрэг шүүгчээс ялгаатай зохицуулалттай⁷⁷.

Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхэд бусад шүүгчдээс ялгаатай бүрэн эрх хэрэгжүүлдэг шүүгч байх бөгөөд түүнийг *Reporter Judge* буюу Илтгэгч шүүгч гэдэг. Солонгос, Герман, Австри улсуудад ийм шүүгчийн статус, хэрхэн томилох журмыг хуулиндаа зааж өгсөн байна.

⁷⁷ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйлийн 3: "For each meeting they attended substitute members of the Constitutional Court shall receive for each day of hearing a remuneration in an amount equivalent to one tenth of the remuneration due for one month to such members as named in para 1 sub-para 3."

ГУРАВ.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ГИШҮҮНД ТАВИГДАХ ШААРДЛАГА, ГИШҮҮНИЙ ХАРААТ БУС БАЙДЛЫН БАТАЛГАА

- 3.1.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах шаардлага: боловсрол, мэргэшил, ажлын туршлага
 - 3.2.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа ба насны дээд хязгаар
 - 3.3.Давхар ажил эрхлэх хязгаарлалт
 - 3.4.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнийг чөлөөлөх/огцруулах үндэслэл, процедур
-

3.1.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ГИШҮҮНД ТАВИГДАХ ШААРДЛАГА: БОЛОВСРОЛ, МЭРГЭШИЛ, АЖЛЫН ТУРШЛАГА

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнд тавигдах шаардлагын заримыг Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, заримыг Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуульд тусгасан онцлогтой. Үүнд:

Үндсэн хуульд:

- ❖ 66 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт: “Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэнийг томилно.” гэж,

Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуульд:

- ❖ 3 дугаар зүйлийн 5 дахь хэсэгт “Цэцийн бүрэлдэхүүнд Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч орж үл болно. Цэцийн гишүүн Засаг захиргаа, нам-улс төрийн болон худалдааны үйл ажиллагаа эрхэлж, үйлдвэрчний эвлэлийн удирдах ажил хийж болохгүй.” гэж,
- ❖ 4 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэцийн гишүүн хууль зүй, улс төрийн өндөр мэргэшилтэй, эрүүгийн ял шийтгэлгүй, Монгол Улсын дөчин нас хүрсэн иргэн байх ба Цэцийн гишүүд эрх тэгш байна.” гэж,

Ийнхүү Цэцийн гишүүн (i) хууль зүй, улс төрийн мэргэшилтэй, (ii) ажлын туршлагын хувьд тодорхой хугацаа шаардаагүй ч өндөр мэргэшилтэй байх, (iii) 40 нас хүрсэн байх, (iv) эрүүгийн ял шийтгэлгүй байх, (v) Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч биш байх шаардлагууд тавигдаж байна. Эдгээр шаардлагын 4 болон 5 дахь нь Үндсэн хуульд биш, харин Цэцийн тухай хуульд тусгагдсан шаардлага юм.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг органик хуулиндаа тусгасан онцлогтой. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 3-р зүйлд шүүгчид тавих шаардлагыг дараах байдлаар тусгажээ:

- ❖ Шүүгч дөчин настай байх ёстой;
- ❖ Тэд Германы Шүүгчийн тухай хуулийн дагуу шүүхийн албыг хаших шаардлага хангасан байх ёстой: хууль зүйн дээд сургууль төгсөж 1-р

шатны шалгалтыг, дараагийн шатны сургалтыг төгсөж 2-р шатны шалгалтыг тус тус хангасан байх⁷⁸;

- ❖ Бундестаг, Бундесрат, Холбооны Засгийн газар, муж улсын зохих шатны байгууллагын гишүүн байж болохгүй⁷⁹. Тэд томилогдсоны дараа тэдгээр байгууллагын гишүүн байхаа болих ёстой.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнд тавигдах шаардлагыг органик хуулиндаа бус, харин Үндсэн хуулийн 147-р зүйлийн 3, 4-т заажээ:

- ❖ Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүд болон орлогч гишүүд хуульчаар суралцсан, эсхүл эрх болон улс төрөөр суралцсан байна;
- ❖ мэргэжлээрээ 10 жил ажилласан туршлагатай байна.
- ❖ Холбооны, эсхүл мужийн Засгийн газар, Европын парламент, эсхүл ерөнхий төлөөллийн байгууллагын гишүүн биш байх, улс төрийн намын ажлын албанд ажил эрхлээгүй байх. Эдгээр албыг сүүлийн 5 жилийн хугацаанд эрхэлж байсан бол Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчөөр томилохгүй.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүгчид тавигдах мэргэжил, туршлагатай холбоотой шаардлагыг Герман улсын нэг адилаар Үндсэн хуулиндаа бус харин органик хуулиндаа тусгажээ. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 8 болон 11-р зүйлд зааснаар шүүгчид дараах шаардлага тавигддаг:

- ❖ Томилогдох үед 40 нас хүрсэн байх;
- ❖ Сэвтээгүй нэр хүндтэй байх;
- ❖ Хууль зүйн дээд боловсролтой;
- ❖ Хууль зүйн мэргэжлээрээ 15 жилээс багагүй хугацаанд ажилласан; туршлагатай байх;
- ❖ Хууль зүйн салбартаа өндөр мэргэшилтэй байх.
- ❖ Холбооны зөвлөл, Төрийн дум, төлөөллийн бусад байгууллагын гишүүн биш байх, төрийн болон нийтийн албан тушаал хашаагүй байх, хувийн салбарт ажиллаагүй байх, аж ахуй эрхлэхгүй байх.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 5-р зүйлд дараах байдлаар заажээ:

- ❖ 40 нас хүрсэн байх;
- ❖ 15 ба түүнээс дээш жил ажилласан байх,
- ❖ улс төрийн намын гишүүн бус байх дараах албан тушаалтан байна:
 - Шүүгч, прокурор, өмгөөлөгч;
 - Өмгөөлөгч боловч төрийн байгууллага, төрийн болон олон нийтийн компани, олон нийтийн байгууллагад хуулийн асуудлаар ажилладаг, төрийн байгууллагыг удирдах тухай

⁷⁸ Германы шүүгчийн тухай хуулийн 5-р зүйлийн 1.

⁷⁹ Article 94 [Composition of the Federal Constitutional Court]

(1) The Federal Constitutional Court shall consist of federal judges and other members. Half the members of the Federal Constitutional Court shall be elected by the Bundestag and half by the Bundesrat. They may not be members of the Bundestag, of the Bundesrat, of the Federal Government or of any of the corresponding bodies of a Land.

хуулийн 4 дүгээр зүйлд заасны дагуу эрх зүйн асуудал эрхэлсэн этгээд, корпорациуд;

- Өмгөөлөгч боловч магадлан итгэмжлэгдсэн коллеж, их сургуульд туслах профессороос дээш албан тушаал хашиж байгаа.

Дараах этгээдийг Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчээр томилохгүй байхаар мөн тусгасан байна:

- ❖ Бусад хууль тогтоомжийн дагуу төрийн албан тушаалд томилогдох боломжгүй хүн;
- ❖ Хорих ангид хөдөлмөр эрхлэх эрхгүйгээр хорих ял шийтгүүлсэн, эсхүл түүнээс хүнд ял шийтгүүлсэн хүн;
- ❖ Импичментийн улмаас ажлаас халагдсанаас хойш таван жил болоогүй хүн.

Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг Үндсэн хуулийн 103-р зүйлд тусгажээ. Үндсэн хуулийн энэ заалтаа Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 5-р зүйлд давтаж оруулсан байна:

- ❖ Эрх зүйн дээд боловсролтой;
- ❖ хуулийн салбарт, эсхүл шинжлэх ухаан болон боловсролын салбарт хуульчаар 10-аас дээш жил ажилласан туршлагатай;
- ❖ сэвтээгүй нэр хүндтэй байх;
- ❖ Бусад шүүхийн шүүгч нарт тавигдах ажил эрхлэх, улс төрийн намын үйл ажиллагаанд оролцохгүй байх шаардлага нэг адил тавигдана.

Улс	Тавигдах шаардлагууд			Тавигдах шаардлагыг тусгасан хууль
	Нас	Ажилласан жил	Мэргэжил	
ХБНГУ	40 нас хүрсэн байх.	-заагаагүй	Хуульч Германы Шүүгчийн тухай хуулийн дагуу шүүхийн албыг хаших шаардлага хангасан байх ёстой: хууль зүйн дээд сургууль төгсөж 1-р шатны шалгалтыг, дараагийн шатны сургалтыг төгсөж 2-р шатны шалгалтыг тус тус хангасан байх.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, Шүүгчийн тухай хууль.
Австри	-	мэргэжлээрээ 10 жил ажилласан байх.	Хуульчаар суралцсан, эсхүл эрх болон /"and" улс төрөөр суралцсан байна.	Үндсэн хууль
ОХУ	40 нас хүрсэн байх.	-Хууль зүйн мэргэжлээрээ 15 жилээс багагүй хугацаанд ажилласан байх; -Хууль зүйн салбартаа өндөр мэргэшилтэй байх.	Хууль зүйн дээд боловсролтой байх.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль

Солонгос	40 нас хүрсэн байх.	15 ба түүнээс дээш жил ажилласан байх,	-Шүүгч, прокурор, өмгөөлөгч; -Өмгөөлөгч боловч төрийн байгууллага, төрийн болон олон нийтийн компани, олон нийтийн байгууллагад хуулийн асуудлаар ажилладаг, төрийн байгууллагыг удирдах тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд заасны дагуу эрх зүйн асуудал эрхэлсэн этгээд. корпорациуд; -Өмгөөлөгч боловч магадлан итгэмжлэгдсэн коллеж, их сургуульд туслах профессороос дээш албан тушаал хашиж байгаа.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Латви	-	хуулийн салбарт, эсхүл шинжлэх ухаан болон боловсролын салбарт хуульчаар 10-аас дээш жил ажилласан туршлагатай;	Эрх зүйн дээд боловсролтой байх.	Үндсэн хууль

Монгол Улсаас ялгаатай нь эдгээр таван улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь мэргэжлийн хувьд эрх зүйн дээд боловсролтой байх шаардлага тавигддаг байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг зөвхөн Австри улс Үндсэн хуулиндаа, бусад улс нь органик хуулиндаа тусгаж зохицуулжээ.

3.2.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ГИШҮҮНИЙ БҮРЭН ЭРХИЙН ХУГАЦАА БА НАСНЫ ДЭЭД ХЯЗГААР

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байна гэж Үндсэн хуулиар зохицуулсан.

Тэгвэл Цэцийн гишүүний насны дээд хязгаар Төрийн албаны тухай хуульд заасан төрийн алба хаах насны дээд хязгаар буюу 65 нас байхаар, энэ насанд хүрвэл Цэцийн гишүүний албан тушаалаас чөлөөлөгдөж болохоор Цэцийн тухай хуулинд заасан.

Улс орнууд бүрэн эрхийн хугацаа, ажиллах насны дээд хязгаарыг Үндсэн хууль, эсхүл органик хуулиар зохицуулж байгаа байдлыг дараах хүснэгтэнд харуулав.

Улс	Бүрэн эрхийн хугацаа ба тусгасан хууль		Насны дээд хязгаар ба тусгасан хууль	
ХБНГУ	12 жил	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	68 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль

	(дахин томилогдож болох эсэхийг заагаагүй)			
Австри	Хугацаагүй заагаагүй	-	70 нас	Үндсэн хууль
ОХУ	Хугацаагүй томилогддог	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	70 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Солонгос	6 жил (дахин томилогдож болно)	Үндсэн хууль	70 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Латви	9 жил (зөвхөн нэг удаа)	Үндсэн хууль	Заагаагүй	

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр томилогдоод бүрэн эрхийн 6 жилийн хугацаа дуусахаас өмнө алба хаах насны дээд дээд хязгаар – 65 нас хүрвэл тухайн гишүүн албаа цааш үргэлжлүүлж болох эсэхийг хуульд тодорхой заагаагүй. Жишээ нь, 62 насандаа томилогдсон хүн 68 насанд бүрэн эрхийн хугацаа дуусах байтал алба хаах насны дээд хязгаар 65 нас хүрсэн хэмээн бүрэн эрхийн хугацаанаас 3 жилийн өмнө чөлөөлж болох эсэх нь тодорхой зохицуулалтгүй байгаа.

Үндсэн хуулийн шүүхийг шүүгч нь хугацаатай бүрэн эрхтэй байгаа Герман, Солонгос улсуудаас Герман улс энэ асуудлыг хуулиндаа тодорхой зохицуулжээ. Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд бүрэн эрхийн хугацаа дуусаагүй байхад алба хаах насны дээд хязгаарт хүрвэл бүрэн эрх нь дуусгавар болохоор тодорхой зохицуулсан байна⁸⁰.

3.3. ДАВХАР АЖИЛ ЭРХЛЭХ ХЯЗГААРЛАЛТ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн засаг захиргаа, нам-улс төрийн болон худалдааны үйл ажиллагаа эрхэлж, үйлдвэрчний эвлэлийн удирдах ажил хийхийг болон Нийтийн албанд хувийн болон хувийн ашиг сонирхлыг зохицуулах, хувийн ашиг сонирхлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуульд заасан үйл ажиллагааг хориглодог. Түүнчлэн Цэцийн гишүүний бүрэлдэхүүнд Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч орж үл болох зохицуулалттай.

Гадаад улсуудын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч эрхэлж болох ажил, албан тушаалыг тухайлан Үндсэн хуулиндаа, эсхүл органик хуулиндаа тусгасан байна.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн хувьд Германы дээд сургуульд хууль зүйн профессороор ажиллахаас өөр бусад ажил эрхлэхийг хориглохын зэрэгцээ шүүгч нь Бундестаг, Бундесрат, Холбооны засгийн газар, мужийн холбогдох байгууллагуудын гишүүн байж болохгүй. Тэд томилогдсоны дараа тэдгээр байгууллагын гишүүнээс чөлөөлөгддөг⁸¹.

⁸⁰ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйлийн 1: "The term of office of the Justices shall be twelve years, though it shall not extend beyond retirement age."

⁸¹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 3-р зүйлийн 3 болон 4:

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн нь Холбооны, эсхүл мужийн Засгийн газар, Европын парламент, эсхүл ерөнхий төлөөллийн байгууллагын гишүүн биш байх, улс төрийн намын ажлын албанд ажил эрхлээгүй байх ёстой. Эдгээр албыг сүүлийн 5 жилийн хугацаанд эрхэлж байсан бол Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчөөр томилдоггүй⁸².

Хэдийгээр давхар ажил эрхлэлтийн талаар өөр бусад тухайлсан хориглолт хуулинд тусгаагүй ч дараах ажил, үйл ажиллагаа явуулах бол Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчдөө эхэлснээс хойш болон дууссаны дараа 1 сарын дотор мэдэгдэх үүргийг гишүүн хүлээдэг байна:

- Мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх,
- Хамтарсан, хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани, аж ахуйн нэгж, сан, хадгаламжийн банк гүйцэтгэх удирдлагын алба хаших, хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани, аж ахуйн нэгжийн төлөөлөн удирдах зөвлөлийн гишүүн, хяналтын хорооны гишүүн болох, сангийн гүйцэтгэх удирдлага, хяналтын хорооны гишүүн болох, хадгаламжийн банкны төлөөлөн удирдах зөвлөлийн гишүүн, хяналтын хорооны гишүүн болох.

Ийм мэдээллийг авмагцаа Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч нь энэ талаар гишүүний товч намтарт тусган цахим хуудсандаа мэдээлэх ёстой ажээ⁸³. Энэхүү мэдээлэл нь тухайн гишүүн уг ажил хийж, үйл ажиллагаа явуулж дууссанаас хойш 3 жилийн хугацаанд цахим хуудсанд байршиж байх зохицуулалтыг хуулиндаа мөн тусгасан байна.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 11-р зүйлд ("Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн албан тушаалд харшлах үйл ажиллагаа") шүүгчид хориглосон ажил, үйл ажиллагааг дэлгэрэнгүй заасан:

- Холбооны зөвлөл, Төрийн дум, төлөөллийн бусад байгууллагын гишүүн биш байх, төрийн болон нийтийн албан тушаал хашаагүй байх, хувийн салбарт ажиллаагүй байх, аж ахуй эрхлэх;
- Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд саад учруулахгүй, хуралдаанд ирэхгүй байх хүндэтгэх шалтгаан болохгүй, Үндсэн хуулийн шүүхийн зөвшөөрөл бүхий багшлах, шинжлэх ухаан, бүтээлийн үйл ажиллагаанаас бусад төлбөртэй үйл ажиллагаа эрхлэх;
- Шүүх, арбитр, бусад байгууллагад хууль зааснаас бусад байдлаар төлөөлөх, хамгаалах үйл ажиллагаа явуулах, бусдад эрх олж өгөх, үүргээс чөлөөлөхөд нөлөөлөл үзүүлэх;
- Улс төрийн нам, хөдөлгөөний гишүүн байх, тэднийг эд хөрөнгөөр дэмжих, улс төрийн үйл ажиллагаанд оролцох, улс төрийн ухуулга өрнүүлэх, сонгуулийн компанит ажилд оролцох, улс төрийн нам, хөдөлгөөний хуралд байлцах, улс төрийн бусад үйл ажиллагаа явуулах;

⁸² Австрийн Үндсэн хуулийн 147-р зүйлийн 2.

⁸³ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 11-р зүйл.

- Улс төрийн үйл ажиллагаа явуулдаггүй олон нийтийн байгууллагын удирдах бүрэлдэхүүнд байх;
- Хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, аливаа олон нийтийн өмнө гарахдаа Үндсэн хуулийн шүүхэд хэлэлцэж болзошгүй, эсхүл хэлэлцэж байгаа асуудлаар өөрийн үзэл бодлоо тухайн асуудлаарх шийдвэр гарахаас өмнө илэрхийлэх.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч зэрэгцэн ажил, алба эрхлэх асуудлыг Үндсэн хуулийн 112-р зүйлийн 2, Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 9, 14-р зүйлд зохицуулсан байна. Дараах ажил, алба эрхлэхийг хориглосон:

- Улс төрийн намын гишүүн байх, улс төрийн үйл ажиллагаанд оролцох;
- Үндэсний ассамблей, орон нутгийн зөвлөлийн гишүүн байх;
- Үндэсний ассамблей, Засгийн газар, шүүхэд төрийн албан тушаал хаших;
- Компани, ассоциаци зэрэгт зөвлөх, ажилтан, алба хаагч байх.

Латвийн Үндсэн хуулийн 104-р зүйлд "Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид бусад шүүхийн шүүгч нарт тавигдах ажил эрхлэх, улс төрийн намын үйл ажиллагаанд оролцохгүй байх шаардлага нэг адил тавигдана." гэж заажээ. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 6-р зүйлд дараах хориглолт, хязгаарлалтыг тусгажээ:

- Боловсрол, бүтээлийн ажлаас бусад сонгогдох, томилогдох ажил, бизнес, арилжаа зэрэг хувийн хуулийн этгээдэд ажил эрхлэх;
- Шүүгчийн ажил болон боловсрол, бүтээлийн ажилд олгогдохоос бусад цалин хөлс авах;
- Улс төрийн нам, байгууллагын болон улс төрийн үйл ажиллагаанд оролцох;
- Бусад хуулийн этгээд, байгууллага, хувь хүнийг хамгаалахаар зөвлөх, төлөөлөгчөөр оролцох.

Эдгээр улс орнуудад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид давхар буюу зэрэгцэн эрхэлж болох ажилд багшлах буюу боловсролын байгууллагад ажиллах, эрдэм шинжилгээний бүтээлийн ажлыг бүгд хуулиараа зөвшөөрсөн байгаа нь нийтлэг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч хувь хүний хувьд бусад хуулийн дагуух хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөгчөөр оролцож болохыг ОХУ-ын хуулинд зөвшөөрсөн байгаа бол Латвид ерөөс ийм процесст оролцохыг хориглосон байна.

3.4. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ГИШҮҮНИЙГ ЧӨЛӨӨЛӨХ/ОГЦРУУЛАХ ҮНДЭСЛЭЛ, ПРОЦЕДУР

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг огцруулах шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүгчдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэдэг. Энэ талаар Үндсэн хуулиндаа тухайлан тусгажээ: хэрэв Холбооны шүүгч нь ажил үүргээ гүйцэтгэж байхдаа, эсхүл бусад үед Үндсэн хуулийн зарчим, эсхүл муж улсын үндсэн хуулийн шийдвэрийг зөрчвөл Бундестагийн өргөдлийг үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүх 2/3-ын саналаар тухайн шүүгчийг шилжүүлэх, эсхүл огцруулах шийдвэр гаргаж болно⁸⁴.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүнийг огцруулах шийдвэрийг Германы нэг адил Үндсэн хуулийн шүүх гаргадаг. Дараах тохиолдолд огцруулах шийдвэр гаргана⁸⁵:

- 1) Холбооны Үндсэн хуулийн хуулийн 147-р зүйлийн 4-т зааснаар Холбооны, эсхүл мужийн Засгийн газар, Европын парламент, эсхүл ерөнхий төлөөллийн байгууллагын гишүүн болсон, улс төрийн намын ажлын албанд ажил эрхлэх болсон;
- 2) Холбооны үндсэн хуулийн 147 зүйлийн 7 дахь хэсэгт заасанчлан Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаанд дарааллан 3 удаа хүндэтгэх шалтгаангүйгээр оролцоогүй бол;
- 3) албан үүргээ гүйцэтгэхдээ, эсхүл бусад үедээ тухайн албан тушаалд шаардагдах хүндэтгэл, итгэл үнэмшилд үл нийцсэн зан төлөв гаргасан, эсхүл нууц хадгалах албан ёсны үүргээ ноцтой зөрчсөн,
- 4) бие махбодийн согог, эсхүл сэтгэцийн эмгэгийн улмаас албан үүргээ биелүүлэх чадваргүй болсон.

Дээр 1-3-т заасан тохиолдолд гишүүн (мөн орлогч гишүүн)-ийг албан тушаалаас нь огцруулах ажиллагааг уг гишүүнийг сонсож тайлбар авсны дараа Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн шийдвэрт, эсхүл тухайн асуудлаар Ерөнхийлөгчийн томилсон гишүүний шийдвэрт үндэслэн хэрэгжүүлнэ. Шийдвэрийг Ерөнхий Прокурорыг сонссоны дараа танхимд гаргах бөгөөд хариуцлагыг тусгасан байна. Үндсэн хуулийн шүүх нь шалгах ажиллагаа явагдаж байгаа гишүүнийг албан тушаалаас нь чөлөөлөх урьдчилсан шийдвэрийг гаргаж болно⁸⁶.

⁸⁴ Германы Үндсэн хуулийн 98-р зүйлийн (2): If a federal judge infringes the principles of this Basic Law or the constitutional order of a Land in his official capacity or unofficially, the Federal Constitutional Court, upon application of the Bundestag, may by a two-thirds majority order that the judge be transferred or retired. In the case of an intentional infringement it may order his dismissal.

⁸⁵

⁸⁶ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 10-р зүйлийн (2): (2) In the cases stated in para 1 under sub- paras a through c, the proceeding of removal of a member (substitute member) from office may only be instituted, after hearing such member (substitute member), on the basis of an order of the Constitutional Court issued by the president or the member of the Constitutional Court appointed for such case by the president. The order is issued in chambers after hearing the Procurator General and shall specify the charges. The Constitutional Court may also decide ex officio in chambers the preliminary removal from office of a member against whom the proceeding has been instituted. § 15, § 16, § 18 through § 23 of the Judges' Disciplinary Act dated 21 May 1868, Imperial Law Gazette No. 46, shall apply accordingly to the further course of the proceeding. If failure to comply with a duty constitutes an act punishable by the courts, the provisions of § 33 and § 34 of the aforementioned Act shall apply accordingly.

Тухайн гишүүнийг шалгах талаар цааш үргэлжлэх процедурыг 1868 оны 5-р сарын 21-ний өдөр баталсан Шүүгчийн сахилгын тухай хуулийн 15, 16, 18-23-р зүйлийн дагуу явуулдаг байна.

Дээр 4-т заасан тохиолдлын хувьд шийдвэрлэх процедур нь Шүүгчийн сахилгын тухай хуулийн 52.2, 53-р зүйлд заасны дагуу явагдах ёстой ажээ.

Гишүүнийг огцруулах шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдийн багадаа 2/3-ын ирцтэйгээр олонхын саналаар гаргадаг.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг чөлөөлөх, огцруулахтай холбогдуулан 3 төрлийн ойлголт, харилцааг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа ялгаж тодорхойлсон байна: (i) бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх/*приостановление*, (ii) бүрэн эрхийг дуусгавар болгох/*прекращение*, (iii) чөлөөлөх, огцруулах/*отставка*.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн бүрэн эрхийг дараах тохиолдолд түдгэлзүүлэхээр заажээ⁸⁷:

- 1) шүүгчид холбогдуулан эрүүгийн хэрэг үүсгэсэн, эсхүл өөр эрүүгийн хэрэгт яллагдагчаар татагдсан;
- 2) эрүүл мэндийн байдлын улмаас бүрэн эрхээ түр хугацаанд хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон.

Бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүх тухайн нөхцөл байдал илэрснээс хойш 1 сарын дотор гаргах ёстой.

Бүрэн эрх нь түдгэлзсэн шүүгч Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаанд оролцох, албан бичиг илгээх, бусдаас мэдээлэл, баримт бичиг шаардах эрхгүй гэж тухайлан заасан байна. Үүний зэрэгцээ тухайн хугацаанд шүүгч цалин, холбогдох нэмэгдэл хөлс зэргийг авах эрхтэй, мөн бусад баталгаагаар хангагдсан хэвээр байхыг тодорхой зохицуулжээ.

Бүрэн эрх түдгэлзүүлэх шийдвэр нь тухайн шийдвэр гаргах нөхцөл байдал арилтал хугацаатай байх бөгөөд бүрэн эрхийг нь сэргээхдээ Үндсэн хуулийн шүүх тухайлан шийдвэр гаргана.

Бүрэн эрхийг дуусгавар болгох шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүх дараах тохиолдолд гаргана⁸⁸:

- 1) Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг томилох журам зөрчсөн;
- 2) Алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн;
- 3) Алба хаах насны дээд хязгаарт хүрэхээс өмнө шүүгч огцрох өргөдлөө бичгээр гаргасан;
- 4) ОХУ-ын иргэн байхаа больсон;
- 5) Ял шийтгэх шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон;
- 6) Шүүгчийн нэр төр, алдар хүндэд харш үйлдэл гаргасан;
- 7) Үндсэн хуулийн шүүхээс анхааруулсаар байтал Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн албан тушаалд харшлах ажил, албыг үргэлжлүүлэн эрхэлсэн;

⁸⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйл.

⁸⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 18-р зүйл.

- 8) Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаанд болон санал хураалтанд дарааллан 2 удаа хүндэтгэх шалтгаангүйгээр оролцоогүй;
- 9) Шүүгчийг эрх зүйн чадамжгүйд тооцсон шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон;
- 10) Шүүгчийг сураггүй алга болсонд тооцсон шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон;
- 11) Шүүгчийг нас барсанд тооцсон шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон;
- 12) Шүүгч нас барсан.

Түүнчлэн эрүүл мэндийн байдал, эсхүл хүндэтгэх бусад шалтгааны улмаас удаан хугацаагаар (дараалласан арваас дээш сар) бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй болох тохиолдолд тухайн шүүгчийн бүрэн эрхийг дуусгавар болгож **болно** гэж заажээ.

Бүрэн эрхийг дуусгавар болгох тухай Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг Холбооны Ерөнхийлөгчид болон Холбооны зөвлөлд хүргүүлдэг ба ийнхүү хүргүүлснээр тухайн орон тоог сул гарсанд тооцдог байна.⁸⁹

Дээр 1-д дурдсан үндэслэл болох "Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг томилох журам зөрчсөн" асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн хүсэлтийг үндэслэн Холбооны зөвлөл шийдвэрлэдэг байна.

Дээр 6, 7, 8-д дурдсан үндэслэл болох нэр төр, алдар хүндэд харш үйлдэл гаргасан; шүүгчийн албан тушаалд харшлах ажил, албыг үргэлжлүүлэн эрхэлсэн; хуралдаанд болон санал хураалтанд дарааллан 2 удаа оролцоогүй зэрэг үндэслэлээр бүрэн эрхийг нь дуусгавар болгох тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүх багадаа 2/3 ирцтэйгээр хуралдаж олонхын саналаар шийдвэрлэн хүсэлт илгээн Холбооны зөвлөлд явуулж шийдвэрлүүлдэг байна.

Хэрэв шүүгчийн бүрэн эрхийг дээр дурдсан заалтын 2, 3, 9-д зааснаар дуусгавар болгосон бол түүнийг чөлөөлөгдсөн буюу албан тушаалаас огцорсонд тооцдог байна⁹⁰.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 8-р зүйлд зааснаар дараах 2 тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг албан тушаалаас чөлөөлнө:

- 1) түүний эсрэг импичментийн шийдвэр гарсан;
- 2) хорих ангид хөдөлмөр эрхлэх эрхгүйгээр хорих ял шийтгүүлсэн, эсхүл түүнээс хүнд ял шийтгүүлсэн.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ Үндсэн хууль, хууль зөрчсөн бол Үндэсний ассамблей тэдний импичментийг зарлах асуудлыг шийдвэрлэдэг⁹¹.

Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүгчийг чөлөөлөх, огцруулах талаар (i) бүрэн эрх түдгэлзүүлэх/*suspension*, (ii) дуусгавар

⁸⁹ Мөн зүйл.

⁹⁰ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 18-р зүйл.

⁹¹ Солонгосын Үндсэн хууль, 65-р зүйлийн (1).

болгох/termination, (iii) хариуцлага/sanction гэсэн ойлголт, зохицуулалт тусгагдсан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр дараах үндэслэл бүрдвэл шүүгчийн бүрэн эрхийг түдгэлзүүлнэ⁹²:

- 1) эрүүгийн хариуцлагад татан шалгах зөвшөөрлийг Үндсэн хуулийн шүүхээс өгсөн;
- 2) мөрдөн шалгах тусгай хорооны дүгнэлтийн дараа тухайн шүүгчийн эсрэг импичментийн ажиллагааг Сеймас дээр эхлэх шийдвэрийг Сеймас гаргасан;
- 3) Шүүгчийг сураггүй алга болсонд тооцсон шүүхийн шийдвэр гарсан.

Ийнхүү бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх шийдвэр гармагц шүүгч хуралдаанд оролцох, санал өгөх зэрэг бүрэн эрхгүй болдог.

Бүрэн эрх түдгэлзүүлсэн шалтгаан, үндэслэл арилмагц шүүгчийн бүрэн эрхийг сэргээсэн шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүх 3 өдрийн дотор гаргах ёстой. Хэрэв энэ хугацаанд шийдвэр гараагүй бол тухайн шүүгч бүрэн эрхээ сэргээх тухай Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчид мэдэгдсэнээр бүрэн эрх нь сэргэдэг байна⁹³.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч, Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийг ноцтой зөрчсөн, тангаргаа зөрчсөн, гэмт хэрэг үйлдсэн бол Сеймасын гишүүдийн 3/5-ын саналаар шүүгчийг огцруулдаг⁹⁴.

Шүүгчийн бүрэн эрх дараах тохиолдолд дуусгавар болно⁹⁵:

- 1) Бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болмогц;
- 2) Нас бармагц;
- 3) Өөрөө огцормогц;
- 4) Эрүүл мэндийн байдлын улмаас бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй, тухайлбал нэг жилийн хугацаанд 4-өөс илүү сарын хугацаанд өвчтэй байсан, эдгэшгүй, удаан эмчлэгдэх өвчин туссан нь бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд саад болох;
- 5) Импичментийн процедурын дүнд Сеймасын шийдвэрээр чөлөөлөгдсөн.

Энд 3 болон 4-т дурдсан үндэслэлээр бүрэн эрхийг дуусгавар болгох шийдвэрийг Сеймас гаргадаг. Өөрөө огцрох асуудлыг Сеймасын даргын саналын дагуу Сеймас шийдвэрлэдэг бол, эрүүл мэндийн шалтгаанаар бүрэн эрхийг дуусгавар болгох асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр гарсан, мөн Эрүүл мэндийн сайдын байгуулсан комиссын дүгнэлт гарсан тохиолдолд Сеймас шийдвэрлэдэг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид сахилгын арга хэмжээ авдаггүй, харин шүүгч ажил үүргээ зохих ёсоор гүйцэтгээгүй, хуралдаандаа хүндэтгэх шалтгаангүй ирээгүй бол Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр эд хөрөнгийн хариуцлага болох сарын цалинг 50 хувь бууруулах хариуцлага оноож болдог⁹⁶.

⁹² Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 10-р зүйл.

⁹³ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 10-р зүйл.

⁹⁴ Латвийн Үндсэн хууль, 74-р зүйл.

⁹⁵ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 11-р зүйл.

⁹⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 12-р зүйл.

Ийнхүү Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг чөлөөлөх, огцруулах эцсийн шийдвэрийг Герман, Австри, ОХУ-д Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө шийдвэрлэж байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн хараат бус байдлыг хангахад чиглэгдэж байна.

Харин Латвид энэ асуудлыг томилсон байгууллага болох парламент нь шийдвэрлэж байгаа нь нийтлэг биш зохицуулалт байна.

ДӨРӨВ.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ЗАХИРГАА

4.1.Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа

4.2.Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв, санхүү

4.3.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тэмдэгтийн хураамж, зардал

Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус байдал нь хэдийгээр өргөн утгатай ойлголт ч улс орнуудын Үндсэн хууль, хууль тогтоомжид Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан, хараат бус байдлыг нэгд, төсөв санхүүгийн бие даасан байдал, хоёрт, зохион байгуулалтын асуудлаа шийдвэрлэх эрх, гуравт, боловсон хүчний асуудлаа бие даан шийдвэрлэх тухайд тусгаж зохицуулсан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв нь улсын төсвийн нэг хэсэг байхаар заахын зэрэгцээ "бие даасан зүйл болгон тусгах", "өмнөх жилийнхээс бууруулахгүй байх", "зардлын тооцооллыг өөрсдөөр нь батлуулах", "нөөц хөрөнгийг зардалд нь багтааж өгөх" зэрэг заалтыг тусгасан байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан байдалд төсөв чухал ач холбогдолтойг илтгэж байна.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус, бие даасан байдлыг тэдэнд ажлын албаны боловсон хүчний асуудал болон зохион байгуулалт, материал-техникийн хангамжаа өөрсдөө бие даан шийдвэрлэх боломж, бүрэн эрх олгох байдлаар хангасан байна.

4.1.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ЗАХИРГАА

Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа нь чиг үүргийн хувьд ерөнхийдөө төстэй буюу шүүхийн хэвийн үйл ажиллагааг хангахад зохион байгуулалт, мэргэжлийн боловсон хүчин, материал-техникийн туслалцаа үзүүлдэг байна.

Харин шүүхийн захиргааны асуудлыг хуулиндаа, эсхүл журмаар зохицуулснаараа ялгагдаж байна. ОХУ, Солонгос улс Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа шүүхийн захиргааны талаар ямар нэг хэмжээгээр тусгасан байна. Ялангуяа Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захиргаа, түүний чухал бүтцүүд болох судалгааны ажилтнууд, Судалгааны хүрээлэн, тусгай мэргэжлийн төлөөлөгч томилох зэрэг асуудлыг тухайлан хөндсөн байна.

Герман, Австри, Латви улсуудын хувьд шүүхийн захиргааны асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхээс баталсан журмаар зохицуулдаг байна.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд тухайн шүүхийн харьяаллын өргөдөл биш, эсхүл шийдвэрлэсэн, шийдвэрлэж байгаа хэрэгтэй холбоогүй ерөнхий шинжтэй хандалтууд жилд 10,000 орчим ирдэг онцлогтой. Энэ асуудлыг эрхлэх Ерөнхий бүртгэлийн газар ажилладаг байна. Түүнчлэн шүүгч нарт мэргэжлийн туслалцаа үзүүлэх хүрээнд шүүхийн захиргааны ахлах ажилтнууд шүүхийн шийдвэр гарахад туслалцаа үзүүлэх, баримт бичиг, шийдвэрийн алдааг хянаж шалгах зэрэг чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

ОХУ-д шүүхийн захиргаанд нь нийтийн эрх зүйн болон хувийн эрх зүйн асуудал эрхэлсэн газар гэж хоёр тусдаа газар байх бөгөөд тэдгээр нь холбогдох

салбар эрх зүйн асуудлаар мэргэшиж шүүгч нарт туслалцаа үзүүлдэг байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь тухай бүртээ ажлын албатай байдаг.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны гол онцлог нь шүүхийн дэргэдэх Судалгааны хүрээлэн нь Шүүхийн захиргаанаасаа бие даан орших бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн удирдлага дор ажилладаг. Үндсэн хуулийн шүүхийн Судалгааны хүрээлэнд ажиллах ажилтнууд төрийн албаны ямар зэрэг дэвтэй байх шаардлагыг хуулиндаа тухайлан зохицуулж, өндөр шаардлага тавьсан байна.

Шүүхийн захиргааны удирдлагын хувьд ОХУ, Солонгос улсад шүүхийн захиргааны удирдлагыг шүүхийн дарга нь ганцаар бус харин нийт шүүгчдийн оролцоог хангаж томилж байхаар хуулиндаа зохицуулсан байна.

Эдгээр улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны талаар тухайлан авч үзье.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд нь шүүхийн захиргааны талаар зохицуулалт тусгагдаагүй. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийн бүгд хурлаар Шүүхийн процедурын журмыг баталж, түүнд шүүхийн захиргааны талаарх үндсэн зохицуулалтыг оруулжээ.

Шүүхийн захиргааны Захирал болон дарга нь танхимын даргалагч шүүгч нарт танхимын үйл ажиллагааг явуулахад туслалцаа үзүүлнэ. Шүүхийн захиргааг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн нэрийн өмнөөс Үндсэн хуулийн шүүхийн Захирал удирддаг байна⁹⁷.

Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа нь Шүүхийн захиргаа, Ерөнхий захиргаа, Мэдээллийн технологи, баримтжуулалтын газар, Протоколын газар, Номын сангаас бүрдэнэ.

I. Шүүхийн захиргаа/Judicial administration

Шүүхийн захиргаа нь хоёр Танхимын бүртгэлийн алба, Шүүхийн ахлах ажилтнууд үйлчилгээ ба Ерөнхий бүртгэлийн албаас бүрдэнэ.

Хоёр Танхимын бүртгэлийн алба нь материалуудыг боловсруулах, нэгтгэх, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны мэдээллийн баазыг хадгалах, хугацаа болон аман хэлэлцүүлгийн тэмдэглэл хөтлөх ажлыг гүйцэтгэнэ. Түүнчлэн хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогч талуудын захидал харилцааг хүлээн авч, хэлэлцүүлгийн мэдэгдэл хүргэх, шийдвэр хүргэх, хэргийн материалтай танилцуулах зэрэг ажлыг хийнэ.

Шүүхийн ахлах ажилтнууд тухайн шүүх хуралдааны зардал, холбогдох цалин хөлсийг тодорхойлж, аман хэлэлцүүлэг хийх, шүүхийн шийдвэр гаргахад туслалцаа үзүүлдэг. Тэд танхимын болон шүүхийн бусад шийдвэрийн алдааг нягтлан шалгаж, эцсийн баримт бичгүүдийг гаргаж өгдөг байна.

Ерөнхий бүртгэлийн алба нь жилд 10,000 орчим мэдүүлгийг бүртгэж боловсруулдаг байна. Тус албыг хуулийн мэргэжилтэй хүн удирдах зохицуулалттай. Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн өргөдөл нь тодорхой процедурын хүсэлт агуулаагүй, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяаллын өргөдөл биш байвал Ерөнхий бүртгэлд авдаг байна. Эдгээр өргөдөл нь шүүхийн захиргааны асуудалд

⁹⁷Rules of Procedure of the Federal Constitutional Court/ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн процедурын журмын 12-р болон 15-р зүйл. Эх сурвалж:

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/GO_BVerfG.html#download=1

(Үндсэн хуулийн шүүхийн процедурын журмын 63-р зүйлийн 1) хамаардаг байна. Эдгээр нь өргөдөл нь өрнөж буй хэлэлцүүлгийн явцын талаар болон Үндсэн хуулийн шүүхийн практикийн талаар тодорхой асуулт, хүсэлтийг агуулсан байдаг. Түүнчлэн өрнөж буй, эсхүл шийдэгдсэн хэргийн талаар ирүүлсэн санал бодлыг бүртгэж, тэдгээрт хариу өгөх, хэрэг маргаан үүсгэх илт шаардлага хангаагүй өргөдлийг бүртгэх, аль ч танхимд хамаарах боломжгүй байгаа өргөдлийг бүртгэх зэрэг ажил үүргийг гүйцэтгэдэг.

II. Ерөнхий захиргаа/General Administration

Ерөнхий захиргаа нь төсөв, барилгын асуудал, шүүхийн тамгын газар, жолооч нар, бичиг хэргийн хэлтэс, байрны арчилгаа, ирж буй мэйл, дотоод мессенжерийн үйлчилгээ, боловсон хүчний асуудал, хэвлэх газар, худалдан авалт, зохион байгуулалтын асуудал, аюулгүй байдлын арга хэмжээ, утас ба телефакс солилцох зэрэг өргөн хүрээний ажлыг хамаардаг.

III. Мэдээллийн технологийн баримтжуулалтын газар/ IT, Documentation

Үндсэн Хуулийн шүүх нь аливаа үйл ажиллагаандаа орчин үеийн мэдээллийн технологийг ашигладаг. Тиймээс найдвартай, аюулгүй мэдээллийн технологийн сүлжээ нь дотоод мэдээлэл солилцох гол тулгуур болдог байна. Шүүхийн Мэдээллийн технологи, баримтжуулалтын хэлтэс нь шаардлагатай техникийн дэд бүтцийг бүрдүүлж, програм хангамжийг хариуцдаг.

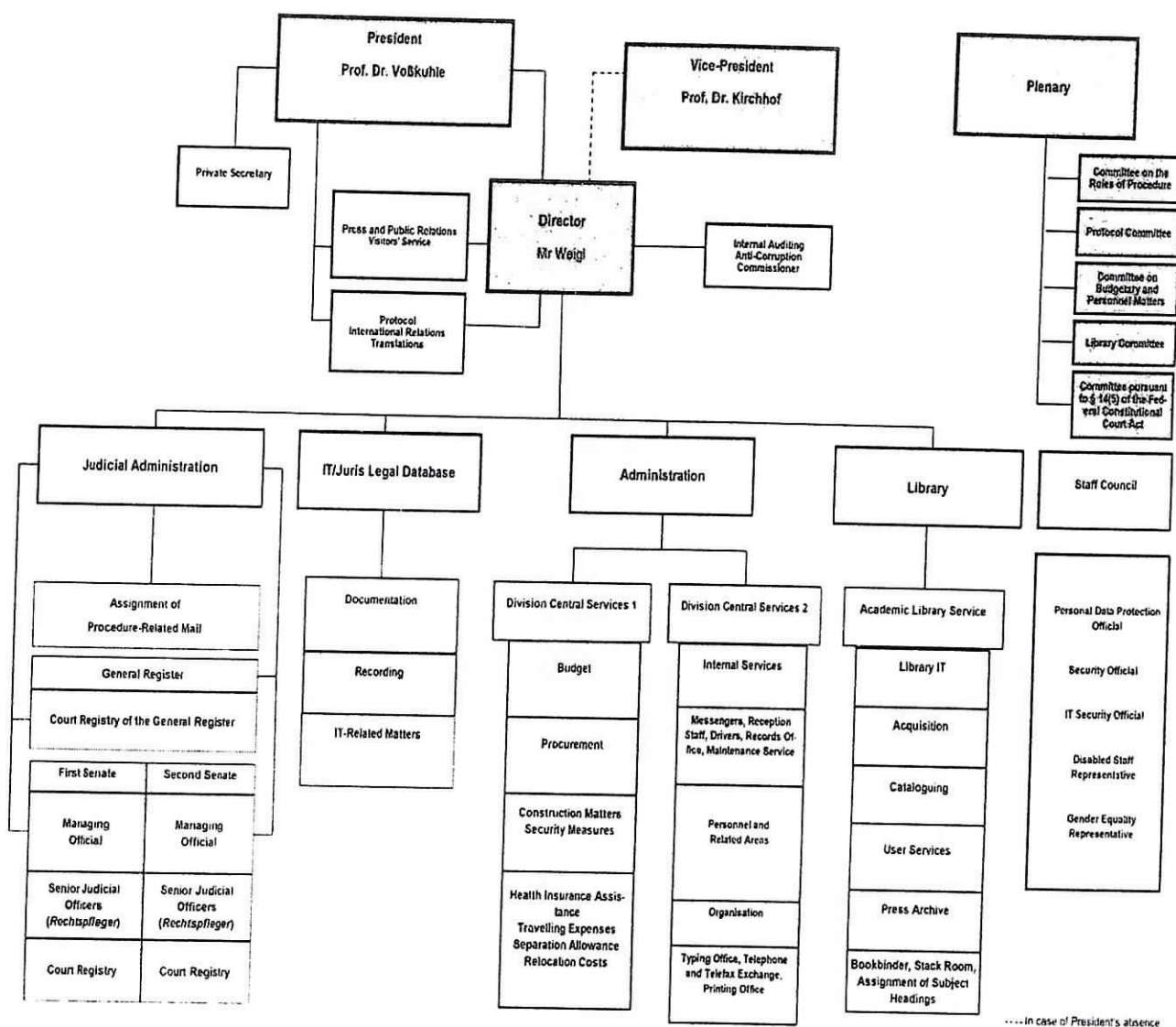
Баримтжуулалтын хэсэг нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн бүртгэх, бусад материалууд, тухайлбал үндсэн хуулийн эрх зүйд хамаарах зохиол бүтээлийг хадгалах ажлыг хариуцна. Энэхүү хэлтэс шийдвэрийг бүртгэж хөтөлсний дараа хууль зүйн датабаазад байршуулдаг байна.

IV. Протоколын газар/Protocol

Протоколын газрын үндсэн үйл ажиллагааны нэг нь үндсэн хуулийн бусад байгууллагатай шүүхийн харилцаа холбоог зохион байгуулах, түүнчлэн гадаад улсын үндсэн хуулийн шүүхүүдтэй олон улсын харилцааг хөгжүүлэх явдал юм. Үүнээс гадна шүүх дээр томоохон арга хэмжээ зохион байгуулж, сонгосон шийдвэрийг англи хэл рүү хөрвүүлдэг.

Германы Үндсэн хуулийн шүүх, шүүхийн захиргааны бүтэц⁹⁸

⁹⁸ Эх сурвалж: https://www.bundesverfassungsgericht.de/EN/Das-Gericht/Organisation/organisation_node.html

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захиргааны талаар тусгаагүй. Харин тухайн шүүхийн цахим хуудсанд шүүхийн Захиргаа нь дараах бүтэцтэй⁹⁹ гэж тэмдэглэжээ:

1. Шүүхийн асуудал, чанар ба мэдлэгийн менежментийн газар
2. Боловсон хүчний менежмент, хөгжлийн газар
3. Санхүү, эдийн засгийн асуудлын газар
4. Олон улсын харилцаа, протоколын газар
5. Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологи газар
6. Номын сан, харилцаа холбооны газар
7. Зохион байгуулалт, төслийн менежмент, архивын газар
8. Хэвлэлийн төлөөлөгч, хэвлэл мэдээллийн бусад асуудал эрхэлсэн газар

⁹⁹ Эх сурвалж: <https://www.vfgh.gv.at/verfassungsgerichtshof/organisation/Management.en.html>

Шүүхийн захиргааны Ерөнхий захирал удирдаж ажилтнуудын ажлын гүйцэтгэл, дүрэм журмын хэрэгжилтэнд хяналт тавина.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа буюу аппаратанд

- I. Тамгын газар,
- II. Төрийн алба ба хүний нөөцийн удирдлагын газар,
- III. Санхүүгийн удирдлагын газар,
- IV. Хэрэг эрхлэх удирдлагын газар,
- V. Үндсэн хуулийн шүүхийн Москва дахь төлөөлөгчийн газар багтдаг байна.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны хэвийн байдлыг хангах зорилгоор дараах бүтцүүд ажилладаг¹⁰⁰:

- Үндсэн хуулийн шүүхийн Даргын ажлын алба;
- Үндсэн хуулийн шүүхийн Орлогч даргын ажлын алба;
- Шүүгч нарын ажлын алба.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 111-р зүйлд шүүхийн захиргаа буюу ажлын албаны талаар тусгажээ. Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг түүний захиргаа хангах бөгөөд захиргаа нь Тамгын газар болон бусад бүрдэл хэсэгтэй байна. Тамгын газар нь зохион байгуулалт, шинжлэх ухаан-дүн шинжилгээ, мэдээлэл-лавлагаа болон бусад ажлыг эрхэлнэ. Үүнд: иргэдийг хүлээн авах, Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч судлах шаардлагагүй асуудлаар хандсан бол тэдгээрийг асуудлыг урьдчилсан байдлаар судлах, хуралдаан, зөвлөгөөнөөр авч хэлэлцэх асуудлаар шүүгчид хэргийг болон бусад асуудлыг бэлтгэхэд туслалцаа үзүүлэх, Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн биелэлтийг хангахад төрийн байгууллагын авч хэрэгжүүлж байгаа арга хэмжээний талаар судалж, мэдээлэх. Тамгын газрын бусад нэгжүүд нь Үндсэн хуулийн шүүхийн материал-техникийн болон нийгэм-ахуйн хангамжийн асуудлыг эрхэлнэ.

Үндсэн хуулийн шүүх төсвийн зардлын хязгаартаа багтаан захиргааныхаа бүтцийг тогтоох, мөн Тамгын газрынхаа дүрмийг батлах бүрэн эрхтэй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга нь Үндсэн хуулийн шүүхийн аппарат/захиргаа-ын ерөнхий удирдлагыг хэрэгжүүлж, аппаратын удирдлага болон Үндсэн хуулийн шүүхийн Тамгын газрын даргад нэр дэвшүүлэх, Тамгын газрын журам болон аппаратын бүтцийг батлуулах асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөн мэдүүлдэг¹⁰¹.

I. Үндсэн хуулийн шүүхийн Тамгын газар

Тамгын газар нь дараах 11 нэгжээс бүрддэг:

1. Нийтийн эрх зүйн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар

- Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн хууль ёсны байдлын асуудлыг эрхэлдэг: Үндсэн хуульд заасан иргэдийн хувийн (эрүүгийн хууль тогтоомжоос бусад) болон улс төрийн эрх, эрх чөлөө; хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн үндсэн хуулийн эрх зүйн үндэс, үүнд төрийн албан хаагчийн үндсэн хуулийн эрх зүйн

¹⁰⁰ <http://www.ksrf.ru/ru/Info/Apparat/Pages/default.aspx>

¹⁰¹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 24-р зүйлийн 4: осуществляет общее руководство аппаратом Конституционного Суда Российской Федерации, представляет на утверждение Конституционного Суда Российской Федерации кандидатуры руководителя аппарата и руководителя Секретариата Конституционного Суда Российской Федерации, а также Положение о Секретариате Конституционного Суда Российской Федерации и структуру аппарата;

байдал, холбооны улсын асуудал, нутгийн өөрөө удирдах ёс, засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн байгууламж зэрэг; сонгуулийн эрх; гадаадын иргэн болон харьяалалгүй этгээдийн иргэншил, үндэсний цөөнхийн болон уугуул иргэдийн эрх зүйн байдал, захиргааны эрх зүй, экологи, газар, аж ахуй, валют, банкны хууль тогтоомж; иргэний болон хууль сахиулах, цэргийн алба.

2.Хувийн эрх зүйн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар

- иргэн, иргэний процесс, арбитрын процесс, орон сууц, гэр бүлийн хууль тогтоомжийн асуудал, экологи, газар, аж ахуй, валют, банкны хууль тогтоомжийн хувийн эрх зүйн асуудал.

3.Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын хууль тогтоомжийг эрхэлсэн газар

- нийгмийн хангамж, нийгмийн даатгал, эх хүүхдийн хамгааллын салбар дахь хөдөлмөрийн хууль тогтоомж.

4.Эрүүгийн хууль тогтоомжийн Үндсэн хуулийн үндсийг эрхэлсэн газар

- эрүү, эрүүгийн процесс, эрүүгийн хэргийн шийдвэр гүйцэтгэлийн хууль тогтоомж, гүйцэтгэх ажиллагаа, эрүүгийн шүүхийн байгууламж, шүүгчийн эрх зүйн байдлын талаарх хууль тогтоомж.

5.Редакц-бүтээлийн газар

- Үндсэн хуулийн шүүхийн албан ёсны баримт бичиг, шийдвэрт редакцийн бэлтгэл хангах «Вестник Конституционного Суда Российской Федерации» сэтгүүлийг бэлтгэж нийтлэх.

6.Олон улсын харилцаа болон үндсэн хуулийн хяналтын үйл ажиллагааг таниулах ажлыг эрхэлсэн газар

- Үндсэн хуулийн шүүхийн олон улсын харилцааг зохион байгуулах, протоколыг хангах, Үндсэн хуулийн шүүхийг олон улсын эрх, гадаад улсын эрх зүй, олон улсын шүүх, үндсэн хуулийн шүүхийн хяналтын олон улсын практикын талаар мэдээллээр хангах,

- Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг таниулах, дүн шинжилгээ хийх, Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн биелэлтэнд хяналт тавих, шийдвэрийн биелэлтийг хангах талаар төрийн байгууллага, албан тушаалтнуудын уялдаа холбоог хангах.

7.Эрх зүйн мэдээлэл эрхэлсэн газар

- эрх зүйн мэдээллийн техникийн асуудлыг хариуцсан нэгж, эрх зүйн мэдээлэл, мэдээллийн эх сурвалжийг системтэй хангах нэгж, олшруулан хуулбарлах нэгж.

8.Шүүх хуралдааны зохион байгуулалт эрхэлсэн нэгж

- Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдааны зохион байгуулах ажлыг хариуцах, процесст оролцогчидтой холбогдох, хуралдаанд урих, хуралдааны тэмдэглэл хөтлөх.

9.Хэвлэлийн мэдээллийн нэгж

- Үндсэн хуулийн шүүхийн дэргэд сэтгүүлчдийг магадлан итгэмжлэх, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаар шаардлагатай мэдээлэл авахад хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэлд туслах, хуралдаан тус бүрийн талаар хэвлэлийн мэдээлэл гаргах, сурвалжлагч нарт зөвлөгөө өгөх; Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх нийтлэлийг цуглуулан шүүгч нарыг мэдээллээр хангах.

10.Иргэдийг хүлээн авах, захидал харилцаа эрхэлсэн нэгж

- иргэдийг хүлээн авах, Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах талаар зөвлөх, хандсан асуудал шийдвэрлэх явцын талаар мэдээлэл өгөх, шүүхэд ирж буй бүх захидал харилцаанд анхан шатны боловсруулалт хийх, шаардлага хангасан захидлыг холбогдох газарт шилжүүлэх, шаардлага илт хангаагүй бол энэ талаар хариу мэдэгдэх.

11.Хэрэг шийдвэрлэх ажиллагааг хангах нэгж

- ирсэн албан бичгийг бүртгэх, хэргийн хөдөлгөөнийг хянах, захидал харилцааг хөтлөх, архив хөтлөх.

II.Төрийн алба ба хүний нөөцийн удирдлагын газар

Дараах асуудлыг эрхэлдэг:

- Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг хангах хүний нөөцийн баримт бичгийг бэлтгэх, ажилтнуудыг томилох, чөлөөлөх, шилжүүлэх бэлтгэл хангах, ажилчдыг магадлан итгэмжлэх шалгалт авах, ажилтнуудыг мэргэжил дээшлүүлэх асуудал,

III.Санхүүгийн удирдлагын газар

Дараах асуудлыг эрхэлдэг:

- Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагаа, бүтцийн онцлогийг харгалзан, санхүүгийн тогтвортой байдлыг ханган нягтлан бодох бүртгэлийг хөтлөх.

IV.Хэрэг эрхлэх удирдлагын газар

Дараах асуудлыг эрхэлдэг:

- ханган нийлүүлэлт төлөвлөх, зохион байгуулах, материал-техникийн эх үүсвэрээр хангах, кабелийн сүлжээ, холбооны системийн ашиглалтанд хяналт тавих, барилга байгууламжийн ашиглалтыг хариуцах, арга хэмжээ, албан ёсны уулзалтыг зохион байгуулах, төлөвлөх, шүүгч нарын нийгэм ахуйн хангамжийг зохион байгуулах.

V.Үндсэн хуулийн шүүхийн Москва дахь төлөөлөгчийн газар

- Үндсэн хуулийн шүүхэд иргэд хандах нөхцөл бүрдүүлэх, байнгын харилцаа холбоог хангах чиг үүрэгтэй.

СОЛОНГОС улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын албатай холбоотой хэд хэдэн бүтэц, нэгжийг хуулиндаа тухайлан тусгасан: Шүүхийн захиргааны газар/*Department of Court Administration*, Үндсэн хуулийн судалгааны ажилтнууд/*Constitution Research Officers*, судалгааны тусгай төлөөлөгч/*Research Commissioner*, Үндсэн хуулийн судалгааны хүрээлэн/*Constitutional Research Institute*, Тамгын газар/*Secretariat*, Бичиг хэрэг, хамгаалалт/*Clerk and Court Guard*.

Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйлд тусгажээ. Шүүхийн захиргаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны үйл ажиллагааг зохион байгуулах үндсэн чиг үүрэгтэй. Шүүхийн захиргааг Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн даргын орлогч удирдана. Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн удирдлага дор шүүхийн захиргааны албан хаагчдыг удирдаж, зохион байгуулдаг. Ингэхдээ Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь Үндэсний ассамблей буюу парламент, Төрийн зөвлөлийн хуралд оролцож Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны талаар мэдээлэл өгөх бүрэн эрхийг хуулиараа олгосон байдаг. Хэрэв

захиран зарцуулах үйл ажиллагаатай нь холбогдуулах Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч захиргааны маргаан үүсгэвэл Ерөнхий нарийн бичгийн дарга хариуцагч байна гэж хуульчилжээ.

Харин орлогч дарга нь Ерөнхий нарийн бичгийн даргад туслах, түүний эзгүйд түүний өмнөөс бүрэн эрхийг нь хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй. Шүүхийн захиргаа нь ажлын алба, товчоо, хэлтэстэй байна. Тэдгээрийн зохион байгуулалт, ажилтны тоо зэрэг асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүх журмаараа шийдвэрлэхээр заасан байна. Шүүхийн захиргааны удирдлага болон албан хаагчид нь төрийн албан хаагчийн хэддүгээр зэрэгтэй алба хаагчдаас томилогдож болохыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа тусгасан байна. Шүүхийн захиргаанд ажиллах албан хаагчдыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлдөг. Гэхдээ төрийн албан хаагчийн III зэргээс дээш зэрэгтэй албан хаагчийг томилж, чөлөөлөх асуудлыг Шүүгчдийн зөвлөлийн оролцоотой буюу тэдний саналд үндэслэн шийдвэрлэхээр хуулиндаа заажээ¹⁰².

Солонгосын зохицуулалтын онцлог нь Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны асуудалд ихээхэн ач холбогдол өгч **"Үндсэн хуулийн судалгааны ажилтнууд"** гэсэн тусдаа зүйлд тусгажээ¹⁰³. Үндсэн хуулийн шүүхэд судалгааны ажилтнууд ажиллах ба тэдгээрийн тоог Үндсэн хуулийн шүүхийн журмаар зохицуулдаг. Судалгааны ажилтнууд Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр хэргийг шалгах, шийдвэрлэхтэй холбоотой судалгаа, шалгалтын ажилд оролцох чиг үүрэгтэй. Судалгааны ажилтнуудыг Хууль зүйн зөвлөлийн шийдвэрт үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч 10 жилийн хугацаагаар томилох ба дахин томилж болно. Тэд 60 нас хүрмэгц өндөр насны тэтгэвэрт гарах зохицуулалттай. Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнаар анх томилогдох тохиолдолд эхний 3 жилд судалгааны туслах ажилтан гэсэн статустайгаар ажилладаг байна.

Үүний зэрэгцээ Солонгос улсын бас нэг онцлог нь хэрэг маргааныг шалгах, шийдвэрлэхэд мэргэжлийн шалгалт, судалгаа хийх шаардлагатай тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүх тусгай **төлөөлөгчийг/commissioner** татан оролцуулж болдог байна. Ийм тусгай төлөөлөгчийг 3 хүртэл жилийн хугацаагаар томилж ажиллуулдаг.

Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнуудаас гадна тус шүүхийн дэргэд 40 хүртэл тооны ажилтнаас бүрдэх **Үндсэн хуулийн судалгааны хүрээлэн** ажиллана гэдгийг хуулиндаа мөн тусгажээ¹⁰⁴. Тус хүрээлэн нь Үндсэн хуулийн судалгаа, Үндсэн хуулийн шүүхийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа судалгаа, Үндсэн хуулийн шүүхийн судалгааны ажилтнуудын болон Шүүхийн захиргааны газрын албан хаагчдын сургалтыг хариуцан эрхэлдэг ба шүүхийн Захиргааны газарт харьяалагддаггүй. Үндсэн хуулийн судалгааны хүрээлэнгийн ажилтнуудыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч бие даасан томилох бүрэн эрхтэй.

Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгчийнхээ удирдлага дор **Тамгын газрыг** байгуулах бүрэн эрхтэй. Тамгын газрын Ахлах нарийн бичгийн даргыг Ерөнхийлөгч

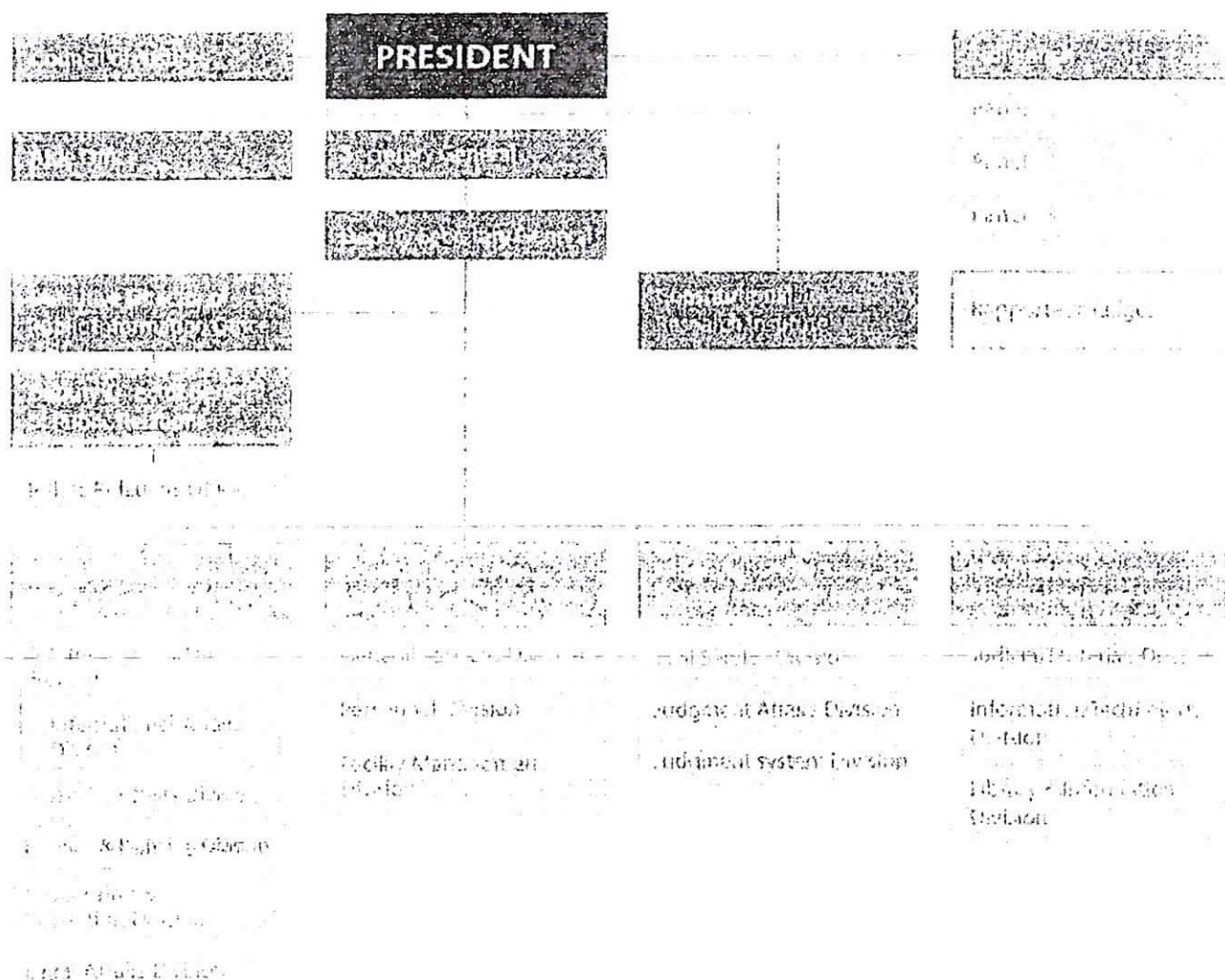
¹⁰² Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 18-р зүйлийн 4: Public officials of the Department of Court Administration shall be appointed and dismissed by the President of the Constitutional Court: Provided, That the appointment and dismissal of public officials of Grade III or higher shall be subject to a decision of the Council of Justices.

¹⁰³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйл.

¹⁰⁴ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-4-р зүйл.

нь томилох ба шүүгч нарын нарийн бичгийн дарга нарыг мөн томилон ажиллуулдаг¹⁰⁵.

Үндсэн хуулийн шүүхийн бичиг хэргийн ажилтан, хамгаалалтын ажилтан Шүүхийн захиргааны газрын ажилтнууд дундаас Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч томилно. Бичиг хэргийн ажилтан нь даргалагч шүүгчийн заавраар хэрэг хянан шийдвэрлэж байгаа хэргийн баримт бичгийг хадгалах, хүргэх, бэлтгэх ажлыг хариуцдаг. Хамгаалалтын ажилтан нь шүүхийн танхимд дэг сахиулах, даргалагч шүүгчийн бусад зааврын биелэлтийг хангах үүрэгтэй¹⁰⁶.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захирагаа, техник, зохион байгуулалтын ажил үүргийг эрхлэх байгууллагын бүтэц, түүнд ажиллах ажилтнуудын эрх зүйн байдалд ихээхэн ач холбогдол өгч тусгайлан зүйл,

¹⁰⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 20-р зүйл.

¹⁰⁶ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 21-р зүйл.

заалт оруулсан байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн институцийн үйл ажиллагаанд тэдний гүйцэтгэх үүргийг чухалд тооцож байгааг нь илтгэж байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн Судалгааны хүрээлэнд ажиллагсдын тоог хуулиндаа тусгасан, Шүүхийн захиргаанд ямар зэрэг дэвтэй албан хаагч байх зэргийг нарийвчлан зохицуулсан нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарт мэргэжлийн туслалцаа дэмжлэг үзүүлэх явдлыг хангахад чухал заалт болжээ.

Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын албаны талаар хуулинд нь ямар нэг заалт тусгагдаагүй байх бөгөөд ажлын албаны үндсэн бүтцийг Үндсэн хуулийн шүүхийн журамд тусгасан байна¹⁰⁷.

Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуулийн шүүхэд бичиг хэрэг, мэдээлэл, эдийн засаг, санхүү, техникийн үйлчилгээ үзүүлэх, олон улсын харилцааг хөгжүүлэх, шүүгч чиг үүргээ хэрэгжүүлэхтэй холбогдуулан шүүгчийн үүрэг даалгаврыг биелүүлэх, зохион байгуулалтын туслалцаа үзүүлэх аппарат буюу ажлын албатай байна.

Үндсэн хуулийн шүүх ажлын албаныхаа бүтэц, журам, зохион байгуулалтыг батална. Үндсэн хуулийн шүүхийн ажлын алба дараах үндсэн бүтэцтэй байна.

1. Канцлер буюу Ерөнхий нарийн бичгийн дарга;
2. Ерөнхийлөгчийн зөвлөх, Ерөнхийлөгч, эсхүл Ерөнхий нарийн бичгийн даргад шууд захирагддаг төрийн бусад албан хаагчид;
3. шүүхийн туслахууд;
4. Хууль зүйн судалгааны хэлтэс;
5. Захиргаа, протоколын хэлтэс;
6. Хүний нөөцийн хэлтэс.

Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн бүтэц¹⁰⁸

Ерөнхийлөгч					
Шүүгч нар					
Ерөнхий нарийн бичгийн дарга					
Ахлах зөвлөх	Шүүгчийн туслах	Ахлах мэргэжилтэн	Ерөнхийлөгчийн зөвлөхүүд	Ерөнхийлөгчийн туслах	
Хууль зүйн судалгааны хэлтэс		Захиргаа ба протоколын хэлтэс		Хүний нөөцийн хэлтэс	

¹⁰⁷ The Rules of the Constitutional Court/Үндсэн хуулийн шүүхийн журам, 46-р зүйл. Эх сурвалж: <https://www.lrkt.lt/en/administrative-information/rules-and-regulations/the-rules-of-the-constitutional-court/1296>

¹⁰⁸ Эх сурвалж: <https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/structure-and-contacts/organisational-chart/178>

Хууль зүйн судалгааны хэлтэс нь үндсэн хуулийн хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад хууль зүйн туслалцаа үзүүлэх, хууль зүйн судалгаа хийх, шүүхийн хэргийн тухай тойм, хураангуйг бэлтгэх, мөн Үндсэн хуулийн шүүхийн дотоод баримт бичиг, гэрээ, бусад баримт бичгийг боловсруулахад туслах чиг үүрэгтэй.

Захиргаа, протоколын хэлтэс нь Үндсэн хуулийн шүүхийн хэлэлцүүлгийг зохион байгуулахад туслах, иргэдэд үйлчлэх, Үндсэн хуулийн шүүхийн акт, бусад баримт бичгийн хянах, орчуулах, бүртгэл хөтлөх, хадгалах үйл ажиллагааг хариуцаж ажилладаг. Мөн Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагаатай холбоотой хэвлэн нийтлэх, арга хэмжээ зохион байгуулах ажлыг гүйцэтгэнэ.

Хүний нөөцийн хэлтэс нь Үндсэн хуулийн шүүхэд хуваарилагдсан төсвийн хөрөнгийг хуулийн дагуу, хэмнэлттэй, үр дүнтэй, үр ашигтай зарцуулах, нягтлан бодох бүртгэлийг хөтлөх, худалдан авах ажиллагааг төлөвлөх, хөтлөх ажлыг хариуцдаг. Тус хэлтэс нь Үндсэн хуулийн шүүхийн мэдээлэл, технологийн системийн бүрэн бүтэн байдал, шинэчлэлийг хариуцахдаа хэвийн, аюулгүй ажиллагааг хангахын зэрэгцээ Үндсэн хуулийн шүүхийн номын сангийн үйл ажиллагааг эрхэлдэг. Энэхүү хэлтэс нь Үндсэн хуулийн шүүхийн байр, бусад эд хөрөнгө, нутаг дэвсгэрийн ашиглалт, засвар үйлчилгээ, аюулгүй байдлыг хангахаас гадна галын аюулгүй байдал, иргэний хамгаалалт, ажлын байран дахь эрүүл мэндэд тавигдах шаардлагын биелэлтийг хангах үүрэгтэй.

Үндсэн хуулийн хэргийг хянан шийдвэрлэхэд бэлтгэх явцад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид туслах ажилтан туслалцаа үзүүлдэг. **Шүүгчийн туслах** нь тодорхой өргөдөл хүлээн авахтай холбоотой бүх ажиллагааг гүйцэтгэхэд, хүлээн авсан өргөдлийн үндсэн дээр хэргийг хянан шийдвэрлэхэд, мөн Үндсэн хуулийн шүүхийн холбогдох актуудыг боловсруулахад туслалцаа үзүүлдэг. Тэд шаардлагатай мэдээллийг цуглуулах, дүн шинжилгээ хийх, шаардлагатай хураангуй, тэмдэглэл, актын болон албан бичгийн төсөл бэлтгэх зэрэг ажлыг хариуцан хийнэ. Шүүгчийн туслахууд нь Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Үндсэн хуулийн шүүхийн ахлах зөвлөх, Хууль зүйн судалгааны хэлтсийн даргатай шууд харилцан ажилладаг.

4.2.ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ТӨСӨВ, САНХҮҮ

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 1-р зүйлийн 1-д "Холбооны Үндсэн хуулийн шүүх нь үндсэн хуулийн бусад байгууллагаас бие даасан, хараат бус байна." гэж заажээ. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн төсөв, санхүүтэй холбоотой тухайлсан зохицуулалт тусгагдаагүй байна.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх зохион байгуулалт, санхүү, материал-техникийн хувьд аливаа бусад байгууллагаас хараат бус байхаар Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заажээ. Үндсэн хуулийн шүүх холбооны улсын төсвөөс санхүүжиж, санхүүжилт нь үндсэн хуулийн шүүхийн хянан шийдвэрлэх ажиллагааг бие даан хэрэгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чиглэнэ. Жил бүрийн төсөвт Үндсэн

хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг хангах эх үүсвэрийг бие даасан зүйл болгон тусгах бөгөөд үүнийгээ Үндсэн хуулийн шүүх бие даан зарцуулна. Мөн төсвийг өмнөх жилийнхээс буруулж болохгүй заалттай.

Үндсэн хуулийн шүүх нь мэдээлэл, хүний нөөций асуудлаа бие даан шийдвэрлэх бүрэн эрхтэйг мөн хуульчилсан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны эрх зүй, зохион байгуулалт, санхүү, мэдээлэл, материал-техник, хүний нөөцийн зэрэг нөхцөлийг хязгаарлахыг хоригложээ.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус, бие даасан байдлын талаар зохицуулалт цөөн байна. "Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны зардлыг улсын төсөвт бие даан тусгана"¹⁰⁹ гэсний зэрэгцээ нөөц хөрөнгийг энэхүү зардалд багтаасан байхаар мөн хуульд заасан байна. Энэхүү төсөв боловсруулах, зардал, нөөц хөрөнгийн асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчдийн зөвлөлөөр шийдвэрлэхээр заажээ¹¹⁰.

Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус байдал нь бие даасан төсөвтэй байх, зохион байгуулалт, материал-техникийн асуудлаа өөрөө бие даасан шийдвэрлэхэд оршиж байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх чөлөө, бие даасан байдал нь хуульд заасан санхүү, материал-техник, зохион байгуулалтын баталгаагаар хангагдана. Үндсэн хуулийн шүүх үндсэн хуулийн хяналтын чиг үүргээ бие даан, зохих байдлаар хэрэгжүүлэхэд улсын төсвөөс санхүүжинэ. Үндсэн хуулийн шүүх нь зардлын тооцооллоо өөрөө батлах бөгөөд хуваарилагдсан эх үүсвэрийг бие даан зарцуулна. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүх нь мэдээллийн болон зохион байгуулалтын ханган нийлүүлэлтийг чөлөөтэй, бие дааж хэрэгжүүлнэ¹¹¹.

Латви улсад Үндсэн хуулийн шүүх нь зардлын тооцооллыг өөрөө батлах бүрэн эрх олгогдсон нь онцлог байна.

4.3.МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ ТЭМДЭГТИЙН ХУРААМЖ, ЗАРДАЛ

Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл, гомдол гаргахад зарим улсын хуульд тэмдэгтийн хураамж авахаар зохицуулсан байна. Герман, Австри, ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тэмдэгтийн хураамжийг хэрхэх талаар тодорхой заалтууд тусгагджээ.

Австри, ОХУ-ын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад тодорхой хэмжээний тэмдэгтийн хураамж, төлбөр төлөх зохицуулалттай байхад Герман, Солонгос улсад тэмдэгтийн хураамжгүй байна. Герман болон Солонгос улсад Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад үнэ төлбөргүй байдаг хэдий ч, ийнхүү шүүхэд хандах эрхийг илт

¹⁰⁹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 11-р зүйл.

¹¹⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 16-р зүйлийн 2.

¹¹¹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 5-р зүйл.

урвуугаар ашиглах явдлаас сэргийлж, ийм байдал тогтоодвол тодорхой хэмжээний мөнгөн төлбөрийн хариуцлага ногдуулах зохицуулалтыг хуулиндаа тусгажээ.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн 1-д заасны дагуу Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь үнэ, төлбөргүй. Энэ нь санхүүгийн аливаа нэг шалтгаанаар хэн ч үндсэн эрх, эрх чөлөөгөө хамгаалуулах боломжгүй байдалд орох ёсгүй гэсэн үзэл санаатай холбоотой аж.

Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн 2-т хэрэв үндсэн хуулийн өргөдөл, эсхүл урьдчилсан шийдвэр гаргуулах өргөдөл гаргахдаа эрхээ урвуулан ашигласан гэж үзвэл 2,600 еврогийн төлбөр ногдуулж болно¹¹² гэж заажээ. Ийнхүү төлбөр тогтоож байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхэд үнэ төлбөргүй хандах эрхийг илт амжилтанд хүрэх хэтийн төлөвгүй, үргэлжилж буй ажиллагаанд ямар ч холбоо хамааралгүй өргөдөл гаргах явдлыг эрхээ хариуцлагагүй ашиглаж байгаа байдал гэж үздэгтэй холбоотой байна. Ийм төрлийн хэрэг хэд хэдэн удаа гарч байсан байна. Тухайлбал, санаан зоргын шалтгаан, хууран мэхэлсэн мэдэгдэл гаргах зэрэг.

Хэрэв өргөдөл амжилттай болсон тохиолдолд талууд зардлаа, ялангуяа өмгөөлөгчийн хөлсийг нөхөн төлүүлж болдог онцлогтой¹¹³. Үндсэн эрхийн талаарх, мөн Ерөнхийлөгч, шүүгч нарын импичменттэй холбоотой хэрэгт гаргасан өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үед гарсан зардлыг нөхөн төлдөг байна. Бусад төрлийн хэргийн нөхөн төлбөрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн нөхөн төлж болдог ажээ. Хуульчийн төлбөрийн хувьд Хуульчдын цалин хөлсний тухай хуульд заасан хэмжээгээр төлөх ба түүнээс илүү тохирсон хөлсийг нөхөн төлдөггүй. Үүний зэрэгцээ зарим тохиолдолд тухайн өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдээгүй ч үндсэн хуулийн шинжтэй чухал асуудлыг анхаарлын төвд хэлэлцүүлсэн гэх шалтгаанаар хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад гарсан холбогдох зардлыг өргөдөл гаргагчид нөхөн төлөх тохиолдол гардаг байна.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17а-р зүйлд 240 еврогийн тэмдэгтийн хураамж төлөхөөр заажээ. Гэхдээ хэрэглээний үнийн индекс 10-аас дээш хувиар өөрчлөгдвөл энэ хэмжээг зохих байдлаар өөрчлөх бүрэн эрхийг Холбооны канцлер болон Санхүүгийн сайдад олгосон байдаг. Үүний зэрэгцээ тэмдэгтийн хураамжаар зарим орон нутгийн болон төрийн байгууллагыг чөлөөлсөн байдаг. Тэмдэгтийн хураамж төлсөн баримтаа шүүхэд хандах үед өргөдлийн хамт

¹¹² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн (2): The Federal Constitutional Court may charge a fee of up to EUR 2,600 if the lodging of a constitutional complaint or of a complaint pursuant to Article 41 para. 2 of the Basic Law or the application for a preliminary injunction (section 32) constitutes an abuse of rights.

¹¹³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34а-р зүйл:

(1) If an application for the forfeiture of fundamental rights (section 13 no. 1), or a motion for the impeachment of the Federal President (section 13 no. 4) or of a judge (section 13 no. 9) proves to be unfounded, the respondent or the accused shall be reimbursed the necessary expenses, including the costs of the defence.

(2) If a constitutional complaint proves to be well-founded, the complainant shall be reimbursed the necessary expenses in full or in part.

(3) In all other cases, the Federal Constitutional Court may order the full or partial reimbursement of expenses.

хавсарган эх хувиар өгөх ёстой. Өргөдлийг цахимаар өгөх тохиолдолд тэмдэгтийн хураамжийг цахимаар хэрхэн төлөх талаар мөн хуулиндаа зохицуулсан байна.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 38, 39-р зүйлд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад тэмдэгтийн хураамж төлөхөөр мөн тусгагдсан. Тэмдэгтийн хураамж төлсөн баримтаа Үндсэн хуулийн шүүхэд хандан гаргасан өргөдөлдөө хавсаргасан байна¹¹⁴.

Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл гаргахдаа тэмдэгтийн хураамж төлөх үндэслэл, журам, тэмдэгтийн хураамжийг буцааж олгох, хөнгөлөлт үзүүлэх асуудлыг үндсэн хуулийн шүүхийн хууль тогтоомжид заасан онцлогийг харгалзан ОХУ-ын татвар, хураамжийн тухай хууль тогтоомжоор зохицуулна¹¹⁵.

Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн шийдвэрээр иргэний санхүүгийн байдлыг харгалзан тэмдэгтийн хураамжаас чөлөөлөх, эсхүл хэмжээг нь бууруулах бүрэн эрхтэй.

Төрийн зарим байгууллагын хүсэлт, өргөдлийг тэмдэгтийн хураамжаас чөлөөлсөн зохицуулалтыг мөн хуулиндаа тусгасан байна¹¹⁶.

Хэрэв өргөдлийг хүлээн аваагүй, эсхүл хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хэрэгсэхгүй болгосон бол төлсөн тэмдэгтийн хураамжийг буцаан олгодог байна.

Шүүхээс эцсийн шийдвэр гарч хэм хэмжээний акт нь Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзсэн бол өргөдөл гаргасан иргэнд дараах зардыг Засгийн газраас баталсан хэмжээгээр нөхөн олгохоор шийдвэрлэдэг байна¹¹⁷:

- Төлсөн тэмдэгтийн хураамж;
- Төлөөлөгчөөр төлөөлүүлсэн зардал;
- Шүүхэд ирэхэд гарсан тээвэр, байрны зардал;
- Хянан шийдвэрлэсэн хэрэгтэй холбоотой харилцаа холбооны зардал;
- Цаг хугацаа зарцуулсан зардал.

СОЛОНГОСЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн зардлыг улсаас гаргахаар зохицуулсан¹¹⁸ тул өргөдөл, гомдол гаргахад тэмдэгтийн хураамж төлдөггүй. Гэхдээ нотлох баримтыг шалгаж үзэх хүсэлт гаргавал зардлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн журамд заасны дагуу хүсэлт гаргасан тал хариуцахаар заасан.

Үүний зэрэгцээ Үндсэн хуулийн шүүхээс баталсан журамд заасан тохиолдолд үндсэн хуулийн гомдол гаргавал барьцаа мөнгө байршуулахыг даалгаж болдог байна. Энэ мөнгийг дараах тохиолдолд бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн суутган авч төсөвт шилжүүлдэг байна:

- гомдлыг хангаагүй шийдвэр гаргасан бол,

¹¹⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 38-р зүйл.

¹¹⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39-р зүйл.

¹¹⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39-р зүйл: Запросы судов, запросы о толковании Конституции Российской Федерации, ходатайства Президента Российской Федерации по спорам о компетенции, когда он в этих спорах не является стороной, запросы о даче заключения о соблюдении установленного порядка выдвижения обвинения Президента Российской Федерации в государственной измене или совершении иного тяжкого преступления государственной пошлиной не оплачиваются.

¹¹⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 100-р зүйл:

¹¹⁸ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйлийн 1.

- гомдлыг хэрэгсэхгүй болгож, тухайн гомдол нь эрхээ урвуугаар ашигласан гэж тооцогдсон бол.

Шүүхэд хандах эрхээ урвуулан ашиглах талаарх Солонгос улсын энэхүү зохицуулалт нь Герман улсын зохицуулалттай төстэй байх бөгөөд Солонгос болон Германд шүүхэд хандах эрхээ урвуулан ашигласан гэж үзвэл ийнхүү санхүүгийн хариуцлага хүлээлгэж буйгаараа зохицуулалт нь ижил байна.

ТАВ. ДҮГНЭЛТ

1. Үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн эх сурвалж нь Үндсэн хууль, органик хууль, тухайн Үндсэн хуулийн шүүхээс гаргасан дүрэм, журмууд байна. Улс орнууд үндсэн хуулийн хяналтын эрх зүйн үндсийг үндсэн хуулиараа тогтоож, улмаар үндсэн хуулиасаа эх авсан органик буюу салбар хуулиуд баталж мөрдөж байгаа нь нийтлэг байна. Харин хянан шийдвэрлэх ажиллагааны журмыг зарим улс нь хуулиар, зарим нь дүрмээр зохицуулж байна. Харьцуулан судалсан ХБНГУ, Австри, ОХУ, Солонгос, Латви улсууд үндсэн хуулийн хяналтын асуудлыг Үндсэн хуулиндаа бие даасан бүлэг үүсгэн, эсхүл бие даасан бүлэггүйгээр холбогдох бусад бүлгүүдэд тусган зохицуулсан байна. Үндсэн хуулийн хяналтын талаарх органик хуулиар зохицуулах асуудал нь Үндсэн хуулинд нь тусгагдсан байгаа зохицуулалтаас ихээхэн хамаарч байх бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалсан шийдвэрлэх асуудал, маргааныг Үндсэн хуулиндаа эдгээр улсууд тусгажээ.

2. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц иргэн, байгууллага, төр, түүний албан тушаалтны гомдлоор аль ч шүүх авч шийдвэрлэхгүй байгаа хэргийн харьяалал тогтоох бүрэн эдэлж байгаа нь эдгээр харьцуулан судалсан улсад байхгүй практик байна. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхээс ялгаатай нь эдгээр улсуудаас Герман улс иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн талаарх маргааныг Үндсэн хуулийн шүүх харьяалан шийдвэрлэх боломжийг хуулиндаа тусгажээ. Харин ОХУ болон Австрид иргэд ийм эрхийг шууд эдлэхгүй боловч тодорхой хэрэг маргааныг бусад шүүхээс шийдвэрлэх явцад хэрэглэсэн хууль нь үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчиж байгаа гэж үзвэл тухайн хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхэд хандан шийдвэрлүүлдэг.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуульд тайлбар хийх эрхтэй гэж Үндсэн хуульд тодорхой тусгасан нь бусад улс орны хуульд байхгүй зохицуулалт байна. Түүнчлэн ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх нь олон улсын гэрээ хүчин төгөлдөр болохоос өмнө урьдчилсан хяналт хийх эрх эдэлдэг нь онцлог байна.

Монгол Улсаас ялгаатай нь Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх нь эрх зүйн актыг хянахдаа нилээд өргөн хүрээнд буюу эрх зүйд нийцсэн байдлыг нь хянадаг байна. Австри улсад Үндсэн хуулийн шүүх нь эрх зүйн актыг "эрх зүйд" харшилсан эсэхийг хянаж байгаа нь Үндсэн хуулийн хяналтаас илүү өргөн агуулгатай хяналтын хэлбэр юм. Ийм төрлийн шийдвэрийг зөвхөн өргөдөлд үндэслэж, эсхүл хэлэлцэж байгаа маргааны хувьд тухайн эрх зүйн актыг хэрэглэх тохиолдолд гаргахаар заажээ.

Латви улсад саяханыг болтол Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй этгээд нь зөвхөн тодорхой байгууллагын төлөөлөл, албан тушаалтан байсан боловч 2019 оны 3 дугаар сарын 21-нд Үндсэн хуулиндаа нэмэлт оруулснаар хувь хүн зарим асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх нээгдсэн байна. Ингэхдээ тухайн хууль, шийдвэр нь тухайн хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн байхын зэрэгцээ тухайн хүн хуульд заасан бусад үе шат, арга хэмжээг туулж барагдуулсан байх шаардлагатай ажээ.

3. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг хэн томилохыг Герман, Орос, Австри, Солонгос, Латви улсад Үндсэн хуулиндаа заажээ. Германаас бусад улсын хувьд нэр

дэвшүүлэх, санал болох этгээдийг мөн тухайлан Үндсэн хуулинд зааж өгчээ. Харин Германы хувьд шүүгчийн тоо, шүүгчид нэр дэвшүүлэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиараа зохицуулсан байна. Эдгээр улсын томилгооны талаарх зохицуулалтыг тоймлон харуулбал:

Үндсэн хуулийн шүүгч/гишүүнд нэр дэвшүүлэх, томилох

Улс	Бүрэлдэхүүний тоо	Санал болгох буюу нэр дэвшүүлэх этгээд	Томилох этгээд	Хугацааны талаар хуулинд заасан байдал:
ХБНГУ	Нийт 16 шүүгчээс бүрдэх 2 танхимтай. Тоо, нэр дэвшүүлэх, томилох процедурыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд заасан	Бундестагаас томилогдох шүүгчид нэр дэвшүүлэх ажлыг Бундестагийн дэргэд байгуулагдах, түүний 12 гишүүдээс бүрдэх Сонгох хороо хийнэ. -Хууль зүй, хэрэглэгчийн эрхийг хамгаалах яам Үндсэн хуулийн шүүгчээр томилогдох болзол хангасан холбооны нийт шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг хөтөлнө. -Мөн яам нь тухайн жагсаалтад буй холбооны шүүгчдээс Бундестагийн парламентын групп, Холбооны Засгийн газар, мужийн Засгийн газраас санал болгосон шүүгчдийн нэрсийн жагсаалтыг хөтөлнө -Ийнхүү хоёр тусдаа хөтөлсөн нэрсийн жагсаалтыг сонгох ажиллагаа эхлэхээс 1 сарын өмнө Будестаг, Бундесрат руу илгээнэ -Сонгох хороо болзол хангасан шүүгчдээс шилж сонгон Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчээр Бундестагт санал хураалгахаар нэр дэвшүүлнэ. -2 танхимын тус бүр 3 шүүгч буюу нийт 6 шүүгчийг Дээд шүүхийн шүүгчид дундаас сонгож санал болгоно.	Шүүгчдийн тэн хагасыг Бундестаг, нөгөө хагасыг Бундесрат тус бүр 2/3-ын саналаар нууц санал хураалтаар сонгоно. Ийнхүү сонгосон шүүгч нарыг Холбооны Ерөнхийлөгч батална.	Орон гарсан шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 3 сараас илүүгүй хугацааны өмнө томилгоог хийх ёстой. Хэрэв бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө сул орон гарсан бол 1 сарын дотор сонгоно.
Австри	Нийт 20 гишүүнтэй: -Ерөнхийлөгч -Дэд ерөнхийлөгч -12 нэмэлт гишүүн -6 орлогч гишүүн Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 6 нэмэлт гишүүн, 3 орлогч гишүүдийг Холбооны Засгийн газар санал болгоно, - 3 нэмэлт гишүүн болон 2 орлогч гишүүнийг Үндэсний зөвлөл санал болгоно, -3 нэмэлт гишүүн болон 1 орлогч гишүүнийг Холбооны зөвлөл санал болгоно.	Ерөнхийлөгч томилно.	Сул орон гарах гэж байгаа бол тус шүүхийн Ерөнхийлөгч нь 3 сарын дотор нэр дэвшүүлэх байгууллагад энэ тухай уламжилна. Тухайн нэр дэвшүүлэх байгууллагын дарга нь сул орон гарсан албан тушаалын талаар

				нэн даруй, гэхдээ ямар ч тохиолдолд 1 сараас илүүгүй хугацааны дотор нийтэд зарлана.
ОХУ	Нийт 20 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	Ерөнхийлөгч санал болгоно	Холбооны Зөвлөл нууц санал хураалтаар томилно.	Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор Холбооны зөвлөл нууц санал хураалтаар шүүгчийг томилдог. Хэрэв бүрэлдэхүүний тоо 2/3-оос бага болвол сул орон гарснаас хойш 1 сарын дотор Ерөнхийлөгч нэр дэвшүүлнэ.
Солонгос	Нийт 9 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-3 шүүгчийг Үндэсний ассамблей, -3 шүүгчийг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч санал болгоно	Ерөнхийлөгч томилно.	Томилгоог шүүгчийн сул орон тоо гарсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор хийнэ.
Латви	Нийт 9 шүүгчтэй Тоог Үндсэн хуулинд заасан	-3 шүүгчийг Ерөнхийлөгч, -3 шүүгчийг Сеймасын Ерөнхийлөгч, -3 шүүгчийг Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч санал болгоно	Сеймас (парламент) томилно.	Сул орон тоо гарахаас 3 сарын өмнө хийнэ.

Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн 40.1-д зааснаар Цэцийн гишүүнээр томилуулахаар санал болгосон нэр дэвшигчийг Хууль зүйн байнгын хороо ажлын 5 өдрийн дотор хэлэлцэж санал, дүгнэлт гаргаж, улмаар нэгдсэн хуралдаан Хууль зүйн байнгын хорооны дүгнэлт гарснаас хойш ажлын 5 өдрийн дотор ил санал хураалт явуулж олонхийн санал авсан нэр дэвшигчийг Цэцийн гишүүнээр томилдог. Энэ нь нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор томилдог гэсэн үг билээ. Монгол Улсын энэ зохицуулалт нь ОХУ-ын "Ерөнхийлөгч шүүгчид нэр дэвшүүлснээс хойш 14 хоногийн дотор Холбооны зөвлөл нууц санал хураалтаар шүүгчийг томилно." гэж заасан хугацаатай ижил байна.

Томилох хугацааны хувьд гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас тодорхой хугацааны өмнө томилгоог хийсэн байх шаардлага бүхий байгаа нь Герман, Австри, Латви улсууд байна. Харин ОХУ, Солонгос улсуудад Үндсэн хуулийн гишүүний сул орон тоо гарсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор нэр дэвшүүлэх ёстой.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг томилоход нийтийн сонсгол явуулах эсэх талаар зөвхөн Герман, Солонгос улсын хуульд зохицуулжээ. Германд шүүгчийг шилж сонгох ажлыг тусгайлан байгуулагдах Сонгох хороо зохион байгуулдагтай холбогдуулан Бундестагт санал хураалт явуулахад ямар нэг хэлэлцүүлэг хийхгүй санал хураалт явуулна гэж тухайлан заасан байна. Тэгвэл Солонгос улсын хувьд Ерөнхийлөгч болон Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч сонсгол хийх хүсэлтээ Үндэсний

ассамблейд хүргүүлэх ёстой гэж зохицуулжээ. Харин Латви улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нэр дэвшигчийн асуудлыг Сеймас шийдвэрлэхээс өмнө нэрсийг олон нийтэд мэдээлнэ гэж тусгасан байна.

4. Монгол Улсын хувьд Үндсэн хуулийн цэцийн даргыг гишүүд дундаасаа өөрсдөө сонгодог бол сонгон харьцуулж буй 5 улсын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга/ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх, томилох бүрэн эрхийг улсын Ерөнхийлөгч, эсхүл парламент нь хэрэгжүүлж байна.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестаг, Дэд ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестрат сонгох ба дараагийн удаад Бундестаг, Бундесрат эрхээ солин хэрэгжүүлдэг¹¹⁹. Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч нэг танхим/сенатынх байж болдоггүй.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газрын санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно.

Оросын Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга болон хоёр орлогч даргыг Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Холбооны зөвлөл 6 жилийн хугацаагаар (Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарын хувьд хугацаагүй томилогддог) томилно. Тэднийг дахин томилохыг хуулиар зөвшөөрдөг ба хэдэн удаа дахин томилж болох зохицуулалт байхгүй.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийг Солонгосын Ерөнхийлөгч томилох ба ийнхүү томилох зөвшөөрлийг Үндэсний ассамблей өгнө¹²⁰.

Латви Улсын Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчид шүүгчид дундаас сонгон нэр дэвшүүлж, Сеймас томилно.

Үндсэн хуулийн дарга/ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх, томилох

Улс	Дарга, орлогч	Санал болгох буюу нэр дэвшүүлэх этгээд	Томилох этгээд
ХБНГУ	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд заасан.	Нэр дэвшүүлэх ажлыг Бундестагийн дэргэд байгуулагдах, түүний 12 гишүүдээс бүрдэх Сонгох хороо хийнэ.	Ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестаг, Дэд ерөнхийлөгчийг эхний удаад Бундестрат сонгоно. Дараагийн удаад Бундестаг, Бундесрат эрхээ солин хэрэгжүүлдэг
Австри	-Ерөнхийлөгч, -Дэд ерөнхийлөгчтэй. Үндсэн хуулинд заасан.	Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Холбооны Засгийн газар санал болгоно.	Ерөнхийлөгч томилно.
ОХУ	-Дарга, -2 Орлогч даргатай	ОХУ-ын Ерөнхийлөгч санал болгоно	Холбооны зөвлөл 6 жилийн хугацаагаар томилно. Дахин томилж болно.

¹¹⁹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 9-р зүйл.

¹²⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 12-р зүйл.

Солонгос	Ерөнхийлөгч	Томилох зөвшөөрлийг Үндэсний ассамблей өгнө	Ерөнхийлөгч томилно.
Латви	Ерөнхийлөгч	Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид дундаас Ерөнхийлөгч санал болгоно	Сеймас (парламент) томилно.

Үндсэн хуулийн цэцийн дарга/ерөнхийлөгч, орлогч дарга, дэд ерөнхийлөгчийг хөндлөнгийн этгээд буюу улсын Ерөнхийлөгч, парламент нь томилдог байна. Дарга/ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацааг зөвхөн ОХУ хуулиндаа зааж өгсөн байх бөгөөд энэ нь тухайн улсын Үндсэн хуулийн шүүгч нар хугацаагүй томилогддогтой холбоотой байж болох юм.

5. Монгол Улсад анх Цэцийг үүсгэн байгуулсан 1992 онд Улсын Бага Хурлын 1992 оны 5 дугаар сарын 15-ны өдрийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай” 34 дүгээр тогтоолд “Үндсэн хуулийн цэцийн дарга, гурван гишүүнийг /гурван талаас тус бүр нэг/ орон тооны, таван гишүүнийг орон тооны бус байхаар тогтоосугай.” гэж гишүүдийг орон тооны ба орон тооны бус гэж статусаар нь ангилсан байдаг. Орон тооны бус гишүүн нь өөрийн үндсэн ажил болох өөр ажлаа давхар хийдэг онцлогтой байв. Гэвч цаг хугацааны явцад энэ ялгаа арилж 9 гишүүн бүгд орон тооны болж, өөр ажил (хуулиар зөвшөөрснөөс бусад) эрхлэхээ больсон байна.

Хэдийгээр судалсан 5 улсын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид орон тооны, орон тооны бус гэсэн ялгаа байхгүй ч Австри улсад 14 шүүгчээс гадна 6 орлогч шүүгч бий. Орлогч шүүгч нь шүүгч ямар нэг шалтгаанаар ажлаа хийх боломжгүй тохиолдол үүсвэл түүний оронд ажил үүргийг нь хийдэг онцлогтой. Шүүгчийн оронд хуралд оролцвол оролцсон хурал бүртээ тухайн шүүгчийн сарын цалингийн 1/10 хувьтай тэнцэх цалин авдаг зэрэг шүүгчээс ялгаатай зохицуулалттай.

Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхэд бусад шүүгчдээс ялгаатай бүрэн эрх хэрэгжүүлдэг шүүгч байх бөгөөд түүнийг *Reporter Judge* буюу Илтгэгч шүүгч гэдэг. Солонгос, Герман, Австри улсуудад ийм шүүгчийн статус, хэрхэн томилох журмыг хуулиндаа зааж өгсөн байна.

6. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн (i) хууль зүй, улс төрийн мэргэшилтэй, (ii) ажлын туршлагын хувьд тодорхой хугацаа шаардаагүй ч өндөр мэргэшилтэй байх, (iii) 40 нас хүрсэн байх, (iv) эрүүгийн ял шийтгэлгүй байх, (v) Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч биш байх шаардлагууд тавигдаж байна. Эдгээр шаардлагын 4 болон 5 дахь нь Үндсэн хуульд биш, харин Цэцийн тухай хуульд тусгагдсан шаардлага юм.

Монгол Улсаас ялгаатай нь судалсан таван улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь мэргэжлийн хувьд заавал эрх зүйн дээд боловсролтой байх шаардлага тавигддаг байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид тавигдах шаардлагыг зөвхөн Австри улс Үндсэн хуулиндаа, бусад улс нь органик хуулиндаа тусгаж зохицуулжээ. Эрх зүйн зохицуулалтуудыг нь тоймлон харуулбал:

Үндсэн хуулийн шүүгчид тавигдах шаардлага

Улс	Тавигдах шаардлагууд:			Тавигдах шаардлагыг тусгасан хууль
	Нас	Ажилласан жил	Мэргэжил	
ХБНГУ	40 нас хүрсэн байх.	-заагаагүй	Хуульч Германы Шүүгчийн тухай хуулийн дагуу шүүхийн албыг хаших шаардлага хангасан байх ёстой: хууль зүйн дээд сургууль төгсөж 1-р шатны шалгалтыг, дараагийн шатны сургалтыг төгсөж 2-р шатны шалгалтыг тус тус хангасан байх.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, Шүүгчийн тухай хууль.
Австри	-	мэргэжлээрээ 10 жил ажилласан байх.	Хуульчаар суралцсан, эсхүл эрх болон/"and" улс төрөөр суралцсан байна.	Үндсэн хууль
ОХУ	40 нас хүрсэн байх.	-Хууль зүйн мэргэжлээрээ 15 жилээс багагүй хугацаанд ажилласан байх; -Хууль зүйн салбартаа өндөр мэргэжилтэй байх.	Хууль зүйн дээд боловсролтой байх.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Солонгос	40 нас хүрсэн байх.	15 ба түүнээс дээш жил ажилласан байх,	-Шүүгч, прокурор, өмгөөлөгч; -Өмгөөлөгч боловч төрийн байгууллага, төрийн болон олон нийтийн компани, олон нийтийн байгууллагад хуулийн асуудлаар ажилладаг, төрийн байгууллагыг удирдах тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд заасны дагуу эрх зүйн асуудал эрхэлсэн этгээд, корпорациуд; -Өмгөөлөгч боловч магадлан итгэмжлэгдсэн коллеж, их сургуульд туслах профессороос дээш албан тушаал хашиж байгаа.	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Латви	-	хуулийн салбарт, эсхүл шинжлэх ухаан болон боловсролын салбарт хуульчаар 10-аас дээш жил ажилласан туршлагатай;	Эрх зүйн дээд боловсролтой байх.	Үндсэн хууль

7. Улс орнууд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа, ажиллах насны дээд хязгаарыг Үндсэн хууль, эсхүл органик хуулиар зохицуулж байгаа байдлыг дараах хүснэгтэнд нэгтгэн харуулж байна:

Улс	Бүрэн эрхийн хугацаа ба тусгасан хууль		Насны дээд хязгаар ба тусгасан хууль	
ХБНГУ	12 жил (дахин томилогдож болох эсэхийг заагаагүй)	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	68 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Австри	Хугацаагүй заагаагүй	-	70 нас	Үндсэн хууль
ОХУ	Хугацаагүй томилогддог	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль	70 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Солонгос	6 жил (дахин томилогдож болно)	Үндсэн хууль	70 нас	Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
Латви	9 жил (зөвхөн нэг удаа)	Үндсэн хууль	Заагаагүй	

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнээр томилогдоод бүрэн эрхийн 6 жилийн хугацаа дуусахаас өмнө алба хаах насны дээд дээд хязгаар – 65 нас хүрвэл тухайн гишүүн албаа цааш үргэлжлүүлж болох эсэхийг хуульд тодорхой заагаагүй. Жишээ нь, 62 насандаа томилогдсон хүн 68 насанд бүрэн эрхийн хугацаа дуусах байтал алба хаах насны дээд хязгаар 65 нас хүрсэн хэмээн бүрэн эрхийн хугацаанаас 3 жилийн өмнө чөлөөлж болох эсэх нь тодорхой зохицуулалтгүй байгаа.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь хугацаатай бүрэн эрхтэй байгаа Герман, Солонгос улсуудаас Герман улс энэ асуудлыг хуулиндаа тодорхой зохицуулжээ. Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд бүрэн эрхийн хугацаа дуусаагүй байхад алба хаах насны дээд хязгаарт хүрвэл бүрэн эрх нь дуусгавар болохоор тодорхой зохицуулсан байна.

8. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн засаг захиргаа, нам-улс төрийн болон худалдааны үйл ажиллагаа эрхэлж, үйлдвэрчний эвлэлийн удирдах ажил хийхийг болон Нийтийн албанд хувийн болон хувийн ашиг сонирхлыг зохицуулах, хувийн ашиг сонирхлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуульд заасан үйл ажиллагааг хориглодог. Түүнчлэн Цэцийн гишүүний бүрэлдэхүүнд Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн шүүгч орж үл болох зохицуулалттай.

Гадаад улсуудын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч эрхэлж болох ажил, албан тушаалыг тухайлан Үндсэн хуулиндаа, эсхүл органик хуулиндаа тусгасан байна.

Эдгээр улс орнуудад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид давхар буюу зэрэгцэн эрхэлж болох ажилд багшлах буюу боловсролын байгууллагад ажиллах, эрдэм шинжилгээний бүтээлийн ажлыг бүгд хуулиараа зөвшөөрсөн байгаа нь нийтлэг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч хувь хүний хувьд бусад хуулийн дагуух хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөгчөөр оролцож болохыг ОХУ-ын хуулинд зөвшөөрсөн байгаа бол Латвид ерөөс ийм процесст оролцохыг хориглосон байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг чөлөөлөх, огцруулах эцсийн шийдвэрийг Герман, Австри, ОХУ-д Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө шийдвэрлэж байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн хараат бус байдлыг хангахад чиглэгдэж байна. Харин Латвид энэ асуудлыг томилсон байгууллага болох парламент нь шийдвэрлэж байгаа нь нийтлэг биш зохицуулалт байна.

10. Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус байдал нь хэдийгээр өргөн утгатай ойлголт ч улс орнуудын Үндсэн хууль, хууль тогтоомжид Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан, хараат бус байдлыг нэгд, төсөв санхүүгийн бие даасан байдал, хоёрт, зохион байгуулалтын асуудлаа шийдвэрлэх эрх, гуравт, боловсон хүчний асуудлаа бие даан шийдвэрлэх тухайд тусгаж зохицуулсан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн төсөв нь улсын төсвийн нэг хэсэг байхаар заахын зэрэгцээ "бие даасан зүйл болгон тусгах", "өмнөх жилийнхээс бууруулахгүй байх", "зардлын тооцооллыг өөрсдөөр нь батлуулах", "нөөц хөрөнгийг зардалд нь багтааж өгөх" зэрэг заалтыг тусгасан байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан байдалд төсөв чухал ач холбогдолтойг илтгэж байна.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн хараат бус, бие даасан байдлыг тэдэнд ажлын албаны боловсон хүчний асуудал болон зохион байгуулалт, материал-техникийн хангамжаа өөрсдөө бие даан шийдвэрлэх боломж, бүрэн эрх олгох байдлаар хангасан байна.

Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргаа нь чиг үүргийн хувьд ерөнхийдөө төстэй буюу шүүхийн хэвийн үйл ажиллагааг хангахад зохион байгуулалт, мэргэжлийн боловсон хүчин, материал-техникийн туслал үзүүлдэг байна. Харин шүүхийн захиргааны асуудлыг хуулиндаа, эсхүл журмаар зохицуулснаараа ялгагдаж байна.

ОХУ, Солонгос улс Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа шүүхийн захиргааны талаар ямар нэг хэмжээгээр тусгасан байна.

Ялангуяа Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүхийн захиргаа, түүний чухал бүтцүүд болох судалгааны ажилтнууд, Судалгааны хүрээлэн, тусгай мэргэжлийн төлөөлөгч томилох зэрэг асуудлыг тухайлан хөндсөн байна. Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн захиргааны гол онцлог нь шүүхийн дэргэдэх Судалгааны хүрээлэн нь Шүүхийн захиргаанаасаа бие даан орших бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн удирдлага дор ажилладаг. Үндсэн хуулийн шүүхийн Судалгааны хүрээлэнд ажиллах ажилтнууд төрийн албаны ямар зэрэг дэвтэй байх шаардлагыг хуулиндаа тухайлан зохицуулж, өндөр шаардлага тавьсан байна.

ОХУ-д шүүхийн захиргаанд нь нийтийн эрх зүйн болон хувийн эрх зүйн асуудал эрхэлсэн газар гэж хоёр тусдаа газар байх бөгөөд тэдгээр нь холбогдох салбар эрх зүйн асуудлаар мэргэшиж шүүгч нарт туслалцаа үзүүлдэг нь онцлог байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь тухай бүртээ ажлын албатай байдаг.

Шүүхийн захиргааны удирдлагын хувьд ОХУ, Солонгос улсад шүүхийн захиргааны удирдлагыг шүүхийн дарга нь ганцаар бус харин нийт шүүгчдийн оролцоог хангаж томилж байхаар хуулиндаа зохицуулсан байна.

Герман, Австри, Латви улсуудын хувьд шүүхийн захиргааны асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхээс баталсан журмаар зохицуулжээ. Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд тухайн шүүхийн харьяаллын өргөдөл биш, эсхүл шийдвэрлэсэн, шийдвэрлэж байгаа хэрэгтэй холбоогүй ерөнхий шинжтэй хандалтууд жилд 10,000 орчим ирдэг онцлогтой. Энэ асуудлыг эрхлэх Ерөнхий бүртгэлийн газар ажилладаг байна. Түүнчлэн шүүгч нарт мэргэжлийн туслалцаа үзүүлэх хүрээнд шүүхийн захиргааны ахлах ажилтнууд шүүхийн шийдвэр гарахад туслалцаа үзүүлэх, баримт бичиг, шийдвэрийн алдааг хянаж шалгах зэрэг чухал үүрэг гүйцэтгэдэг.

11. Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл, гомдол гаргахад зарим улсын хуульд тэмдэгтийн хураамж авахаар зохицуулсан байна. Герман, Австри, ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тэмдэгтийн хураамжийг хэрхэх талаар тодорхой заалтууд тусгагджээ.

Австри, ОХУ-ын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад тодорхой хэмжээний тэмдэгтийн хураамж, төлбөр төлөх зохицуулалттай байхад Герман, Солонгос улсад тэмдэгтийн хураамжгүй байна.

Герман болон Солонгос улсад Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад үнэ төлбөргүй байдаг хэдий ч, ийнхүү шүүхэд хандах эрхийг илт урвуугаар ашиглах явдлаас сэргийлж, ийм байдал тогтоодвол тодорхой хэмжээний мөнгөн төлбөрийн хариуцлага ногдуулах зохицуулалтыг хуулиндаа тусгажээ. Энэ нь шүүхэд хандаж байгаа этгээд гаргаж буй өргөдөл, гомдолдоо хариуцлагатай хандах хөшүүрэг болдог байна.

~o00o~